

प्रधानाध्यक्षैराध्यक्षीवेनिससाहियमहोदयेः समादिष्टे। ॐ मार्ग्य-
माणस्तादृशं निबन्धं समासादयंमस्मदाप्रतमश्रीशनेपालराजगुरुश्री-
हेमराजशर्मण्डितधरेभ्यः शुद्धप्रायमेकमेव पुस्तकम् । आलोच-
यंनिदं त्वं धेहूनां न्यायानामसंयहमाकलयन्नपि भीमांसातन्त्रयति-
कसंशोधनेपाठालयपरीषोपयिकभागपाठनादिकार्येव्यापृततया ॐ-
ब्धतत्पूरणावेकायः सांप्रतमियतेषु निर्याहयन्तु कार्यमुत्साहिनः
सत्यवसरे ॐनिबद्धान् न्यायान् क्रमेण संगृह्य विवृत्य च यथामति
तत्स्वरूपविषयोपयोगान् प्रकाशयेयं समयान्तरदति मन्यमानः प्रारभे
सत्वरमिदं कार्यं समापयं च । समापिते मुद्रणे द्वितीयपुस्तकदये-
नायसरोपलब्धमधिकं पाठं तत्स्थले शुद्धिपथे च समयोजयम् ।
तमिमं निबन्धमानोच्चावगच्छन्तु तत्प्रस्तुतन्यायस्यरूपं जिज्ञासधः
संगृह्य धावानुद्विष्टान् न्यायान् प्रबोधयन्तु मां क्षाम्यन्तु चेकमापु-
स्तकावलम्बेनाशक्यप्रतीकाराणि स्थलितानि गुणैकपक्षपातिन इति ।
शुभम् ।

महामहोपाध्याये

गङ्गाधरशास्त्री ।

शौकिकन्वापसंग्रहस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ.	श्लो.	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	श्लो.	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	५	अहोऽय	अहोऽय	४८	३५	सेयाः	सेयोः
५	५	द्विदधर्म	द्विदधर्म	४८	३७	भ्यत्कि	भ्यत्किं
८	१३	सन्त्याम्	सन्त्याम्	४८	३८	सुनारा	सुनार
१०	८०	सुदध	सुदध	५१	१२	सुत्र	सुत्रे
११	३१	साऽऽनन्द	साऽऽनन्द	५५	१०	खिचा	खिचो
११	८	द्विनाम	द्विनाम	५६	११	सुत्रं	सुत्रं
१६	१८	पुत्र	पुत्र	५८	३०	सुप्रसन्न	सुप्रसन्न
२०	७	सद्ये	सद्ये	५८	६	विषयप्रता	विषयप्रता
२०	८	सद्य	सद्य	६०	१८	मन्त्र	मन्त्र
२२	८	सुमि	सुमि	६३	३६	सद्र	सद्र
२४	११	सद्य	सद्य	६५	११	सिद्ध	सिद्धे
२४	११	द्वीप	द्वीप	६६	३	माऽऽलि	माऽऽलि
२८	१३	द्वीप	द्वीप	६६	१६	ऽपि	ऽपि
३०	३	सुपु	सुपु	६६	३६	भव	भटा
३३	७	सद्य	सद्य	७३	१०	सद्यम्	सद्यम्
३४	१०	सिद्ध	सिद्ध	७३	३०	सिद्धक	सिद्धक
३५	६	साऽऽपि	साऽऽपि	७४	८	काहु	काहु
३७	१०	सन्दीप	सन्दीप	७५	३१	साहु	साहु
३७	३६	सिद्ध	सिद्ध	७७	३१	सिद्धारे	सिद्धारे
३८	१३	कारे	कारे	७८	१७	सद्य	सद्य
३८	१७	साऽऽपा	साऽऽपा	७८	३१	सद्यमा	सद्यमा
३८	५६	साऽऽप्य	साऽऽप्य	७८	३५	सद्य	सद्य
४१	१८	सद्य	सद्य	८०	१७	सुत्रा	सुत्रा
४३	६	सिद्धः	सिद्धः	८३	८	सुत्र	सुत्रि
४५	१६	सायेन	सायेन	८६	३०	सद्य	सद्य
४६	६	सद्यप्रतीः	सद्यप्रतीः	८८	६	सुप्रसो	सुप्रसो
४७	५	सद्यऽऽप्य	सद्यऽऽप्य	८९	३५	सद्य	सद्य
५८	१३	सद्युत्वं	सद्युत्वं	९३	१८	सद्य	सद्य

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
८५	१०	दीप्ति	दीप्ति	१४२	४	वसेः	वसेः
८६	१२	सैत्र्यं	सैत्र्यं	१४३	१३	एति	एति
१०३	२५	सोपकारा	सोपकाराका	१४३	१७	एते	एते
१०६	२६	शत्र्यं	शत्र्यं	१४३	१८	कम	कमा
१११	२३	अजम्	आजल	१४६	२०	श्रियि	श्रियि
११२	५	सिद्ध	सिद्धे	१४८	१८	कारणी	कारणी
११६	६	साध्यं	साध्ये	१५१	२१	स्वाय	स्वीय
११६	११	श्रेय	श्रेयध	१५२	२६	सम्य	सम्य
११६	२५	निवृद्ध	निवृद्ध	१५४	२६	वटकं	वटकं
१२३	२४	राज	राज्य	१५६	१६	तेज सं	तेज.सं
१२४	२३	स्येन	स्येन	१५८	३	घात	न घात
१२७	३	कारक	कारका	१५८	८	पश्चि	पश्चि
१३७	६	युक्तिभ	युक्तिभि	१६०	११	गदि	ग्यादि
१४१	१	सान्वरा	सान्वरा	१६२	६	अमान	अमनि
१४१	१४	न्याये	न्याये	१६२	२०	मुखे	मुखे
१४२	३	साये	साये	१६४	२०	सुरः	सुराः

ए. पं.

१३३ १३ आख्यातानामर्थे सुवतां शक्तिः सङ्कारिणीति न्यायेऽत्र प्रासङ्गिकः । शक्तिः पुरुषसामर्थ्यम् स्पष्टमन्यतत्रैव १ । ५५ एतावान् वन्द्योऽत्रापेक्षितः ।

लौकिकन्यायसंग्रहद्वयन्यायानां सूचीपत्रम् ।

पृष्ठ पङ्क्ति	विषयः ।	पृष्ठ पङ्क्ति	विषयः ।
	इ	११३	२० अज्ञानन्या ।
११	२२ अज्ञेयैवेति न्या ।	११३	२१ अज्ञानोद्भवन्या ।
१११	१० अज्ञानानुभवन्या ।	१	१८ अज्ञानोद्भवो न अज्ञानोद्भवः ।
२४	० अज्ञानानुभवन्या ।	११४	१० अर्थे लोकात्ति परिहृतः ।
०३	१४ अज्ञानानुभवोद्भवः ।	११४	१० अर्थे लोकात्ति न्याः ।
२५	२४ अज्ञानानुभवोद्भवोद्भवः ।	११४	२४ अर्थे लोकात्ति न्याः ।
११८	१८ अज्ञानानुभवोद्भवोद्भवः ।	११५	१४ अज्ञानानुभवोद्भवोद्भवः ।
११९	८ अज्ञानानुभवोद्भवोद्भवः ।	११५	१४ अज्ञानानुभवोद्भवोद्भवः ।
१२३	१४ अज्ञानानुभवोद्भवोद्भवः ।	०४	१ अज्ञानानुभवोद्भवोद्भवोद्भवः ।
१२४	१० अज्ञानानुभवोद्भवोद्भवः ।		न्याः ।
१२	१८ अज्ञानानुभवोद्भवोद्भवोद्भवः ।	३०	४ अज्ञानानुभवोद्भवोद्भवः ।
	उर्ध्वं उद्वह्यते ।	१२६	२४ अज्ञानानुभवोद्भवः ।
१२०	१८ अज्ञानानुभवोद्भवः ।	१२६	२४ अज्ञानानुभवोद्भवः ।
११	१४ अज्ञानानुभवोद्भवः ।	१२६	२४ अज्ञानानुभवोद्भवः ।
३३	३३ अज्ञानानुभवोद्भवः ।	२४	१८ अज्ञानानुभवोद्भवः ।
२५	११ अज्ञानानुभवोद्भवः ।	१२८	१८ अज्ञानानुभवोद्भवः ।
०४	३० अज्ञानानुभवः ।	१३०	३ अज्ञानानुभवः ।
१२१	१० अज्ञानानुभवः ।	१२९	४ अज्ञानानुभवः ।
०३	३ अज्ञानानुभवः ।	१३०	१४ अज्ञानानुभवः ।
१२३	३४ अज्ञानानुभवः ।	१२३	१३ अज्ञानानुभवः ।
१००	२० अज्ञानानुभवः ।	१२४	१ अज्ञानानुभवः ।
१३	११ अज्ञानानुभवः ।	१२४	२४ अज्ञानानुभवः ।
१२३	१२ अज्ञानानुभवः ।	१३०	३० अज्ञानानुभवः ।
१३८	८ अज्ञानानुभवः ।	२४	१ अज्ञानानुभवः ।
१२३	२३ अज्ञानानुभवः ।	१३	३८ अज्ञानानुभवः ।
१००	१८ अज्ञानानुभवः ।	११५	१३ अज्ञानानुभवः ।
१३४	२४ अज्ञानानुभवः ।	१३०	१२ अज्ञानानुभवः ।

पृष्ठ पङ्क्ति	विषयः ।	पृष्ठ पङ्क्ति	विषयः ।
	इ	१३१ १७	कठस्यमुकुलन्या ।
२६ ८	इत्तुसुन्या ।	१३८ २३	कठमीलनन्या ।
२६ २	इत्तुविहारन्या ।	१३५ २४	करस्यसिन्यन्या ।
१३४ १३	इच्छेद्यमाद्यसमभिव्याहारे ।	११५ ६	करिद्युहितन्या ।
१३४ १६	इयुवेगन्या ।	१४१ १	कांस्यभोजन्या ।
	उ	७२ ३१	काकतामीयन्या ।
११६ १८	उत्प्रातर्दंष्टोरगन्या ।	२६ २३	काकतपिपासकन्या ।
२६ १४	उटकनिमज्जनन्या ।	११२ १४	काकतनापरीघान्या ।
११६ २१	उपजनियमाद्यनिमित्तौ ।	१३० २०	काकाविगोमकन्या ।
१६४ ६	उपजीव्योपजीवकयोः उपजीव्यस्य पात्रन्याम् ।	१२ १४	कारणमुलपत्रकन्या ।
७३ ३६	उपयवपत्रम् धर्मौ ।	१४५ ५	कारणनाये कार्यनायः ।
१०३ ८	उपयमानादुरं भिद्यः ।	१३ १०	कार्यैः कारणैर्वत्सवः ।
१४३ १३	उभयतः पाशा रज्जुः ।	१४८ ४४	किमज्ञानस्य सुखरम् ।
१३६ ३	उद्वेगनुरन्या ।	२६ १६	कीटमङ्गन्या ।
	ऊ	१४० ७	कुक्कुटध्वनित्या ।
१४७ ४३	उवापृष्टिन्या ।	११३ ३४	कुम्भीधान्यन्या ।
	ख	१३ १	कुम्भनाशान्नभक्षणन्या ।
१३६ ११	खजुराग्रेण सिध्यतः ।	१०३ ११	कूपतानकन्या ।
	ख	७६ १०	कूपमातृकन्या ।
१०१ ५	खर्कं खर्कसोऽग्रे प्रकाशने ।	१०७ ५	कूर्मातृन्या ।
१०७ ६६	खर्कस्य निर्धूलिः शाल्वार्थः ।	७४ ३	कृताकृतवसुधौ वेदा विधिः ख नित्या ।
११३ ७	खर्कस्य विजलसमन्यायम् ।	१४६ ११	कृते कार्ये किं सुसुप्तवशमेव ।
१०७ १६	खर्कस्य नायकानाम् ।	१३३ १	कृतभिहितो भावोऽप्युपपन्न कार्यते ।
१०२ ३६	खर्कसोऽग्रे खर्कस्य वि ।	१३० ३३	कृत्तितन्या ।
७७ ३०	खर्कस्यैः करिहरता ।	६० ३	केशवपानन्या ।
१३ ४ १०	खर्कस्यैः करिहरता ।	१५३ ३७	क्रीमेवराधेयन्या ।
	झ	७७ १३	झिवा हि विद्ययते न वस्तु ।
१०६ ८	झिवापिवाक्यधेयन्या ।		ञ
	ञ	११० ३	ञावर्षीयन्या ।
१०६ ३०	ञावर्षीयन्या ।	१०६ ११	ञावर्षीयन्या ।
११ ६६	ञावर्षीयन्या ।	११६ ५	ञावर्षीयन्या ।

पृष्ठ पङ्क्ति विषयाः ।

- ११० ६ त्यजेदेकं कुत्रत्याद्यै ।
 ६६ २१ त्याज्या दुस्तुतिभोजिन्याः ।
 ६ १५ त्रिपुत्रो द्विपुत्रः ।

द

- १४६ ८ दाधपटन्याः ।
 १४१ १४ दाधेन्धानादाहिन्याः ।
 १४६ ५ दाधरशनान्याः ।
 १३८ २२ दण्डसर्पमारणन्याः ।
 १३८ १० दण्डापूर्विकान्याः ।
 १११ १३ दधिपयसी प्रत्यक्षो क्षरः ।
 १६४ १५ दामध्यानकटन्याः ।
 १५५ २५ दाहकदाहान्याः ।
 १४१ १८ देयद्रवहन्तृदन्त्याः ।
 ६ १७ देयदत्तापुत्रन्याः ।
 १२ ख २४ देवदत्तपुत्रन्याः ।
 १३७ १७ देहनीडोपन्याः ।
 १५३ २० देहाधोमुखत्वन्वः ।
 १३६ १४ द्रविडप्रशाणावामन्याः ।

ध

- ६८ १५ धटारोहणन्याः ।
 ६८ २६ धर्माधर्मविधिः ।
 १२ २१ धर्मिकन्यनातः ।
 १३५ ६ धान्यपमानन्याः ।

न

- १५६ १० नटाहूनान्याः ।
 १०३ १२ नट्याधप्रदापरचन्याः ।
 १०४ २५ न हि करककुण्डस्यैनापाद-
 र्भ्यपेक्षा ।
 १०४ २४ न हि दृष्टेः नुपपन्नं नाम ।
 १०३ ३ न हि निम्बो निम्बितुं वयसैते ।
 १५० ११ न हि र्वाच स्वानु गोपीरं ।
 ०१ ३० न हि त्रिभुक्तो भिषु कर्मिनिन्याः ।

पृष्ठ पङ्क्ति विषयाः ।

- १४६ ८ न हि विद्यादानन्तरं वरयोद्याः ।
 १३४ २४ न हि शाष्टमश्राद्धेनाभ्येति ।
 १६५ ३० न हि सर्वत्रानीशशक्तिः ।
 १६५ १८ न हि सर्वैः सर्वे जानाति ।
 ११७ १४ न हि मुतोद्याऽप्यसिधारा स्वयं
 छेतुमाहितव्यापाराः ।
 १२ ख २० न हि त्रिपुत्रन्याः ।
 ११७ १२ न हि मुयिचित्तो ऽपि षटुः स्व
 स्वन्यमारोदुं षटुः ।

- १३५ २३ नागोदृन्याः ।
 ११० ३ नाज्ञातयिषेवणाः ।
 ७ ६ नान्यदृष्टं स्मरत्यन्वः ।
 १४३ १८ नारिकेलकनाम्बुन्याः ।
 १०२ १५ निम्बगावथाहूनाः ।
 १०० २ नीरक्षीरन्याः ।
 ११५ १६ नीनेन्दीवरन्याः ।
 ७६ ६ नृपनापितपुत्रन्याः ।
 ११७ १० नीनाधिकन्याः ।

प

- ८ १५ पञ्चकोशावतरणन्याः ।
 १२ १७ पञ्जरसानन्याः ।
 १२ क-२ पञ्जरमुक्तपटन्याः ।
 १०१ १४ पतन्तमनुष्यायतो क्षटोऽपि गतः ।
 १५६ २० पतिवरान्याः ।
 १३५ १३ पडमप्यधिकभाषात् ।
 १५८ १० परस्परविरोधे हि ।
 १५१ ८ पराशाच्छावान्याः ।
 १५५ १७ पर्यंताधित्यकान्याः ।
 १५५ १८ पर्यंतावत्यकान्याः ।
 १२ क-३३ पारिवडन्याः ।
 ६६ ४२ पावाकौटिकान्याः ।
 १५४ १८ पिपई द्विन्या कर्त्तुं मेदि ।

एष्ट षड्नी त्रिजयाः ।

११३ १३ मत्तमारकन्याः ।

११० २१ मत्तजननध्वन्याः ।

य

०३ १५ यः आरपति स करोत्येव ।

६६ १५ यः कुर्वते स भुङ्क्ते ।

१०४ २३ यत्कनकं तडनित्यम् ।

११ १७ यत्परः प्रथमः ।

१०० २२ यत्पापे ब्रह्मणे ।

११३ ५ यथासंख्यन्याः ।

०४ १८ यद्विवाहस्तद्वीतमिति न्याः ।

१४२ १२ यद्विद्वत्तिमदिति न्याः ।

११ १२ यद्विवाहस्तद्वीतमिति न स सोदनाद्यः ।

१०२ ७ यद्विवाहस्तद्वीतमिति न स सोदनाद्यः ।

१५८ २० यस्याज्ञानं ममस्तस्य ।

१०२ १८ यादृशं मुखं तादृशी सपेटा ।

१०२ १८ यादृशीं दृष्टस्तादृशीं वलिः ।

१४५ १८ यावच्छिरस्तावती शिरोव्यथा ।

१६५ ११ यावत् सता साधत् पुष्यम् ।

१६५ ८ यावत्तेन तावत् व्यज्यानम् ।

१५३ ५ युक्ताभिया कन्यात्यागन्याः ।

११६ ३ येन नाशापिन्याः ।

१०० ५ येनोपक्रमते येन सौपसंक्षिपते

स याज्यार्थः ।

१४५ १३ योयो योयेन संदन्धः ।

०३ २१ योजनप्राप्त्यायां कार्येर्वा मन्त्र-
न्यन्याः ।

र

१०३ २२ रक्तपटन्याः ।

१०५ ४ रज्जुसर्पन्याः ।

१६१ १४ रघवशयान्याः ।

१६३ १४ रश्मिन्नुदादिन्याः ।

१५४ १ रात्रपुष्याभन्याः ।

एष्ट षड्नी त्रिजयाः ।

६६ १४ राजसं साधर्म्यं सेतिन्याः ।

१५० २४ राजानुगतविवाहउत्पन्न-
न्याः ।

१४६ २५ राजभरदितिन्याः ।

१३३ २३ रक्षित्वीतमपह्नवति ।

१४ २३ रेखावयवन्याः ।

स

०४ १५ मत्तजननध्वन्यां हि वस्तुसि-
द्धिः ।

१११ ११ भाद्रुनं क्षीरजम् ।

१०८ १६ लोहचुम्बकन्याः ।

१५६ २० लोहागिन्याः ।

ख

१२ ख १३ खटपवन्याः ।

१५७ २४ खड्गघातकन्याः ।

१४० ३० खड्गतां खड्गताम् ।

१६० १३ खनन्याधन्याः ।

१६३ ४ खड्गधूमन्याः ।

१०३ १० खरघाताय कन्यावरणम् ।

१२ ख १ खरगोष्ठीन्याः ।

१५४ २५ वस्तुनि मानान्तरित्वेन न प्रयो-
क्षनाति ।

११५ १६ वाजिमन्दुरान्याः ।

१५७ ६ वातदोषन्याः ।

१०७ ७ वातादिन्याः ।

११३ २३ वायुभवन्याः ।

१५६ १४ वायुशैत्योत्पन्न्याः ।

१५८ ६ वातापघतभागोपि ।

१५० १४ विषये हि स्तुपते वस्तुः ।

१६४ ८ विषयितं वलाद्यनम् ।

१४२ १६ विविद्यत्प्रेरिति न्याः ।

११० १ विविद्यत्प्रेरिति न्याः ।

एष्ट षड्ही विषयाः ।

१३ १४ सोपानाद्यरोहणन्या ।

११२ १७ स्थानीयुवाकन्या ।

१२० १० स्यादरजहूमविषयन्या ।

१२ ७ १४ स्थूयानिखनन ।

६ १३ स्थूलाकन्धतीन्या ।

१४३ ८ स्फटिकनीचिह्नन्या ।

१४२ २२ स्वकरकुवन्या ।

१४४ २३ स्वप्नमन्त्रज्ञानन्या ।

एष्ट षड्ही विषयाः ।

१४४ ६ स्वप्नव्यापन्या ।

१४६ २४ स्वप्ने मन्त्रज्ञानन्या ।

१४४ १६ स्वभावो दुरतिक्रमः ।

७७ १ स्वप्नमन्त्रविषयन्या ।

७ १२ स्वप्नमन्त्रन्या ।

६

१४४ २१ हस्तामलकन्या ।

१६० १३ कुटिलकन्या ।

दीर्घशेषाय नमः ।

लौकिकन्यायसङ्ग्रहः ।

यत्कीर्तिप्रभया सुशुक्लभुवने मायाप्रभावैः प्रभो-
नीलादेर्जनिता अग्नीनिरचला द्यौः संवृता शोभने ।
यच्छिष्यादृगणैः स मे गुरुरहो ह्यद्वान्यकारापहः ॥ १ ॥
श्रीमद्रामदयानुरिन्दुरमला मोदाय भूयात्सदा ॥ २ ॥
नत्या शंभुं हरिं गौरौ विधिं दुष्टिं च भारतीम् ।
क्रियते रघुनाथेन लौकिकन्यायसंग्रहः ॥ ३ ॥
लौकिकन्यायरत्नानामाकरे यन्प्रदर्शितम् ।
तस्य संचेरे एतेह श्रीप्रयोगाय दर्शने ॥ ४ ॥
न्यायार्थ विषयं शैवादाहृतिं च यथामति ।
पदिष्यामो अत्र संचेराद्विस्तारादपि च क्व चित् ॥ ५ ॥
प्रसहादागतानां तु न्यायानां तत्र विलुपेः ।
अर्थमात्रं पदिष्यामः क्व विद्वन्प्रासुदाहृतिम् ॥ ६ ॥
प्रसहादायाता अपि निगदविषयानविषया
पुनर्न्याय्याम्यन्ते पुनरमकृदुक्ताश्च विरुताः ।
पुरा अंशान्कांश्चिदपुनरपि पदिष्यामि विषये ॥ ७ ॥
अर्थादर्था न शब्दार्थ इत्याद्या वृद्धशुक्तयः ।
पूर्वेर्न्यायतया प्रोक्ता पदिष्यामस्तदन्तरा ॥ ८ ॥
उदाहृतिं पदिष्यामः प्राये संदान्नाश्रयान् ।
मीमांसान्यायणां कां पित्वां विधान्नाश्रयान् ।
आप्तपथिरसामस्या निबन्धनं न साधना ।
व्याप्यैतेषांस्तु तदाह इति न्यायकलाश्रयान् ॥ ९ ॥

सहिष्णुः श्रवणादौ च सर्वदैव समाहितः ।
 शुरुवेदान्तवाक्येषु केवलाद्वैतवृत्तिषु ॥ २३ ॥
 दृढविश्वासवान्धीरः सत्ययादी दयान्वितः ।
 अहं षडो विमुक्तः स्यां कथमेवं विचिन्तकः ॥ २४ ॥
 वेदान्तेष्वधिकारी स्याद्वेदान्तज्ञैर्विनिश्चितः ।
 तद्विषयस्तु जीवस्यात्पन्ताभेदः परात्मना ॥ २५ ॥
 तत्रैव तस्य तात्पर्यं नान्यत्रैवं विनिश्चितः ।
 स एव विषयस्तस्य न्यायविद्भिर्विनिश्चितः ॥ २६ ॥
 यत्परः शब्द इत्यादेर्न्यायादर्धन्यवस्थितिः ।
 गङ्गायां घोष इत्यादिलौकिकेष्वपि दृश्यते ॥ २७ ॥
 प्रयोजनयति श्रुत्या तात्पर्यं च विनिश्चितम् ।
 तथाप्यायस्य विधेर्ननं विरोधो ह्यन्यथा भवेत् ॥ २८ ॥
 तत्र प्रयोजनं ब्रह्माद्वैतज्ञानेन सिध्यति ।
 ब्रह्मविद्भवति ब्रह्मेत्यादिशाम्बानुशामनात् ॥ २९ ॥
 न भेदे तस्य तात्पर्यं सिद्धस्यादन्यमानतः ।
 प्रयोजनविहीनत्याग्निन्दितत्याद्य सर्पथा ॥ ३० ॥
 मृत्योः न मृत्युमाप्नोति यो अत्र नानेय पश्यति ।
 अल्पमप्यन्तरं कुर्यन्निभेतीति श्रुता श्रुतम् ॥ ३१ ॥
 प्रधानादौ न तात्पर्यं श्रुतेः किं त्वन्तरात्मनि ।
 उपक्रमोपसंहारमुपैर्लिङ्गैर्विनिश्चिपात् ॥ ३२ ॥
 मगान्तरनिरासेन ह्येतदर्धप्रपञ्चनम् ।
 भविता अत्रे तदेतस्य विस्तरादुपरम्यते ॥ ३३ ॥
 प्रतिपाद्यस्य चैतस्य जीवात्मपरमात्मनाः ।
 वेदान्तानां च संबन्धं बोध्ययोपकर्ता विदुः ॥ ३४ ॥
 तेषामेकत्वबोधेनेत्याद्योत्पादकर्ता तथा ।
 प्रयोजकप्रयोज्यत्वं संबन्धः शास्त्रमोक्षयोः ॥ ३५ ॥
 हेतुमद्हेतुभावश्च संबन्धो मोक्षयोपयोः ।

संपन्थो ऽभिहितो ऽभिज्ञैरुक्तभेदैश्चतुर्विधः ॥ ३६ ॥
 अद्वैतावरकस्यास्य मूलाज्ञानस्य बाधनम् ।
 सविलासस्य संप्राप्तिश्चानन्दस्य प्रयोजनम् ॥ ३७ ॥
 कल्पितस्य निवृत्तिश्च नाधिष्ठानातिरेकिणी ।
 रज्जुसर्पनिवृत्तिर्हि न रज्जोरतिरिच्यते ॥ ३८ ॥
 प्रत्यगात्मतया नस्य प्राप्तत्वे ऽपि च सर्वदा ।
 कण्ठचामीकरन्यायात्तत्प्राप्तिरुपचर्यते ॥ ३९ ॥
 ब्रह्मैव सद्यं ब्रह्म प्राप्नोतीति श्रुतौ श्रुतम् ।
 विमुच्यते विमुक्तश्च निवृत्तश्च निवर्त्तते ॥ ४० ॥
 अके चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्यतं ब्रजेत् ।
 इष्टुमर्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान् यदमाचरेत् ॥ ४१ ॥
 इति न्यायं समाश्रित्य दुर्दृष्टदुःखतयः ।
 पास्ताः सम्यग्द्विरस्ताः स्युः श्रुतिन्यायसमाश्रयात् ॥ ४२ ॥
 अनाद्यविद्यया तस्या वृत्तौ सा ऽप्राप्तवद्भवेत् ।
 विद्यया तद्विवृत्तौ तु प्राप्त इत्युपचर्यते ॥ ४३ ॥
 स्वाधिष्ठानातिरेकेण न सत्ता कल्पितस्य वै ।
 विद्यया तद्विवृत्तिस्तुपचारादिति निश्चिनु ॥ ४४ ॥
 स्ववाहो कल्प्यमानस्य भुजङ्गस्य निवर्त्तनम् ।
 न दृष्टं वस्तुनो लोके दण्डाद्यैर्पाहसपर्यत् ॥ ४५ ॥
 अतश्च द्विविधे ऽपि स्यादैकरूप्यं प्रयोजनम् ।
 आत्मरूपेण संन्यासं ततः सिद्धं प्रयोजनम् ॥ ४६ ॥
 संच्छेदेषानुबन्धा हि श्रौताः प्रोक्ता यथामति ।
 तदनुप्रादिसूत्रादेस्तथैयं विनिश्चिनु ॥ ४७ ॥
 तथा तस्य निबन्धानामनुबन्धास्तथैव ।
 अस्याप्येतद्विबन्धन्यादनुबन्धा भवन्ति ते ॥ ४८ ॥

अथ सर्वत्र निषन्धपदं प्रकरणपरम् । ननु किमिदं
 यद्वादेः श्रुत्यनुमाहित्यं तदभाययोपहंतुत्वमिति चेत् तत्र
 एव तन्मन्थनेन तद्वैयर्थ्यात् अन्यथा विषयाभिद्धेर्विधा-
 रानुपपत्तौः । स्थीयृत्वेदमुक्तम् । यस्तु तस्तु घेदान्तविषय
 एव न भवन्मयनि जोषद्वैयर्थ्यात् तद्विषयत्वात्किरुभर्मकयो-
 क्ष तयोस्तदयोगादिति । उच्यते । यद्यपि घेदान्तेभ्य एव
 तदर्धप्रमा जायते तथा अपि तेषां परपरिकल्पितार्थान्तर-
 परत्वसंशयादसम्भावनादिपुरुषदोषप्रतिषन्धवशात् प्र-
 मत्तामत्या जायमाना अपि मा नावित्तानियर्त्तनक्षमा
 किं तु मञ्जनोन्मञ्जनन्यायेनाप्रतिद्विधेय भवति । अतस्ता-
 द्वाप्रतिषन्धनिरामेन प्रमाणजन्यायाः प्रमितेः स्वविषय-
 प्रतिद्वैतव्यतिरिक्तकरणाय विचारशास्त्रमारम्भणीयम् । यथा
 विद्वद्ब्रह्मकान्तत्वाज्जीयद्वैतव्यतिरिक्तव्यासम्भय इति तदा ।
 विरोधस्य भेदाधीनतया तदसिद्धापसिद्धा अतैवादिनं
 प्रति स्वरूपासिद्धेः । अनुमानेन श्रुतिपाथायोगात् । किञ्च
 सर्वमानोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधे अप्यागमस्यैव प्राथम्यमित्यु-
 र्त्सर्गः तथा च तत्पादोपजीविनो पराकस्यानुमानस्य का
 कथा । तथा च स्मृतिः प्राथम्यमागमस्यैव जान्या तेषु
 त्रिषु स्मृतमिति । तथा च न विषयविचारयोरभिद्धिरिति
 सिद्धम् । नूननतार्किकोत्थापितश्रुतार्कनिराकरणेन मन्दान-
 यगाद्यभाष्याशुक्तितात्पर्यवर्णनेन च प्रकरणानां भाष-
 क्यम् । अस्य तु प्रकरणान्तरैस्तुल्यायान्तरविषयादिमत्त्वे
 अपि सर्वशास्त्रेतिहासपुराणमाहित्यव्याकरणकाव्यनाटका-
 ल्पायिकादिषु वर्तमानदुरवगाद्यलौकिकन्यायनिचयार्थ-
 विषयाशुद्धात्नेन सर्वोपकारित्वादवधारभ्यत्वम् । पर-
 मविषयादयो यद्यपि प्रकरणानां शास्त्रीया एव तथा अपि
 प्रकरणत्वादेयायान्तरविषयादयः सन्त्येव । तत्र मारं नि-

पृथुरयान्तराधिकारी । सगुणनिर्गुणरूपविययभेदं विहाय
निर्गुणमात्रमिह विययः शास्त्रैकदेशसंपद्धमित्यंशेन संगृ-
हीतः । तन्मात्रावधारणमतिगूढशास्त्रतात्पर्योद्धाटनं च
तार्किकोद्गाहितशास्त्रतात्पर्यपरिपन्थिकृतफनिराकरणं चा-
यान्तरप्रयोजनं शेषेण संगृहीतम् । संपन्थस्तु विययानुरूप
इत्यलं प्रपञ्चेन ।

अथ व्याख्येयन्यायन्यायानमारभ्यते । तत्र ता-
वन्न्यायसप्तके प्रायस्त्वंपदार्थशोधनम् । ततो ऽपृमे वृत्त-
प्रकल्पनन्याये तत्पदार्थशोधनपुरःसरं वाक्यार्थनिरूपणं
भविष्यति । स्यूणनिखननसिंहावलोकनन्यायाभ्यामुक्ता-
र्थदाव्याप तद्विरुद्धमतान्तरनिरासाय चोत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः ।
यत्रापि सूक्ष्मार्थज्ञापनाय क्रमेण तत्समीपसमीपतरसमी-
पतमो ऽप्यस्तत्तपोच्यते तत्र स्यूलारुन्धतीन्यायो ऽवत-
रति । यथा ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयतीति विधियलाद्वरथ-
ध्वोस्तद्दर्शने प्राप्ते ऽतिसूक्ष्मायास्तस्याः ऋटिति दर्शयितुम-
शक्यतया तावच्चन्द्रं तत्त्वेन वदन्ति । ततश्चन्त्रेतरास्तत्स-
मीपस्थास्तारकाः । ततः सप्तर्षिसंज्ञकाः समीपतराः ।
ततः समीपतमं वसिष्ठं तत्त्वेनोक्त्वा तमेव तत्तया बोध-
यन्ति तथा गृहादीनात्मानमिव मन्यमानाः प्राकृता गृहे
नष्टे नष्टो ऽहमिति क्रोशन्तो दृश्यन्ते । तान्वारयन्ती
श्रुतिः आत्मा वै जायते पुत्र इति तायत्पुत्रमात्मत्वेन
वदति । ततो ऽस्य धीः पुत्रात्मत्वे मा पर्यवस्यति स या
एष पुरुषो ऽन्नरसमय इति देहमात्मानं वदति ततो देह-
मेयात्मानं न जानीयादिति त्वात्पर्यवती श्रुतिस्ते ह प्राणाः
प्रजापतिं समेत्य ब्रह्मुरित्यादिना श्रीग्रादीनां चेतनत्वं
सूचयन्ती तदधिनाभूतमात्मत्वं सूचयति । तथैव पुनर-
न्याऽन्तरात्मा प्राणमय इति प्राणात्मत्वं वृत्ते । इन्द्रिया-

त्मत्ये निरात्मत्यापत्तिः न च कस्य विघ्राशे ऽप्यशिष्यस्य
 घृन्दस्यान्यत्वे ऽपि कस्य चित्तन्तोर्नाशे ऽप्ययशिष्यतन्तुघृन्दे
 स एवायं पट इति यदतिसाम्पात्प्रत्यभिज्ञा न विकृद्धाने
 परिपद्न्यायेन च तत्कार्यनिर्वाहो ऽपीति शक्यम् । उत्तर-
 घृन्दस्य पूर्वेणाद्भिन्नतया पूर्वेषानुभूतस्योत्तरेणास्मरणा-
 पक्षेः नान्यदष्टं स्मरत्यन्य इति न्यायात् । एकस्य कस्य
 चिदात्मत्वं तु विनिगमनायिरहेणारावयं यस्तुं तेषां प्रत्येकं
 भोक्तृत्वे स्यात्तद्ये च यद्दृश्यामैकमत्यासम्भवेन विरुद्धदि-
 क्क्रियया बहुवृत्ताकृष्टमृगन्यायेन देहोन्मथनप्रसङ्गः । न च
 परगोष्ठिन्यायेनैकमत्वं कदा चित्तस्त्वये ऽपि सदा तद-
 सम्भवात् । एकस्य प्राधान्योपगमे तु तस्यैवात्मत्वं युक्तम्
 स्यामिभूत्पभावस्य देहभेदव्याप्तत्वात्तदैवमे स्यामिभूत्प-
 न्यापस्याप्यऽप्रवृत्तेः तस्माद्युक्ता भूत्या तेष्यात्मत्वधी-
 निरासाय प्राणस्यात्मत्वोक्तिः । प्राणं ऽपि तत्तिराग्नाया-
 न्योन्तरात्मा मनोमय इति यदति । एवमन्योऽन्तरात्मा
 विज्ञानमयो ऽन्योन्तरात्मा ऽनन्दमय इत्यादायपि यो-
 प्यम् । ततः पुत्राद्यानन्दमयान्तानामनात्मत्वं दर्शयन्ती
 भ्रतिनिर्विशेषात्मत्वमेवात्मत्वेन दर्शयति । तथा हि क-
 श्चिद्धोरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् अम्यूलमनएय इत्यमदीर्घमच-
 क्षुरधोत्रम् अमालो हामनाः शुभ्रः अनन्तधात्मा विश्वरूपो
 ह्यकर्त्ता न चास्ति येत्ता मम चित्तसदा अहं चिन्मात्रो अहं
 सदाशिवः एव ते आत्मा सर्पान्तर इत्याद्याः भ्रुतयो ज्ञा-
 दिभयानुवर्त्तमानवार्थाकादिभ्रमरिजस्य प्रकृतन्यायेन शु-
 द्धाद्वैततत्त्वे मुमुक्षुधीनिवेशाय पूर्वोक्तभ्रुत्याभासानुदि-
 तस्य पुत्राद्यात्मत्वस्य बाधपूर्वकमात्मत्वत्वं प्रतिपादयति ।
 किं च पुत्राद्यात्मत्वभ्रुतेर्गौणत्वं स्पष्टमेव भेदमसिद्धेः ते ह
 प्राणा इत्यादिभ्रुतेः प्राणादिशब्दास्तत्तदेवतापरा इति

स्पृमाकरदशाम् । अन्नमयाद्यानन्दमयान्तश्रुतेर्मुञ्जादिपी-
 कोद्भरणन्यायेन सर्वान्तरब्रह्मपुच्छशब्दार्थसर्वबाधायधि-
 भूतात्मतत्त्वप्रतिपत्तुपायार्थत्वेनोपन्यस्तत्वात् तस्याः स्वार्-
 धपरत्वं प्रत्यगात्मत्वादिश्रुतीनां तूपक्रमादिलिङ्गैः स्वार्थ-
 परत्वात्प्रायल्यम् । प्रयोगश्च पुत्राद्यानन्दमयान्तं जगदना-
 त्मा दृश्यत्वाद्दृढवदिति । आत्मा स्येतरचैनन्यभास्यः पदा-
 र्थत्वादित्याद्यनुमानं त्वन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुति-
 बाधितं ज्ञानेनैकान्तिकं च । ज्ञानमपि वेद्यं चेत्स्ववेद्यत्वे
 आत्माश्रयः परवेद्यत्वे ऽनवस्था । अस्तु को दोषो मूलक्ष-
 याभावात् न यदेव न ज्ञायते तदेवास्तसंपद्यते । एवं
 तद्वेद्यमपीति सर्वेषां गडुलिकाप्रवाहन्यायेनाप्रामाणिक-
 त्वप्रयुक्तासत्त्वलक्षणान्धकूपपतनं स्यात् । ततश्च कथं न
 मूलक्षयप्रयुक्तो जगदान्धयरूपदोष इत्यलम् । तस्माद्देहादी-
 तरस्तत्साक्षी वेदान्तैः प्रकृन्न्यायेन बोध्यते इति सिद्धम् ।
 पञ्चकोशावतरणन्यायस्तु श्रुतिमात्रसिद्धत्वात् लौकिकः
 एतत्तुल्यविषयप्रयोजनश्च । तथा हि ये स्थूलदेहादयः श्रुत्या
 ऽन्नमयादिशब्दैरुक्तास्ते कोशवत्कृमेरात्मानन्दावरकतया
 क्लेशहेतुत्वात्कोशा इत्युच्यन्ते । तत्र पञ्चीकृतभूतोत्पन्नः
 स्थूलदेहो ऽन्नमयकोशः । पञ्चीकरणं त्वचिन्त्यशक्तिरीश
 एकैकं भूतं द्विधा विधाय तेषु पञ्च भागान्प्रत्येकं चतुर्धा
 विधाय तेषां स्वस्वद्वितीयभागानन्यस्थूलभागेषु योज-
 यति । एवं च ते प्रत्येकं पञ्चपञ्चात्मका भवन्तीति । तेषु
 विषदादिव्यवहारस्तु मल्लग्रामन्यायेन स्वांशाधिक्यात् ।
 ननु पुराणोक्तं तारतम्यं दशांशैर्भूतपञ्चक इत्यार्योक्तेस्त-
 न्मूलेतिहासादेश्च व्योमादिदशमांशसाम्यं वाय्वादेरिति
 ऽभ्यने । तथा चाकाशस्यापि वाय्वादिसर्वांशापेक्षया
 ऽप्याधिक्यारसर्वत्र तद्व्यवहार एव स्यादिति उच्यते ।

न्यूनाधिकभायो हि ब्रह्माण्डावेष्टनभूतेष्वेव नान्तर्गतेषु
 अनुपलम्भात् । यथा ऽऽहुः ब्रह्माण्डावरणेष्वेवा न्यूनाधि-
 कविधारणेति । तानि चापञ्चीकृतान्येवेति चासिद्धादौ
 प्रथितं यथा च त्वांशाधिक्यासत्तद्व्यवहारयोग्यानि स्युस्त-
 पेष मेलितानि । यत्तु क्वचित्समं विभज्येति पाठः तत्र
 सममिति संपातायातम् । यद्वा समं तत्तदंशाधिक्यासत्त-
 द्द्व्यवहारयोग्यं यथा स्यात्तथेति समर्पनीयम् । एवं हि ध्वोस्त्रि
 शब्दो ऽभिव्यज्यते धायौ स्पर्शापि । एवमग्रे ऽपि योध्यम् ।
 न च सर्वत्र सर्वे कुतो नाभिव्यज्यन्ते ऽभिव्यञ्जकस्य पञ्ची-
 करणस्य साम्प्रात् तस्य प्राग्विद्यमानगुणाभिव्यञ्जकत्वा-
 द्गीकारात् । न धैर्यं सर्वत्रैकैकगुणाभिव्यक्तिरेव स्यात् । कार्ये
 कारणगुणानुवृत्तिस्वीकारेण ध्वोमादिषु प्रमेणैकद्वित्रिच-
 तुःपञ्चगुणानां प्रागपि तत्त्वात् । त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकर-
 णोपलक्षणत्वाच्च तस्याप्रामाणिकत्वम् । तेभ्यश्च स्थूलदेहा-
 दयो जायन्ते । ते च न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति कथ्येते इति
 न्यायेन पाञ्चभौतिका उच्यन्ते प्रचुरभागस्य भूतस्य प्राधा-
 न्यवियक्षायां देयदस्तापुत्रन्यायेन भौमादिव्यवहारभाजो
 भवन्ति । अवकाशादिरूपकार्योपलम्भाच्च कार्येण कारण-
 संप्रत्यय इति न्यायेनैकदेहे कारणतया पञ्चभूतसत्ता
 ऽवधार्या । स चैकानेकज्ञानगोचरतया घनघत्समष्टिर्घृत्तव-
 द्दष्टिश्च भवति । यद्वा व्यक्तिसु जातिवत्सर्वव्यष्टिव्यनु-
 स्यूतमण्डात्मकं समष्टिः प्रत्येकं शरीरं व्यष्टिः एतदुपहितं
 चैतन्यं विश्वनराभिमानिस्थाद्विचिधं राजमानत्याद्य वै-
 श्वानर इति घिरादिति चोच्यते । व्यष्ट्युपहितं विश्वश-
 रीरमविष्टत्वाद्भिन्वः तथा हि । जीवस्य त्रय उपाधयः ।
 सुषी बुद्ध्यादिसंस्कारोपरञ्जितमज्ञानमात्रमुपाधिः स्वप्ने
 लिङ्गशरीरं तथाज्ञानोपरञ्जितमहमज्ञ इति प्रतीतेः । जागरे

प्रचुरत्यादानन्दमयो बन्धहेतुत्यात्कोशः सुहृमस्युलदेहका-
 रणत्यात्कारणशरीरमिति चोच्यते । तदुपहिता चित्प्राज्ञ
 इत्युच्यते । मायोपहिता त्वीश इति । एतयोरैक्यमग्रे वक्ष्या-
 मः । कोशानामनात्मत्वे तु पूर्वा एव युक्तयो ऽनुसन्धेयाः ।
 संपातानात्मत्वमपीन्द्रियवृन्दानात्मत्वयप्रिधोपमिति दि-
 क् । इति स्थूलाग्रन्थतीन्यायः । अत्रादित आरभ्येतायदु-
 ग्रन्थसन्दर्भे प्रसङ्गाद् ग्रन्थान्तरेद्विय ये न्यायाः पठितास्ते
 पाठकमेवैव लिख्यन्ते सद्गतिस्तु मुख्येण्येव यथास्यं भि-
 क्षुपादप्रसारणन्यायेनातिदेशसद्गतिः । प्रासङ्गिकेष्वपि य-
 स्यान्पस्य सद्गतिर्भविता तस्याप्यर्थमात्रं यदिप्यामः ।
 एयमग्रेपि चोच्यम् ।

यथार्थादर्था न स वेदानार्थ इति न्या० । शपरस्वा-
 मियचनमिदम् । अस्य यः श्रुतार्थनान्तरीयकतया लभ्यते
 न स वेदार्थ इत्यर्थः लोकसाधारणपाप न स शब्दार्थ इति
 पठ्यते ॥ १ ॥

अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इत्यप्येतादृशः ॥ २ ॥
 यत्परः शब्द इति पार्थः परः तात्पर्यविषयो यस्य स
 यत्परः स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

कण्ठचामीकरन्या० । यथा कण्ठगतं हेमभूषणमजा-
 दप्राप्तमिव कण्ठे तं परमेत्युपदेशाज् ज्ञातं प्राप्तमित्युप-
 तथा प्रकृते ऽपीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अको वेदिति न्या० । अको गृहकोषे । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥
 मञ्जनोन्मञ्जनन्या० । यथा नद्यादी पतितस्तरणान-
 कदा चिन्मञ्जति कदा चिदुन्मञ्जति तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यदा तत्र पतितः सो ऽन्यदालम्बनमलभमानो
 लपितः कुराकाशादीनालम्बने तदा कुराकाशावल-

म्यनन्यायः । अनेन हि दृढास्तु युक्तिषु निरस्तास्तु
युक्तीरवलम्बमानो ज्ञाननेन ॥ ७ ॥ निरस्यते ॥ ७ ॥

यथा पङ्कलिप्ता तुम्बिका नदीसमुद्रादौ मञ्जन्ती
ङ्कक्ष्ये स्वकाशे आगत्य तिष्ठति तथा जीवो देहक्ष्ये
काकाशे गत्वा तिष्ठति अथमेव तस्य मोक्ष इति ।

प्रासादवासिन्यायोऽप्यवतरति । एक एव देवदत्तः
कालभेदेन प्रासादोपर्यधश्च वसन्नपि प्रासादवासप्राधा-
न्येन प्रासादवासीत्युच्यते ॥ ३१ ॥

कार्येण कारणसंप्रय इति न्यायः ॥ ३२ ॥

तद्धेतोरेव तदस्तु किं तेनेति न्या० । तस्य कपालादे-
हेतौर्गुदादेरेव तत् घटादिकारणत्वमस्तु किं तेनान्तर्गुना
कपालादिरूपकार्येणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कारणगुणप्रकमन्या० । कारणगुणाः कार्ये स्वसजाती-
यगुणानारभन्ते यथा तन्तुरूपादयः पटरूपादीनिति न्या-
यार्थः ॥ ३४ ॥

पञ्जरपालनन्यायः यथा सप्तदीर्घभिः पक्षिभिरेक-
क्रियोत्पादनेन पञ्जरपालनं क्रियते तथा दशभिरिन्द्रियैः
प्राणरूपैकक्रियोत्पादनेन देहपालनं क्रियतामित्यर्थः । न
वायुक्रिये इत्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायोऽयम् ॥ ३५ ॥

धर्मिकल्पनात् इति स्पष्टः धर्मिकल्पनायाः श्रेष्ठत्वं च
लाययन्गुणम् ॥ ३६ ॥

सम्भवन्त्यक्रियावर्ग्ये चावयवभेदे हि नेष्यत इति न्या-
ये ऽपि तथा बोध्यम् ॥ ३७ ॥

मृत्तमनुसरामः । एतेन भिक्षुणादप्रसारणन्यायो
ऽपि व्याख्यातव्यः विषयोदाहरणमाग्यात् । अर्थमाह्वती

दिगम्बराः । इति जलतुम्बिकान्या० ॥ ८ ॥

तदेकदेशिनस्तु पञ्जरमुक्तपक्षिन्यायेन सदोर्ध्वगमन-
मेव तस्य मोक्षं मन्यन्ते ॥ ९ ॥

विक्षेपयद्गुलं धावनमेव पुन्यार्थं मन्यमाना धालैर-
प्युपहसनीया इत्यलम् उन्मत्तवचसि काव्यदूषणोद्गावने-
नेति न्यायेन नेह निरस्यते ॥ १० ॥

जीवः स्वविद्यादिभिर्देहान्तरं निष्पाद्यैव पूर्य त्यज-
तीति विवक्षायां तृणजलौकान्यायः सापि हि तृणान्त-
रमाश्रित्यैव पूर्य त्यजति ॥ ११ ॥

एकसम्बन्धिदर्शनमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायेन
मञ्जनोन्मञ्जनन्यायापादनन्तरा न्यायाः स्मृत्योदाहृताः ।
हस्तिपददर्शनस्य हस्तिस्मारकत्वयप्रथादिज्ञानस्य तस्मभ्य-
न्धिकुशादिस्मारकत्वम् इतरन्यायद्वये अपि पञ्जरमुक्तोत्पत्त्य
तथैवोदाहरणम् द्वितीयस्य त्याञ्चेपसद्गत्योदाहृतिः ॥ १२ ॥

स्यणानिखननन्यायः । स्यणा यथा अगृह्णन्त्यास्य
निखनने क्रियमाणे दृढा भवति तथेश्वरघ्न्येन प्रागुपपा-
दितार्थदार्ढ्यं भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सिंहावलोकनन्यायः । सिंहे यथा कश्चिन्मृगं एवा
ऽप्रे गच्छन्नप्यपि चेतस्यासामपि हन्यामिति धिया पश्चा-
त्परपति हन्ति च दृष्टिपथमागतं तथा बुद्धिपथमागतवच-
सपरिपन्थिपरपरिकल्पितयुक्तया भाषान्तरनिरासाया-
प्युत्तरघ्न्यमवृत्तिः इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पारिषदन्यायः । यथा पारिषदानामेकः क्षिण्णमे उप्य-
पदिष्टैस्तत्कार्यनिर्वाहस्तथेत्यर्थः ॥ १५ ॥

नान्यदष्टमिति ॥ १६ ॥

बहुवृत्तावृष्टीति च स्पष्टी ॥ १७ ॥

बहुराजकपुरन्यायो ऽप्येतादयः ॥ १८ ॥

घरगोष्ठिन्या० । गोष्ठिरन्योन्यवार्त्ता वरलाभाय
गोष्ठिर्वरगोष्ठिस्तथा यथा वरवधूवन्धूनामैकमत्ये सति वि-
द्याहरूपमेकं कार्यं निष्पाद्यते तथेत्यर्थः ॥ १९ ॥

स्वामिभृत्यन्यायः ॥ २० ॥

मुञ्जादिति न्यायः । मुञ्जाख्यतृणादिपीकाख्यं गर्भ-
स्थं मृदुतृणं यथा वहिरावरकतया स्थितानां मुञ्जाख्यतृणा-
नां विभजनेन समुद्धियये तथेत्यर्थः ।

गडुलिकाप्रवाहन्यायः ॥ २१ ॥

गडुलिकानामवीनां गणादेका चेतकूपे पतिता तदा
चार्य्यमाणा अपि सर्वाः तत्र पतन्तीति प्रसिद्धम् ॥ २२ ॥

एतादृश एवान्धपरम्परान्यायः सोऽप्यूर्ध्वमुख्यन-
वस्थास्थलएवोदाह्रियते ॥ २३ ॥

वटयत्नन्याये यदि वक्तृपरम्परोपदेशस्य मूलभूतो
ऽनुभवो नास्ति तदा सोऽप्येतादृशः सत्त्वे तु विलक्षण
इति बोध्यम् ॥ २४ ॥

मल्लग्रामन्यायः । यथा ऽन्येषु सत्स्वपि मल्लानां बहु-
त्यान्मल्लग्राम इत्युच्यते तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥

एतेन ब्राह्मणग्रामाग्रवनादयोऽपि न्याया वि-
धृताः ॥ २६ ॥ २७ ॥

न हि त्रिपुत्र इति स्पष्टार्थः ॥ २८ ॥

देवदत्तापुत्रन्यायः । न हि देवदत्ताया एव पुत्रो
भवति किन्तु देवदत्तस्यापि तथाऽपि मातुः प्राधान्यविव-
क्षायां देवदत्तापुत्र इत्युच्यते ॥ २९ ॥

पितुः प्राधान्यविवक्षापान्तु देवदत्तापुत्रन्यायेनेत्यु-
दाह्रियते ॥ ३० ॥

अथैव

शुक्रशास्त्रोपदेशेनात्मनि ज्ञाते तदात्मबुद्धिमपयदति ॥ ६ ॥
४३ ॥

शाखाचन्द्रन्यायोऽपीदृशः । यथा चन्द्रं दिदर्शयिषु-
रास आदौ दिगन्तरगमनक्षत्रादिभ्यो दृष्टिं धारयितुं शा-
खायां चन्द्र इत्यधिकरणत्वेन संपन्थविशेषेणादौ शाखा-
मुपलक्षणमुपादत्ते । ततश्च दिगन्तरव्यावृत्तचक्षुपञ्चन्द्रस-
मीपयर्तितारकादिषु चन्द्रधर्मो मा भूदिति तत्स्वरूपं
प्रकृष्टप्रकाशात्मकं पोषयति । एवं हि पोष्यधीः सुप्तेन
चन्द्रेऽवतारिता भवति तथा पञ्च होशावतरणवाक्येष्वपि
पोष्यम् । एवं ब्रह्मविदामोति परमित्युपभृत्य ब्रह्मशब्द-
स्थानेकत्र प्रयोगदर्शनान्मुमुक्षुभिर्ज्ञेयो ब्रह्मशब्दार्थः क इति
जिज्ञासोर्जगत्कारणत्वेऽपन्यासेन येषु जीवादिषु जगत्का-
रणत्वं न सम्भवति तेषां कार्यापाधितयोपाधिद्वारा सृ-
ज्यकोटौ निविष्टत्वेन स्रष्टृत्वासम्भवात्तेभ्यो व्यावृत्तबु-
द्धेरपि सम्भवजगत्कारणभावेषु प्रधानादिषु ब्रह्मत्वध-
र्ममपनेतुं स्वरूपलक्षणमुपगम्यस्येन । न हि जहानां तेषां ज्ञा-
नादिरूपतापपद्यते । ततश्चायं लक्षणं कैभ्यधिद्यावृत्ति-
निक्षेपपूर्वकबुद्धिस्थिरीकरणार्थं द्वितीयं तु सर्वधर्मनिवृ-
त्तिपूर्वकयस्तुस्वरूपसत्तानिक्षेपार्थं त्वंगदार्थतदस्यस्वरूप-
लक्षणयोरपीदमेव प्रयोजनं पोष्यम् ॥ ७ ॥ ४४ ॥

सद्यैकस्य षष्ठुनो मतभेदेन षड्नि रूपाणि तत्तच्छा-
स्त्रेषु प्रतिपाद्यमानान्युपलभ्य क्रिया हि विकल्प्यते न
वस्तित्यति न्यायाद्यस्तुनि विकल्पासम्भवं च यस्या विक-
ल्पाणां समुच्चयस्याप्यसम्भवेन तेष्वेकमतप्रतिपादितं सर्व-
विकल्पं षष्ठु स्वीकृत्यते सत्र पृच्छप्रकम्पनन्यायः प्रवर्तते ।
यथा पृच्छनारूढः पुमानधःस्थितैर्नरैः पूर्वमिषं शाखा प्रक-
म्पितव्या पूर्वमिषमिति भिन्नभिन्नशाखाप्रयालने नियो-

जितः तदधःस्येनैव च केन चित्मर्यवृत्तप्रकम्पने प्रेरितः सर्वैः पूर्वप्रचालनस्याज्ञप्ततया योगपशासम्भयेन क्रमविकल्पोपगमे ऽपि सर्वाविरोधासिद्धेस्तद्विकीर्षया वृत्तं प्रकम्पयति तत्प्रकम्पनेन च सर्वाः शाखा अपि प्रकम्पिताः स्युरिति भवति सर्वैरविरोधः तथा योगादारभ्य स्यावरान्तेशवादिभिरविरोधाद्यौपनिपदाभिमतो महेशो ऽङ्गीकार्यो धीतरागैर्मुमुक्षुभिः ।

ननु के तत्तदभिमता ईशाः कञ्चौपनिपदाभिमतः । कथं च तद्रूपगमे सर्वैरविरोध इति चेच्छृणु तावद्योगाभिमतमीश्वरं क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टुः पुरुषविशेष ईश्वरः । सो ऽपि जीववदसङ्गश्चिद्रूपश्च पररच जीवेभ्यस्तन्निघन्तृत्वात् । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश इति श्रुतेः । ननु निघन्तृत्यं नाम तत्तत्कर्मकारयितृत्यं तद्यासङ्गस्यानुपपन्नं यः कारयति स करोत्येवेति न्यायेन कर्तृत्वस्य दूर्नियारत्वात् । दृश्यते हि यो धयितृषु नृपेषु दानादिकर्तृत्वं स्वयं योद्धृत्यं चेति । न लोहसुम्यकन्यायेनासङ्गस्यापि प्रेरकत्वोपपत्तेः । न च तन्निष्प्रमाणकम् । भीषा ऽस्माद्गतः पवतइत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । मन्धमेक्षादिव्यवस्था पृथग्वाद्यवस्थित्यनुपपत्तिसिद्धत्वाच्च । जीवानामपि स्यतः क्लेशादिरहितत्वे ऽपि बुद्ध्या सह विवेकाग्रहेण क्लेशादिमत्वाङ्गीकारात् । ईशस्तु सदा तैरसंसृष्टु इति विशेष इति । एतेन सेश्वरसांख्यवादे ऽपि व्याख्यातः । एतत्सुखयोगक्षेमत्वात् ।

तार्किकास्त्यसङ्गस्य निघन्तृत्यमसहमाना नित्यबुद्धीच्छाकृतिमान्पुंविशेष ईश्वरः । पुंविशेषत्वमप्यस्य बुद्ध्यादिगुणकत्वादेव नान्यथा नित्यज्ञानादिमत्त्वादनित्यज्ञानादिमज्जीवेभ्यस्तद्वैलक्षण्यमपि सिध्यति । चित्यादि सक-

तृकं कार्यन्यादित्यनुमानं तत्र मानम् । स च लाघवादेकः
 सर्वत्र कार्योपलब्धेर्विभुश्च । ज्ञानादेर्निकर्षयदुत्कर्षो ऽप्य-
 द्भोकार्यो षाधकाभावादिति न्यायेन भ्याशुपादानसर्वसू-
 द्मदर्शित्वात्सर्वज्ञश्च । सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः यः सर्वज्ञः
 सर्वविदित्यागमो ऽपि तत्र मानमित्याहुः । यद्यप्यविद्या-
 कामकर्माद्यभावाद्जन्यं सुखमीश्वरे न सम्भवति तथा
 ऽपि नित्यसुखाद्गीकारे षाधकाभावात् । भानन्दं ब्रह्मणो
 विद्यानित्यादिश्रुतेश्च नित्यसुखाश्रयत्वमपीशस्यान्यत्सर्वं
 समानमिति तदेकदेशिनः ।

नित्यज्ञानादिमस्ये सदा सर्गप्रसङ्गाद्विन्यजिहीर्षा-
 यत्ये सदा प्रलयापत्तेश्च नैतन्मतं साधु अतो लिङ्गदेहसम-
 प्त्युपहितो हिरण्यगर्भ ईशः न च देहयोगे जीयत्वं शङ्कां
 तत्समनियताधिपत्यभावेन तस्यासम्भवात् । कथं तर्हि
 शरीरपरिमहः लीलपैवेति गृहाण । न च तदीश्वरत्ये मा-
 नाभावः उद्गीधव्राह्मणस्य तत्र मानत्वादिति हिरण्यगर्भाः ।

म्यलदेहं विना सूक्ष्मस्यानुपलब्धेः म्यलसमप्त्युप-
 हितो विराट्येशः स च सर्वतोमस्तकादिमान् । सहस्र-
 शीषो पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादित्यादिश्रुतेः । सर्वतः
 पाणिपादं तदित्यादिस्मृतेश्च । सदेहत्ये ऽपि जीवत्याभा-
 यादिकं पूर्णवदिति विराडुपासकाः ।

विधिमुपामीनास्तु षट्पाणिपादत्वं नेशत्यप्रयोज-
 कम् अन्यथा श्रुतिविशेषस्य सहस्रवशादेरपीशत्यप्रसङ्गात्
 तस्मात् श्रुतिस्मृत्यादिसर्पपादाद्यशरीरया भगवत्या शर-
 त्यत्वा सदापासितः शत्यलोकाधिपतिर्ब्रह्मेशः । यतो
 वेत्त्यादिनामान्यथाशयान्यप्याग्नेयं यत्तुर्धा करोतीतिवि-
 शेपवाक्येन पुरोडाशयत्तुर्ङीकरणवाक्ययत्प्रजापतिः प्रजा
 अगृजतेत्यादिविशेषवाक्यपाशात्परतपैव नैपानि । ॥ ॥

रुद्रस्य स्थललाटादायिष्कर्त्ता हरेरण्यसुरघघाशर्पमयता-
रेषु नियोजकः । क चिसयोः स्तुत्यादौ प्रवृत्तिस्तु लोक-
संग्रहाय सा च विधेः स्वोद्यैव तयोः स्वांशत्वादित्याहुः ।

श्रीयिष्णुनाभ्युद्भूतपद्मोत्पन्ना हि विधिः स चैतत्कृ-
तिप्रतीति चिचारिनवान । सो ऽपश्यत्पुष्करपर्णं ऽनि-
ष्टतसो ऽमन्यत अस्ति चैवद्यम्मिद्भिदमस्तीनि अनेः । ततो
पदस्याधिष्ठानं तन्मं मूलमिति तन्निश्चयार्थं चिरं अम-
क्षपि नापश्यत् । पश्चात्समाधिना चित्तो ऽवभानमपश्यत्
चिरं तत्प्रसादात्प्रजोत्पादे समर्थो यमूच तत एव च
वेदान्स्मृत्वा सर्वज्ञतामापेति भागवतादिषु प्रथितम् ।
अतो विष्णुरेवेशः स च स्वकृतधर्ममर्यादापालनाय स्व-
च्छया ऽवतरति न तु कस्य चिदाज्ञया । यथा ऽऽह यदा
यदा हि धर्मस्येत्यादि । किं च महोपनिषदि । एको ह वै
नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान इत्यादिना ब्रह्मेशानादि-
सर्वव्यवच्छेदेनैकस्यैव हरेः सर्गादौ सद्भावं ततः प्रपञ्चो-
त्पत्तिं चाभिधायाथ पुनरेव नारायणः सो ऽप्यत्कामो
मनसा ऽध्यायत । तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटास्वेदो-
पतत्ता इमा आपः । तासु तेजो हिरण्यमयमण्डमभय-
स्तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखो ऽजायतेत्यादिना अप पुनरेव नारा-
यणः सोऽन्यत्कामो मनसा ऽध्यायत तस्य ध्यानान्तःस्थस्य
ललाटाश्च्यवः शुलपाणिः पुरुषो ऽजायतेत्यादिना च ब्रह्म-
रुद्रयोस्तत्सृष्ट्योपवर्णनं दृश्यते । दृश्यते चैतदुपघृष्टं भार-
तादिषु तस्माद्विष्णुरेवेश इति वक्ष्ययाः ।

के पित्तु मूर्त्तिप्रपातीतं मायाशयलं ब्रह्म नारायण
इति मन्यन्ते । स एव वासुदेव इति महाविष्णुरिति
वाच्यते । तेषां ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवास्मिलजन्तवः ।

विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः । विष्णुर्मन्वादयः
कालस्तपैवाग्निलजन्तवः । स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णो-
रेता विभूतयः । रुद्रः कालोन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्त-
वः । चतुर्धा प्रलपायैते जनार्दनविभूतय इत्यादिवचना-
न्यनुकूलानि ।

शैवास्तु ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो फलमत उपपत्तो-
रित्यादिन्यायेन पशुस्थानीयानां जीवानां बन्धमोक्षसुख-
दुःखादिलक्षणं कलं यदधीनं स ईश्वरः तद्य शैवजैद्वादिषु
शिवाधीनं प्रतिपादितं तस्येश्वरत्वं ज्ञापयति । तथा हि
ब्रह्माद्याः स्यावरान्नश्च देयदेवस्य शूलिनः । पशवः परि-
कीर्त्तयन्ते संसारयज्ञयर्त्तिनः । तेषां पतित्वाद्देवेशः शिवः
पशुपतिः स्मृतः । मलमायादिभिः पारैः स बभ्राति पशुन्प-
तिः । स एव मोचकस्तेषां भक्त्या सम्यगुपासितः । ब्रह्मा-
दिस्तम्यपर्यन्तान्पशुन्यद्वा महेश्वरः । पारैरेतैः पतिर्देवः
कार्यं कारयति स्वकमिति । किं च जगत्कारणतयोक्तयोर्ब्र-
ह्मविष्णोरपि यदीशानस्य कारणत्वं तदा जगत्कारणत्वे
किं चकृत्यं यथा ऽऽह श्रीकृष्णो हरिवंशे । अहं ब्रह्मा कपिलो
ऽथाप्यनन्तः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चातिर्धीर्याः । त्वन्तः सर्वे
देवदेव प्रसूता एयं सर्वेशः कारणात्मा त्वमीड्य इति मद्य-
घर्णेषु भारते पुराणेषु च शिवहयोरुपास्योपासकभावप्रति-
पादकानि बहूनि वचनान्युपलभ्यन्ते तत्र कानि चिद्रत्ना-
करे दर्शितानि यिस्तरभिया नेह लिख्यन्ते । कैर्मै च मार्क-
ण्डेयादीन्दीप्तिन्प्रति श्रीकृष्णः सर्गादौ महार्णवे काकता-
लीयन्यायेन स्वेन विधेः समागमं विवाहं चोपत्वा सामा-
न्येन प्रागुक्तस्य शिवमाहारन्पस्य ख्यापनायोक्तवान् ।
एयं विवादे यितते मायया परमेष्ठिनः । प्रबोधार्थं परं लिङ्गं
प्रादुर्भूतं शिवात्मकम् । कालानलसमप्रत्ययं ज्वालामाला-

समाकुलम् । क्षयवृद्धिदिनिर्मुक्तमादिमध्यान्तवर्जितम् ।
ततो मामाह भगवानधो गच्छ त्व माशु वै । अन्नमस्य
विजानीयामूर्ध्वं गच्छेयमित्यजः । तदा ऽशु समयं कृत्वा
गत्वा तूर्ध्वमधश्च तौ । पितामहो ऽप्यहं नान्तं ज्ञातवन्तौ
समेत्य वै । धन्वाञ्जलिपुटौ मृत्वा शंभुं तुष्टुवतुः पुनरिति
शिवश्चैताभ्यां स्तुतः स्वस्मात्तयोरुत्पत्तिमुक्त्वाच । प्रीतो
ऽहं युवयोः सम्यग्वरं दद्वि यथोप्सितम् । ततः प्रहृष्टमन-
सौ प्रणिपत्य महेश्वरम् । ऊचतुः प्रेक्ष्य तद्वक्त्रं नारायणा-
पितामहौ । भक्तिर्भवतु नौ नित्यं त्वयि देव महेश्वर ।
ततः स भगवानीशः सहस्रन्परमेश्वरः । उवाच मां महा-
देवंः प्रीतः प्रीतेन चेतसा । प्रलयस्थितिसर्गाणां कर्ता त्वं
धरणीपते इत्यादि । अत्र प्राग्ग्रह्याधिष्णोरीश्वरत्वाभिमा-
नादिवादे प्रवृत्ते तद्धारणाय लिङ्गाविर्भावः । तच्छिरःपादा-
न्वेषणशक्त्यभिमाने निवृत्ते शिवाविर्भावस्तत्प्रसादाद्यैत-
योः सर्वसामर्थ्यम् । अत एतयोरैश्वर्यं शिवाधीनम् । शि-
वस्य स्वाधीनं प्रसादेनैव च तत्तन्माहात्म्यव्यापनाय क-
चित्कल्पे ततस्तदंशेनाविर्भाव इत्याशुपपादिनम् । एवं शैव-
लीङ्गादिव्यपि द्रष्टव्यम् । ततश्च स्वतन्त्रैश्वर्यः शिव एवाराध्यो
मोक्षादिकामैः । न हि भिक्षुको भिक्षुकं याचितुमर्हति सत्य-
न्यम्भिन्नभिक्षुक इति न्यायात् । देवो विश्वाधिको रुद्रः
शिव एको ध्येयः शिवंकरः अन्यत्सर्वं परिग्यज्येतिश्रुतेश्च ।
सर्वैरवरपाराध्यत्वं च तस्य मन्त्रो दर्शयति । अन्तरिक्षान्ति
तं जने रुद्रं परो मनीषया गृह्णन्ति जिहया सममिति ।
जनेष्वन्नर्षामिनया तिष्ठन्तं परः परं श्रेष्ठं मे मनीषया
सादरं ध्यायन्ति । ते समं सम्यधिकारमन्नं जिहया गृह्-
न्तीति शाब्दोर्थः । ये तु कृतकं व्यमानिनमन्नमन्ननेच्छन्ति
पुरापमेव जिहया गृह्णन्तीति धन्याः ननु वने पाता

इत्यादेरियाप्रस्तुतप्रशंसागम्ये ऽर्धे कटाक्षः । तथा हाप-
 कृष्टितं पराशरेण । अन्तरिच्छति यो रुद्रं सदा घन्यं मनी-
 पया । गृह्णाति जिह्वा सोपं रसपूर्णाभृतोदकम् । अन्त-
 र्नेच्छन्ति ये रुद्रं भवानीसहितं भयम् । पुरीषमेव गृह्णन्ति
 जिह्वा ते न संशय इति । अत्रायमेव मञ्जयाच्यो ऽर्धो
 दर्शितः द्वितीयेन गम्यः । स चेह स्वयंपाधितत्वात्सोपां
 गहितवृत्तित्ये पर्यवस्यति । अयमर्धो दर्शितो ऽन्यत्र ।
 धित्तोपां धित्तोपां धित्तोपां जन्म धित्तोपां । येषां न घसति
 हृदये कुमतिपथचिमेचको रुद्र इति । तस्मात्सर्ववशित्वात्
 सर्वाराध्यत्वात्सर्वफलप्रदत्वाच्च सर्वेशः शिव इत्याहुः ।
 स च निमित्तं जगतामुपादानं तु तन्मायेति केचित् ।

परमाणव उपादानं महेशो निमित्तमित्यपरे ।

अन्ये त्पोशस्य द्वे शक्ती चिदात्मका आनन्दात्मका च तत्रा-
 या गौरी तद्विशिष्टस्य शिवस्य निमित्तसर्वं द्वितीया विष्णु-
 स्तद्विशिष्टस्योपादानतयम् । तयोश्च शिवस्वरूपत्वं तच्छ-
 क्तित्वं च मायाविद्यादिशब्दवाच्या तु स्फुरितरन्यैव । सा
 चाभयधिषे ऽपि कारणत्वे सहकारिणीत्याहुः । एतन्मत-
 मूलयजनानि तु रताकरे द्रष्टव्यानि । परे स्वधर्मशिरसि पूर्य-
 ग्वाष्टे देवा ह वै स्वर्गलोकमगमंस्ते देवा रुद्रमपृच्छन् को
 भवानिति पृष्टवतो देवान्प्रति सो ऽब्रवीदहमेकः प्रथममासं
 यशामि च भविष्यामि च भान्यः कश्चिन्मसो व्यतिरिक्तः
 इत्यादिना एयं मां यो वेद स सर्वान्देवान्येदेत्यन्तेन धय-
 नेन शिवस्य सर्वोत्तमत्वं प्रतिपादितम् । अनन्तरं ततो देवा
 रुद्रं नापरयन् ते देवा रुद्रं ध्यायन्ति ऊर्ध्ववाहवः स्तुव्य-
 न्तीति देयैरुपास्यत्यं दर्शितम् । ततश्च द्वितीयगण्डे यो वै
 रुद्रः स भगवन्मूर्धुपस्वर्षश्च ब्रह्मा तस्मै वै नम इत्यारभ्य यद्य
 विष्णुर्षश्च महेश्वर इत्यादिप्रकारेण ब्रह्मविष्णुरुद्रोमेन्द्रादीनां

महाभूतादीनां च तद्विभूतित्वं पुर्यस्रण्डोक्तसर्वात्मवचनेन
 सिद्धमवयुत्यानुवादन्यायेन विशिष्य दर्शितम् । तृतीय-
 चतुर्थयोस्तन्नामनिर्वचनमुखेन तस्य परभावः स्पष्टीकृतः ।
 पञ्चमे तदुपासनादेव मोक्ष इत्युक्त्वा पाशुपतयोगात्म-
 कतदुपास्तिप्रकारो दर्शितः । तदेवमादित आरभ्यान्तं
 विभूश्यमानमथर्वशिरोजातं मूर्त्तित्रयादतिरिक्तः परशिवः
 सर्वतो ज्यायस्त्यात्परेश इति स्पष्टीकरोति । केवल्योपनि-
 पदि च उमासहायं परमेश्वरं विभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं
 प्रधान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतियोनिं समस्तसाक्षिं
 तमसः परस्तादित्यदिना मुमुक्षुपास्यत्वमुक्त्या स ब्रह्मा
 स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् स एव विष्णुः स
 प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः । स एव सर्वं यद्भूतं
 यद्य भाव्यं सनातनम् । ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः
 पन्था विमुक्तय इति ब्रह्मादेस्तद्विभूतित्वं दर्शितम् । न च
 स ब्रह्मेत्यादौ तत्पदानां सन्निहिते प्राप्यत्येनाक्तो भूत-
 योनौ वृत्तेरुचित्याद्ब्रह्मादीनां तद्विभूतित्वमेव सिध्यति
 न तृणस्यविभूतित्वमिति शङ्काम् । भूतयोनिशब्दस्यापि
 पागिकस्य सन्निहिते शिवे एव वृत्तेः तत्कतुन्यापासदुपा-
 जनात्तदात्तेरेव युक्तान्येन तस्य शिवान्यवृत्तित्यकल्पनाऽप्यो-
 गाद्य । न च कथं ज्ञात्वा तमिति तस्य ज्ञानान्मोक्षप्रतिपा-
 दनम् । सगुणब्रह्माद्यादे तद्दोषादेव मोक्षस्योपपत्त्यात् ।
 निर्विशेषब्रह्मशादे सगुणज्ञानान्मोक्षो नावपद्यतइति ज्ञा-
 तं जगत्प्रत्यक्षं तत्पदस्य निर्विशेषपरत्यावरणकनया पूर्वे-
 जनेष्वेव तत्परत्वं सिध्यतीति चेन्न । तसेजोऽमृतजनेत्यादौ
 मादरं च भविष्ये वृत्तावपि तस्यमसियावपभुततत्पद-
 न्तीति शास्त्रेण निर्विशेषे लक्षणावयवशानुपर्याप्तमस्यैव
 पुराणमेव जित् तत्पदस्य तत्र लक्षणाया न्याय्यत्वेन योज-

नशाण्यायां कायेर्ष्यां मल्लबन्धनस्यायुक्तत्वात् । तस्माद्गुपा-
स्यपरमशिष्यिभूतित्वमेव ब्रह्मादेरित्पादुः । उभयोरुपधृ-
तस्यभूतानि भारतपाद्यकौर्मादित्यपराशरशैवमानवादिपु-
राणयायुसूतसंहितापचनानि परमशिष्यसंहाररुद्रयोर्नाम-
रूपमाग्यस्य विश्विद्विशेषस्य च प्रतिपादकानि घचनानि
च रक्षाकरे द्रष्टव्यानि ।

गणपतास्तु तुरीयः परमशिष्यः श्रीगणेश एव स एव
यैष्णवैर्यासुदेयाभिधो महाविष्णुरित्युच्यते । न तु शिष्य-
द्वयं विष्णुद्वयं वा ऽस्ति येनैकः शिष्यो विष्णुर्धा मूर्त्तिप्रप-
मध्यगो द्वितीयस्तदतिरिक्त इत्युपगम्येन । एवं च स एव
साक्षात्परं ब्रह्म ब्रह्मादीनां तु तदंशत्वेन ब्रह्मद्वयं व्यवदि-
रणे विष्णवशांनामिव विष्णुत्वं तथा च भ्रुतिः । नमस्ते
गणपते त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीत्पादि । अत्र विशिष्यसंभ-
वत्वादन्ययोगव्यवच्छेदिनैवकारेण पार्थ एव धनुर्द्धर इत्य-
प्रत्यैवकारेण पार्थादन्यत्र धनुर्धरत्वस्यैव गणपतेरन्यत्र सा-
क्षाद्ब्रह्मत्वस्य योगो व्यवच्छिद्यते । अतः श्रेयःकामैः सर्वै-
रपि स एवाराध्यः । तत्पूजां विना ऽन्यपूजाया यैषर्ध्वस्म-
रणेन फलजनकत्वायोगात् । अथश्वापेक्षितानपेक्षितयोर-
पेक्षितं स्मरणीयमिति न्यायेन कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः
स नित्य इति न्यायेन च तदारारधनस्यायत्तत्वात् । कृते
च तस्मिन्विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी लभते धनम् ।
पुत्रार्थी लभते पुत्रान्मोक्षार्थी परमं पदमित्यादिवचनेभ्यः
सर्वैषुलाभसम्भवेनानर्थाते महाभाष्ये व्यर्था स्यात्पदमञ्ज-
री । अर्थाते ऽपि महाभाष्ये व्यर्था सा पदमञ्जरीति न्या-
येनान्याराधने प्रयोजनाभावात् । सूर्याचाराधनफलारो-
ग्यादिमोक्षान्तकथनानन्तरं सर्वमिच्छेद्गुणाधिपादिति स्मर-

णमप्यग्रमानं तस्मादेव ब्रह्माद्युत्पत्तिस्तत एव तेषां सृष्ट्या-
दिसामर्थ्यालामध्येत्याहुः ।

परमशिवविभूतिरूपस्यापि श्रीगणपतेस्तत्त्वेन घर्ष-
नमुपासनार्थं घास्तवतदभेदाभिप्रायं च । सर्वत्र तत्पूज-
नस्य तत्तत्कर्मोपासनाद्भवत्यात् । न चैतावता तेषामननुष्ठा-
नापत्तिः प्रयाजादिषु कृतेषु ज्योतिष्टोमादीनामप्यननुष्ठा-
नापत्तेः । इतरोपासनादिविधायकशास्त्राप्राप्त्यापत्तेश्च ।
सर्वमिच्छेदित्यादि तु विनायकाराधनस्य परम्परया सर्व-
त्रोपयोगवर्णनपरं न त्वितरनिषेधपरम् नष्टिविधिरौघात् ।
किं च हेरम्बोपपादकवाक्येषु परमशिवनामानि रूपाणि च
न दृश्यन्ते अतो न स परमशिवः किं तु शंभुशिवशङ्करा-
दिनामा त्रिनेत्रेन्दुशेखरादिलिङ्गो विवेरपि शास्ता हरेरपि
वरप्रदस्तेन नुतश्च श्रीकालभैरव एव वेदान्नप्रतिपाद्यो मु-
मुक्षुभिराराध्यो मूर्त्तित्रयपरः परमशिव इति भैरवमुपा-
सनाः ।

श्रीमह्वारिभक्तास्तु कौर्मं ब्रह्मविद्ब्रह्मोः स्वस्वसर्व-
श्वरत्वाभिमानेन विवादे प्रवृत्ते वेदैः प्रणवेन च पृथक्पृथ-
ग्बोधितो विधिर्नावबुद्ध्यांश्चेत्तदा नीललोहितो रुद्रः प्रा-
दुर्यभूव । स च तद्द्वयवचनं श्रुत्वा भैरवं प्रेरयामास तेन
च तच्छिरसि च्छिन्ने सति मौमः परमशिवः प्रादुर्यभूव
स च ब्रह्मणा बहुधा स्तुतः स्वपादयोः पतितं तमुत्थाप्य
वरांश्च दत्त्वा प्रोवावाग्ने स्थितं रुद्रं नीललोहितमीश्वरम् ।
एषा ब्रह्मा ऽस्य जगत्स्त्वमस्य प्रथमः स्तुतः । आत्मना रच-
णीयस्ते गुरुर्ज्येष्ठः पिता तव । अयं च भगवान्यजो ऽग्गा-
र्वा भवता ऽनघ । सान्त्वितव्यो विरिञ्चस्य धारणीयं
शिरस्त्रयां । ब्रह्महत्याऽपनोदार्थं व्रतं लोके प्रदर्शय ।
वरस्व भिक्षामित्यादिना नीललोहिते व्रतमाज्ञाय च स्थानं

स्वाभाविकं दिव्यं यथै तत् परमं पदम् । ततः स भगवा-
नीशः कपर्दी नीललोहितः । प्राह्यामासु यदनं द्रव्यणः का-
लभैरयमित्युक्तम् । अत्र सदाशियांशनीललोहितांशो भै-
रव इति भाति । काशीखण्डे ऽपि कौर्मोक्तरीत्यैव प्राक्तनं
सर्पवृत्तान्तमुपपाद्य अपेश्वरः पद्मयोगेनः श्रुत्या गर्भवर्ती
गिरम् । सक्रोपनः समुत्पाद्य पुरुषं भैरवाकृतिम् । प्राह
पञ्चजजन्मा ऽसौ शास्यस्ते कालभैरव । कालयद्राजमे मा-
च्चात्कालराजस्ततो भवान् । विरवं भर्तुं समर्थो ऽसि भर-
णाङ्गैरयः स्मृतः । त्वसौ भेष्यति कालो ऽपि तमस्यं काल-
भैरवः । यतः पावानि भक्तानां भक्षयिष्यसि तत्क्षणात् ।
पापभक्षण इत्येव तव नाम भविष्यतीत्यादिना नाललो-
हितात्कालभैरवोदपस्य विविधयरलाभस्य चाभिधाना-
त्तस्य तदंशत्यमपगम्यते । महादेवांशसंभूतं भैरवं भैरवा-
कृतिमित्यपि तत्रैवांशम् । इह महादेवः परमशिवस्तदंशो
नीललोहितस्ततः संभूतस्य भैरवस्य परमशियांशांशत्वं
स्पष्टं प्रतीयते । एवं पाद्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा चांशां-
शिनोरभेदोपगमात्परमशियांशनीललोहितांशत्वाङ्गैरयस्य
सदाशियाङ्गैदाभावाशस्येन स्तुतिर्न विकल्पते । साक्षात्पर-
मशिवस्तु श्रीमल्लारिरेष मङ्गिः सदा ध्येयः तदुक्तम् ।
ध्यायेन्मल्लारिदेवं कनकगिरिनिभं महालसागूपिताङ्गं रथे-
तारयं षड्गहस्तं विविधयुधजनैः सेव्यमानं कृत्वाधैः । पुषा-
ङ्घ्रिं दैत्यभूर्भां दमकविलमिर्तं नैरापूर्णाभिरामं नित्यं
भक्तैःपु तुष्टं श्याणपरिप्लुतं नित्यमोङ्कारगम्यमिति । अत्रा-
न्त्येन नित्यपदेन प्रागभावाप्रतिपोगित्वविशिष्टत्वंसाप्रति-
पोगित्वार्थकेन तस्य न कुलश्चिदुत्पत्तिर्न वा कुत्र पितृण्य
इति प्रतिपादनात् सर्वकारणत्वं सुविनम् । पूर्वं तु ध्या-
येदित्यनेन योजनीयम् । तथा साङ्कारगम्यो ब्रह्मविष्णु-

अन्ये तु ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्ररचेत्यादिधीरामस्तुतिमा-
भित्य स एव तथाविधः अन्ये तदंशांशा इत्याहुः ।

श्रीकृष्णोपासकास्तु प्रकटैश्वर्यत्वात्साक्षात्सुदेवा-
दिशब्दाभिधेयत्वाद्यथादिमत्त्वादन्ये श्याकलाः पुंसः कृष्ण-
स्तु भगवान्ब्रह्म । मत्तः परतरं नान्यदित्यादियवनशो-
दिभ्यश्च कृष्ण एव तथा अन्येशांशा इत्याहुः ।

एवं धामनादिष्वपि बोध्यम् । किं बहुना एकस्मि-
न्नपि कृष्णे गोकुलस्थो अन्यो द्वारकास्थो अन्य इति भेदमा-
रोप्य पूर्णः पूर्णो ज्ञेयोऽंश इत्येके । हरिवंशे जरासन्धभया-
दिय पलायितः कृष्णः परशुरामेण संगतस्ततो मर्द्धं पृथु-
यान् । स च तस्मै मर्द्धमुपदीरयोयाच तत्र ते कृष्ण संग्रामं
सुव्यक्तं वैष्णवं ययुः । द्रव्यन्ति रिपवः सर्वे सुराश्च सुर-
भायन । तां भजस्य गदां कृष्ण यत्तं च गिरिविस्तृतमिति ।
अनेनेतः पूर्वं विष्णोरंश एवासीत् अनन्तरं स्वयमागत
इति गम्यते । अयमर्थक्षात्रे तत्रैव गदटाक्याने स्पृहीकृतः
तथा च पूर्णो ज्ञो अन्यः पूर्ण इत्यसंदिग्धमित्यन्ये ।

एवमेतादृशेष्वेव देवीविग्रहेष्वपि तन्माहात्म्यवच-
नान्याभित्य के गिरिसरस्वतीम् अन्ये रमामन्यजमां शर्षो-
क्षमामाहुः ।

के गिरिस्तु शार्ङ्गद्वेषान्तर्गतसप्तशक्तिवाप्रतिपाद्या म-
हालक्ष्मीः शर्षोक्षमा ब्रह्मादयः भारत्यादयश्च सर्वे तद्वि-
भूतयः । शैव शर्गादिहेतुर्बन्धमोक्षादिहेतुश्च । तथा विस्तु-
जगते विश्वं जगद्वेशरावरम् । शैवा प्रसन्ना वरदा मूर्त्यां
भयति मुक्तये । संसारबन्धहेतुश्च शैव शर्षेश्वरेश्वरी । सृष्टि-
स्थितिविनाशानां शक्तिभूते जनातनि । विष्णुः शरीरप्र-
हृद्यमहर्मासान एष च । कारितारने इत्यादिप्रब्रह्मनाम् ।

लौकिकन्यायसंग्रहः ।

अथटनघटनापटीयस्या माययोपहितं जगन्नामभि
निमित्तोपादानं परब्रह्म परमेश्वरः तस्यांश इयांशैरीश्व
कोटिभिर्ब्रह्मादिभिर्जीवकोटिभिरच सूत्रधिराङ्गन्यादि
जगद्भासमित्यौपनिषदाः ।

तथा च भ्रुतिः मायां तु प्रकृतिं विशान्मायिनं
महेश्वरम् । तस्यावयवभूतैस्तु ध्याप्तं सूर्यमिदं जगदिति
एवं च जडानामप्यधिष्ठानानतिरेकात्तदीशत्ववादिभिरपि
न विरोधः । सर्वे चैने सेविता ईश्वरत्वात्फलदा भवन्ति
फलवैषम्यं तु पूज्यपूजादेः सात्त्विकादिवैषम्यात् । मोक्ष-
स्तु प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारादेव । तदुक्तं शृङ्गेः ईशसूत्र-
विराड्देषा विष्णुरन्द्रेन्द्रवङ्गपः । विघ्नभैरवमैरालमारि-
कायचराक्षसाः । विप्रक्षत्रियचिद्सूद्रगवान्भृगुपक्षिणः ।
अश्वत्थवटचूनाद्या यववीहतृणादयः । जलपापाणमृत्का-
ट्यास्यकुहालकादयः । ईश्वराः सर्व एवैते पूजिताः फल-
दायिनः । यथा यथोपासते तं फलमीयुस्तथा । फलो-
त्कर्षापकर्षां तु पूज्यपूजानुसारतः । मुक्तिस्तु ब्राह्मणस्यस्य
शानादेव न चान्यथा । स्वप्रयोगं चिना नैव स्वस्वमो हीयते
यथा । अद्वितीयब्राह्मसत्त्वे स्वमोऽयमखिलं जगत् । ईश-
जीवादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकमिति ।

ननु प्रत्यगभिन्नमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति भवतां सि-
द्धान्तः । ईश्वराः सर्वे एवैत इत्युक्त्या तु पुत्रलिप्सया देयं
भजन्त्या भक्ता अपि नष्ट इति न्यायेन जीवेशाभेदं साध-
यितुं प्रवृत्तैर्भवद्भिः सर्ववादिसंमत ईशाभेदोऽपि नाशितः
स्यात् । न चैषां विकल्पेनेशत्वसम्भवः वस्तुनि तदयोगात् ।
नापि समुच्चयेन परेशितृत्वोपत्तेः । नापि कल्पभेदेन व्य-
वस्थया सर्वेषामप्यैश्वर्यस्य कालतः परिच्छिन्नतया न क-
स्यापि सर्वेशत्वमिति दोषोपापात्तात् । तथा च शृङ्गिमिष्टव-

लौकिकग्यायसंग्रहः ।

च्यते । तत्र कारणीभूतरजोगुणग्रहणेन सर्वप्रपञ्चस्य क-
 मन्स एव ग्रहोत्पुच्यते । हिरण्यगर्भस्तु यद्यप्यपञ्चीकृ-
 त्पृत्याभायात् प्रक्या । तथापि पञ्चीकृतभूतभौतिकत्व-
 त्यात् क चिद्ग्रहोत्पुपच्यते । स च जीय एव कल्पान्तरीय-
 यथात्माहंग्रहोपासनया तद्गार्धं प्राप्त इति प्रसिद्धमितिहा-
 सादिषु । अतस्तदीशत्वयोधिका वाचस्तदन्तर्यामिपराः ।
 एवं विराड्ब्रह्मिन्द्रसूर्यादीशत्वयोधिका अपीति योध्यम् ।

तदन्तर्यामिणश्च वस्तुनस्तदभेदे ऽपि भेदव्यपदेशान्य-
 इत्यादिसूत्रेभ्यः य आदित्ये तिष्ठतादित्यादन्तरो यमा-
 दित्यां न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यम-
 पति । भीषा ऽस्मादातः पवत इत्यादिभ्रुतिभ्यश्च घ्याय-
 हारिकभेदो ऽपि स्वीक्रियते । कारणीभूतसत्त्वगुणमादाय

सर्वं चराचरं प्रपञ्चं पालयन्स विष्णुरित्युच्यते । तादृश-
 तमोगुणमादायोपमंहरन्स एव रुद्र इति कथ्यते । एवं दैक-
 स्यैव वस्तुनः परब्रह्मपरमशियमहाविष्णुवासुदेवादिशब्द-
 गोचरस्य चतुर्भुजचतुर्भुजपञ्चमुखरूपाः पुमाकाराः याणीर-
 मोमारूपाः रुपाकारा लीलायिग्रहाः । ननु चतुर्भुजाकारो

विधेश्चतुर्भुजाकारो हरः पञ्चमुखाकारो हरस्य वाण्याकारो
 विधे रमाकारो हरेरमाकारो हरस्य विग्रह इति विशिष्य
 वक्तव्यं गुणत्रयभेदेन तदवच्छिन्नानां भेदात्तथा न कथमे-
 कस्येत्युक्तमिति चेच्छृणु । चतुर्भुजशरीरिणः पालकत्वप्रयो-
 जकं विष्णुत्वमेवेति वक्तुमशक्यं दैत्यसंहारादिरूपस्य त-
 मोऽवच्छिन्नरुद्रकार्यत्वात् । एवं पञ्चमुखाकारायच्छिन्न-
 स्येशस्य त्रिपुरादिदैत्यसंहर्तृत्वे ऽपि न केवलरुद्ररूपत्वनि-
 र्णयः संहारस्य देवादिपालनफलकत्वेन विष्णुकार्यत्वात् ।

शिय एको व्येयः शिषंकरः प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी-
 त्यादिभ्रुत्या स मोक्षयति सुप्तीतः मोक्षयामि श्वपाकं वे-

मूलं विनष्टमिति न्यायापातः । अश्वत्थादीनां तु न त-
 त्थमपि सम्भवति । प्रत्यक्षादिविरोधात् । सर्वेषामाशा-
 त्वाङ्गीकारे ऽपि तस्य साहच्येन घटादिवद्विनाशापत्तिः ।
 अक्षादीशत्वयोधिकानामुत्कर्षापकर्षयोधिकानां च वाचां
 व्यवस्थाभावादप्रामाण्यापत्तिः । गता च जीवेशकोटित्व-
 श्रुत्यादिप्रामाण्यं च । तथा च चर्मतन्तौ महिर्षी इन्तीति
 न्यायापातः । तस्मात्कथं ब्रह्मादेरीशकोटित्वम् । कथं च
 तेषामत्यन्ताभेदः । का च तदुत्कर्षापकर्षयोधिक्यमां
 व्ययस्या । कथं च तत्सन्माहात्म्यव्यवसामेरुयावयता ।
 यन्मादेर्जीवकोटित्वे च का तदीशत्वयोधिक्यमां गतिः ।
 कथं च जीवेशाभेदः । कथं चान्योन्यजीवैक्यं कथं च ब्रह्म-
 षो नात्मनां भेदाभावः । कथं च तेषामन्योन्यमपि भेदा-
 भाव इति सर्वं मग्नगुणपादनीयम् येन स्वमिदान्तः
 प्रकृतन्यायसङ्गतिरथ सिध्येत् । अन्यथा ईश्वराः सर्वेष्वेव
 इति यथाश्रुतोपगमे प्रकृतन्यायसङ्गतिरिच्छापि मण्डूक-
 तोत्तनन्यायेन ह्यमिदान्तप्रच्ययनादि यज्ञत्वेपागते । अ-
 न्याययवमूनेरिति श्रुतेः साधययवोपागमे वाश्वत्थादीनां
 जन्मनाशादिमत्त्वेनोपपन्नान्यमो विक्रान्ति हि धर्मिण-
 मिति न्यायाद्भ्रमः । कृतम्यत्यक्रान्तिरिति नेदूच्यते । एक-
 एवाङ्गीर्तायां निग्यगुडबुडमुक्तस्यमायः कृतम्यः तामात्मा
 कायमात्रप्रकृतिप्रिगुणमागोर्हितः सर्वनिपन्मृत्वादन-
 यामी कर्त्तृमकर्त्तृमन्वथा कर्त्तुं शक्त्यादीश इगुच्यते ।
 यथा क्षेत्र एव क्षेत्री क्षेत्रे बीजवापं कृषेन्न्यायकः तान्तेपि
 तमेव क्षेत्रं जलमेवादिना पालयन्पालकः अन्ते दात्रादि-
 ना तमुत्तरंरुद्रावक इगुच्यते तथैक एवंगः स्वोपाधि-
 कादागुदप्रयन्पुक्तमगोदिकर्मभेदेन प्रद्यविज्यरुद्रावक-

त्वाद्युक्त्या विष्णवादिरूपतोऽप्यतद्वृत्ति चेत्सत्यमेवं
 ते अरूपश्रुतानां बहुश्रुतैस्तूमाद्यतार एव सेति निर्धा-
 । तथा हि भार्गवदेवे तस्या महिषशुम्भादिहन्तृत्वं
 पुत्रीत्वादिकं च यदुक्तम् तत्सर्वं हरिवंशं गौर्या
 म् । तत्र तावत्प्रद्युम्नशश्वरयुद्धे । हतायां सर्वमा-
 यां शम्भरोऽपिन्तयत्युनः । अस्ति मे कालदण्डाभो मु-
 तः हेमभूषितः । पुरा यो मम पार्वत्या दत्तः परमतुष्टया ।
 हाण शम्भरेमं त्वं मुद्गरं हेमभूषितम् । मायान्तकरणं
 तम सर्वासुरघिनाशनम् । अनेन दानवी रौद्रौ पलिनौ
 तामरूपिणौ । शुम्भश्चैव निशुम्भश्च सगणौ सूदितौ मयेति
 पर्यत्या एव ससैन्यशुम्भादिहन्तृत्वमुक्तम् । ततः शक्रप्रे-
 पितनारदे मुद्गरवृत्तान्तं तदुपशान्त्यै गौर्युपासनं बोधदिरप
 गने सति । दैत्येन तस्मिन्गृहमाणे सति तदुत्थानाद्द्रादशा-
 कौत्थानादीन् नानोत्पातान् दृष्ट्वा प्रद्युम्नः शंभुप्रियां हृदि
 स्मृत्वा भूमौ शिरसा प्रणम्य तुष्टाव । ओं नमः कात्यायन्यै
 शुहस्य जनन्यै नमः । नमस्त्रैलोक्यमायायै कात्यायन्यै नमो
 नमः । नमस्यै शुम्भमपनीं निशुम्भहृदिदारिणीम् । विन्ध्य-
 यासिनीं दुर्गघ्नां रणदुर्गां रणप्रियाम् । त्रिशुलिनीं नमस्या-
 मि महिषासुरघातिनीम् । सिंहपाहां नमस्यामीत्यादिना
 मध्यमोशामपरितोक्तं सर्वं शुद्धमातृविषयमुपपादितम् ।
 प्रथमपरितदेवता तु योगनिद्रारूपा तामसी शक्तिः सा च
 रुद्रान्तर्भूतैवेति न विवादः । तथा च कथं दुर्गा मान्येति
 वाच्यम् । यद्यपि तत्र शुम्भनिशुम्भयोः शूलखड्गाभ्यां
 हननमत्र तु मुद्गरेणेति विरोधः । तथाऽपि स कालभेदे-
 नाऽपास्तुं शक्यः । यैवस्यतेऽन्तर इत्यादिभगवत्पुक्ते
 हरिवंशप्रधानिरुद्धविष्णुकृते भीष्मपर्वणि पार्यवृत्ते च स्वये
 पुराणान्तरगतोमामाहास्यवचनेष्वप्यपमर्थः स्पष्टः । अन्य-

त्यादिस्मृत्या च मुक्तिज्ञानादिरूपस्य सत्त्वावच्छिन्नवि-
 ष्णुकार्यस्य प्रतीतिश्च । तमूचूर्णातरो रुद्रः संविनः सात्त्वि-
 कैर्जनैः । मोक्षयेत्सत्त्वसंपुक्तः पूजयेशमनो हरमिति कौर्मै
 तु रुद्रे साक्षादेव सत्त्वयोगः प्रतिपादितः । एतेन नामसत्त्वेन
 रुद्रस्यापकर्षत्वप्रलापो मूर्खाणां निरस्तः । निरन्तरं दुःख-
 मयसंसारपरिवृत्तिभ्रान्तानां जीवानां कं चित्कालं विद्वे-
 पविगमसमुल्लसदात्मानन्दानुभवेन विश्रान्तिं संपादयि-
 नुकामस्य तस्य मंहाराय तमोग्रहणस्य दुश्चिकित्स्यव्रण-
 पीडितानां व्रणं शिशमयिषोः शस्त्रग्रहणन्यायेन निदान-
 ज्ञस्य भिषजो रुग्णहिंसां प्रयुञ्जतः । न किं चिदपि नैर्घृण्यं
 घृणैवात्र प्रयोजिकेति शिवपुराणे व्याख्यातेन निरतिशय-
 करुणाम्बुधित्वलिङ्गात् । ब्रह्मकोटौ गुणवरयत्वासम्भवात्
 निद्रालस्यादेस्तमःकार्यस्य तत्राप्रसिद्धेश्च । तमोयोगमा-
 त्रेण तत्पारवश्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वात् । अन्यत्राप्यति-
 प्रसङ्गात् । उत्कर्षापकर्षभावे श्रुतिस्मृतिविगीतत्वस्य प्रति-
 पादयिष्यमाणत्वाच्च । सत्त्वोद्विक्तस्तनो ब्रह्मेति विष्णुपुरा-
 णादौ ब्रह्मणो ऽपि सत्त्वगुणयोगेन विष्णुत्वं प्रतीयते ।
 भारते चातिवृद्धानां प्रजानां विधेः कोषाग्निनोपसंहर्तृत्व-
 स्मरणेन रुद्ररूपत्वं चावगम्यते । वामिष्ठे तु सत्त्वं देवा-
 हारादय इति साम्येन सर्वेषां शुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधि-
 त्वमुक्तम् । एवं भवान्या दैत्यादिसंहर्तृत्वे ऽपि पालनरू-
 पविष्णुकार्यप्रतीतेः नृणां भवति मुक्तयज्ञि मोक्षकत्व-
 रूपसत्त्वावच्छिन्नकार्यप्रतीतेः । महिषासुरगुद्धे ऽसंल्यगणो-
 त्पादकत्वरूपरजोवच्छिन्नकार्यप्रतीतेश्च न केवलरुद्ररूपत्व-
 निर्णयः । ननु मोक्षप्रदत्वादिकमिदं महालक्ष्म्या उक्तम् ।
 सा चान्यैव समष्टिरूपेति मार्कण्डेयप्राधानिकरहस्यगत-
 तन्माहात्म्यलोचनेन बुध्यते । तथा च कथमनेन पार्यत्या

स्वयंभुवः । अर्द्धनारीश्वरास्ते तु व्रतं तीव्रं समास्थिता
 इत्यादि । एतेन रुद्रो नारायणभयेत्येकं सर्वं द्विधा कृत-
 मित्यादि भारतादिवचनमाभित्य शिष्यविष्णु एव सत्त्वा-
 यच्छिष्यैरूपौ ब्रह्मा तु जीय एवेरायिषुः स्वप्ता भवतीति
 द्रुवाणा निरस्ताः । पस्तु हरादिषु क चित्कस्माचित्कस्य
 चित्कदा चित्केन चित्तिमित्तेन लीलया वा ऽधिर्भाष
 उच्यते सो ऽपि विचार्यमाण एवमेव पर्यवस्यति ।
 तथा हि क चिद्विद्येरुभयोराधिर्भाष उच्यते यथा यजुर्भ्योय
 विष्णुमित्यादिभ्रुतायष्टुमुर्त्तिब्रह्मणे चान्यत्रापि च पुरा-
 णादिषु क चित् क चिद्वरात् । तथा च श्रुतिः । अएहं
 हिरण्यमयं रुद्रस्य वीर्यात्मपमं संपभूय तत्र ब्रह्मा विष्णु-
 जात इत्यादि । हरिचंगे च हरं प्रति हरिचयनम् । अहं
 ब्रह्मा कपिलो ऽप्याप्यनन्तः पुत्राः सर्वे ब्रह्मण्भातिवीर्यः ।
 त्वसाः सर्वे देयदेय प्रसूता एषं सर्वेशः कारणात्मा त्वमी-
 हव इति । क चिद्वरेः यथा नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारा-
 यणादिन्द्रो जायते नारायणाद् द्वादशादित्यारुद्राः सर्वा दे-
 वता इत्यादिभ्रुमौ यथा च त्वद्विस्तारो पतो ब्रह्मा अहं भूत-
 पतिस्तपेति भारते । एवमन्यान्यपि शैववैष्णवादिमतेषु
 दाहृतानादृशानि यथांसि स्मर्त्सव्यानि । एतानि कल्पमे-
 देन व्यपस्थितानि । एतद्वातिविस्तरेण श्रीचसिष्ठो वासिष्ठे
 श्रीरामं प्रति कथयामास । तत्रैवेशभाह वसिष्ठं प्रति । एषं
 सर्गं हि कस्मिंश्चित् प्रथमो ऽय सदाशिवः । कस्मिंश्चिद्विष्णु-
 रित्युक्तो नाभ्युत्पन्नपितामहः । पितामहश्च कस्मिंश्चित्
 कस्मिंश्चिदपि चैतरइति इतरः दुर्गाभैरवविनायकादिः ।
 तेषामपि तत्तन्माहात्म्यबोधकपुराणादिभागेषु ब्रह्माद्यद्-
 वहेतुत्वसिद्धेः । भगवान्वापुष्पाह । ब्रह्मनारायणौ पूर्वं
 रुद्रः कल्पान्तरे ऽसृजत् । कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णु

विस्तरभयाद्देह वचनानि लिख्यन्ते । यानि तृमादेर्महा-
लक्ष्मीविभूतित्ववचांसि तानि विष्ण्वादेर्घृसिंहादिविभू-
तित्वयोधकयचांसीवोपासनार्थं स्तुतिरूपाणि । वस्तुतस्तु
गौरीत्वमेवेत्यादीनि साक्षादभेदपराण्येव । अन्यथा त्वम-
चरं ब्रह्मेत्यादेरपि तादृशवाक्यगणे पठितस्य तथात्वप्रस-
ङ्गेनाक्षरस्य परब्रह्मणो ऽपि स्तुत्यश्रीरामादिविभूतित्वप्रस-
ङ्गः । अवतारावतारिणोऽद्यात्यन्ताभेदमनुपदमेव वक्ष्याम
इत्युपरम्यते ।

न मे नारायणाद्भेदो विद्यते हि विचारतः । तन्म-
योर्हं पर ब्रह्म स विष्णुः परमेश्वर इति कौर्मै शिवस्यैव
विष्णुरूपत्वं स्वस्योक्तं सदाशिवाङ्कमाहृदा शक्तिरिच्छा-
हया शिवा । महालक्ष्मीरिति ख्यातेति शैवे साक्षान्महा-
लक्ष्मीरूपतोमाया उक्ता लक्ष्मीतश्चे लक्ष्म्याः काव्यादेः
स्वावतारत्वोक्तिरपि श्योमयोरभेदपरैव । हिरण्यगर्भा रु-
चिरौ स्त्रीपुंसौ कमलासनादित्यादिप्राधानिकरहस्ये रमा-
या रजोवच्छिन्नब्रह्मरूपत्वं प्रतीयते । अत्रो ऽस्या न केव-
लविष्णुरूपत्वनिश्चयः । न चैतनास्याः केवलं विधिरूपत्व-
मस्तु कौर्मै इयं सा परमा शक्तिर्मन्मया ब्रह्मरूपिणोति
विष्णुसया विष्णुपुराणादिवचनैश्चास्या विष्णुरूपत्वस्यापि
प्रतीतेः । एवं मोक्षदे मुक्तिमार्गे इत्यादौ सरस्वत्या मोक्षा-
दिरूपसत्त्वावच्छिन्नकार्यप्रतीतः सत्त्वाख्येनातिशुद्धेन गु-
णोनेन्द्रुग्रमं दधाविति प्राधानिकरहस्ये श्वेतरूपत्वात्सा-
क्षात्सत्त्वयोगोक्तोऽन केवलब्रह्मरूपत्वनिर्णयः । एतच्च
शिवे ऽपि तुल्यम् । तस्मात्सर्वे देहाः सर्वेषामिति सिद्धम् ।
तथा धैर्यरूपत्वमेव सर्वेषां पर्ययसमं तदुक्तं हरिचंशं । यो
विष्णुः स तु धै रुद्रो यो रुद्रः स पितामहः । एकमूर्तिस्त्रयो
देवा रुद्रविष्णुपितामहाः । परदा लोककर्षारो लोकनायाः

एकैरुगुणावच्छिन्नमूर्त्तिभ्यः परस्तुर्यध्वन्द्रावतंसनीलक-
 यडोमासहायथ शुद्धसत्त्वमूर्त्त्युपलक्षितः परमशिव एव सु-
 मुच्यपास्याः । तदुपास्तेर्मौचेऽन्तरद्गत्वात् । उमासहाय-
 मित्पादिभ्रुतेः । ब्रह्मादिस्तद्विभ्रुतिः । स ब्रह्मा स शिव
 इत्यादिभ्रुतः । यस्याज्ञया जगत्त्रया विरिञ्चिः पालको
 हरिः । संहर्त्ता कालरुद्राख्यो नमस्तस्यै पिनाकिने इत्यादि-
 पुराणादिभ्यश्चेत्यादि । यथ वैष्णवा आहुः । तादृशमायो-
 पाधिमूर्त्तिप्रथमरो यासुदेधमहाविष्णवाख्यः परेशः ब्रह्मा-
 दिस्तद्विभ्रुतिः । स ब्रह्मा स शिव इत्यादिभ्रुतेः तद्गति-
 मौचेऽन्तरद्गत्वासाधनं शिवादेस्त्वापह्यवधानेन आरोग्यं भा-
 स्करादिच्छेच्छिपमिच्छेद्गुताशानात् । ज्ञानं महेश्वरादिच्छे-
 न्मोक्षमिच्छेद्भनार्दनादिति पुराणात् । मां च योऽन्यभि-
 चारेणेत्यादित्तदुक्तोऽधेत्यादि । तदप्येतेनापास्तम् । सर्वेषां
 शुद्धसत्त्वप्रधानत्रिगुणमायोपाधित्वसाधनेनात्यन्ताभेद-
 साधनात् । किञ्च मैत्रेयोपनिषदि मायिब्रह्म प्रस्तुत्य तस्य
 प्रोक्ता अग्न्यास्तनयो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति परयिग्रहेषु
 विग्रहत्रयस्यैवाग्न्यत्वं श्रूयते । यदि ततोऽप्यग्न्या का
 चित्परमूर्त्तिः स्यात्तदा कथं तेषामग्न्यत्वं स्यात् अत्रेभया
 अग्न्या उच्यन्ते । अतः सर्वं विशेषणं सायधारणमिति
 न्यायाद्ब्रह्मादेर्न कुतश्चित्पाद्यात्यत्वम् । अनेन त्रयाणामपि
 महाकल्पादी स्यत एयाधिर्भाषः । परस्परमाद्बुद्धयस्त्वया-
 न्तरकरणेषु कदा चिद्गोलाया कुतश्चित्प्रिसाद्या भवतीति ।
 अमुमेवार्थमुपोद्गलयति भागवते । तत्र ह्यत्रेस्तपश्चर्ष्यां प्र-
 स्तुत्य शरणं तं प्रपद्ये ॐ स एव जगदीश्वरः । प्रजामात्मस-
 मां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन्निति तस्य फलेच्छां चोश्रवा
 ऽव चिराद्भरदानाय ब्रह्मादित्रयसन्निधाने सति स्तुतिप्रा-
 णाभ्यन्तरं तान्प्रत्यत्रेरेको मया हि भगवान्विषयप्रधा-

जगन्मयः । विष्णुश्च भगवांस्तद्ब्रह्माणमसृजत्पुनः । नारा-
 यणं पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणं च पुनः शिवः । एवं कल्पेषु कल्पेषु
 ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः ।
 तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः । प्रभायः क-
 थ्यते तेषां परस्परसमुद्भयादिति । कौर्मै च । क्व चिद्ब्रह्मः क-
 चिद्विष्णुः क्व चिद्ब्रह्मा प्रशस्यते । नानेन तेषामाधिक्यं न्यु-
 नत्यं वा कथं च न । तत्तत्कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य मह-
 र्षिभिः । तानि तानि प्रणीतानि विद्वांस्तत्र न मुह्यतीत्यु-
 क्तम् । मार्कण्डेये ऽपि विष्णुः शरीरग्रहणमित्यादिना दुर्गा-
 या पिष्णवाद्युदयमुत्तया यस्तद्देहेभ्यो ऽस्या आपिर्भाव उक्तः
 सो ऽपि कालभेदेन व्यवस्थितः । एवं गणेशपुराणादौ यो
 यिनापकादेर्ब्रह्माद्यापिर्भावो ऽभिहितः सो ऽपि कदा
 पिन्महेश्वरस्य तदात्मनैवापिर्भावस्ततो प्रख्याद्यापिर्भाव
 इति समाधातुं शक्य इति न कुत्रापि विरोधः । ईदृशैरपि
 वाक्यैः सर्वेषां भयं देहेषु सत्त्वैवायगम्यते । न हि यत्रात्र
 नास्ति तत्रात उदेति सिकतादेस्तौलोदयापत्तोः । तस्मादेक-
 मेषादिर्गीर्षं ब्रह्मापटनपटनापटीयस्या भाषया ऽनेकमिष
 सदेष्टमिष परस्परस्माज्जातमिष च प्रतीयते इति शिङ्गम् ।
 एतेन कतिपयवाक्यान्प्राश्रित्य कस्य यिदुक्तैर्यस्यार्थं
 निरस्तम् । यद्यद्दृशं हरिं प्रत्याह । अहं त्वं सर्वमो देव-
 स्यमेशाहं जनार्दन । आवपारन्तरं नास्ति शब्दैरर्थजगत्प-
 ले । नामानि तत्र गोविन्द यानि शोके महान्ति च । ता-
 न्येव मम नामानि मात्र वाक्या विचारयन्ति तस्मात्प्राप्य-
 न्नाभेद एव मामभूत्तम् । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या गुणभे-
 दात्तदवच्छिन्नभेदे विष्णुशिव्यादियदानां शिवविष्णवादि-
 नामान्यामन्वयेनामामभूत्तं भान् ।

यस्य ईश्वरकम् । गुरुभक्तप्रधानत्रिगुणमापोपहित-

एकैकगुणायच्छिन्नमूर्तिभ्यः परस्तुर्यश्चन्द्रावतंसनीलक-
 पटोमासहायश्च शुद्धसत्त्वमूर्त्युपलक्षितः परमशिव एव मु-
 मुक्षुपास्याः । तदुपास्तेर्मांश्चेऽन्तरद्भत्वात् । उमासहाय-
 मित्यादिभ्रुतेः । ब्रह्मादिस्तद्विभ्रुतिः । स ब्रह्मा स शिव
 इत्यादिभ्रुतः । यस्याज्ञाया जगत्त्रया विरिञ्चिः पालको
 हरिः । संहर्त्ता कालरुद्राख्यो नमस्तस्मै पिनाकिने इत्यादि-
 पुराणादिभ्यश्चेत्यादि । यच्च वैष्णवा आहुः । तादृशमायो-
 पाधिमूर्त्तित्रयपरो वासुदेवमहाविष्णवाख्यः परेशः ब्रह्मा-
 दिस्तद्विभ्रुतिः । स ब्रह्मा स शिव इत्यादिभ्रुतेः तद्भक्ति-
 र्मांश्चेन्तरद्भत्वाधनं शिवादेस्त्वापद्यवधानेन आरोग्यं भा-
 स्करादिच्छेच्छिपमिच्छेद्भुतारानात् । ज्ञानं महेश्वरादिच्छे-
 न्मोक्षमिच्छेन्नार्दनादिति पुराणात् । मां च योऽव्यभि-
 चारेणेत्यादितदुक्तेश्चेत्यादि । तदप्येतेनापास्तम् । सर्वेषां
 शुद्धसत्त्वप्रधानत्रिगुणमायोपाधित्यसाधनेनात्यन्ताभेद-
 साधनात् । किञ्च मैत्रेयोपनिषदि मायिब्रह्म प्रस्तुत्य तस्य
 प्रोक्ता अग्न्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरिति परविग्रहेषु
 विग्रहत्रयस्यैवाग्न्यत्वं श्रूयते । यदि ततोऽप्यग्न्या का-
 चित्परमूर्त्तिः स्यात्तदा कथं तेषामग्न्यत्वं स्यात् अग्रेमया
 अग्न्या उच्यन्ते । अतः सर्वं विरोपणं सावधारणमिति
 न्यायाद्ब्रह्मादेर्न कुतश्चित्पाश्चात्पत्वम् । अनेन त्रयाणामपि
 महाकल्पादौ स्वत एवाधिर्भावः । परस्परमादुदयस्त्वचा-
 न्तरकरणेषु कदा चिल्लीलाया कुतश्चिन्मिसाद्या भवतीति ।
 अमुमेवार्थमुपोद्ब्रह्मपति भागवते । तत्र ह्यग्रेस्तपश्चर्यां प्र-
 स्तुत्य शरणं तं प्रपद्ये उहं स एव जगदीश्वरः । प्रजामात्मस-
 मां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन्निति तस्य फलेच्छां चोक्त्वा
 ऽव विराट्तरदानाय ब्रह्मादित्रयसंस्थिताने सति स्तुतिप्रा-
 णाख्यनन्तरं तान्प्रत्यग्रेरेको मया हि भगवान्विबिधप्रधा-

नैश्चितीकृतः प्रजननाय कथं तु यूयम् । अत्रागतास्तनुभृता
 मनसो ऽपि दूरा द्रुत प्रसीदत महानिह विस्मयो मइति प्रश्ने ।
 यथा कृतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा । सत्संकल्पस्य ते
 ब्रह्मन्यद्वै ध्यायसि तद्व्यमिति तेषामुत्तरोपन्यासेन मूर्त्ति-
 प्रयातिरेकेण परस्य सर्वैश्वर्याभिव्यक्तिस्थानं तुर्यं मूर्त्त्य-
 न्तरं नास्तीति व्यक्तिकृतम् । तत्सत्त्वे तेनैवाविर्भावापत्तेः ।
 अन्यथा ऋषेः सत्संकल्पत्वविरोधात् । तस्मात्तदतिरि-
 क्ततुरोयोपगमो युक्तः । एतेषां सर्वपरत्वयोधकासंख्यवा-
 क्यविरोधाच्च शिवादेरैकैकस्यापि लीलाविग्रहा बहव इति
 पुराणादिषु प्रसिद्धम् । न च तेषु यद्यप्युत्कर्षापकर्षवाता
 ऽप्यस्ति एकस्यैव शुद्धसत्यप्रधानमायोपहितस्य परब्रह्मण-
 स्तत्तादाकारौर्विपत्तमानत्वात् तथा ऽप्युपासकप्रेमास्पदं
 क्व चिद्विग्रहे तत्प्रेमाधिक्यायोत्कर्षं प्रकल्प्यायं सर्वपरस्तु-
 रीयो ऽन्य एतद्विमृतय इति शास्त्रेणाच्यने तथा च न पर-
 शियादियेषक्याक्यविरोधः । सर्वोपासनायाश्च तौल्येनैव
 ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनत्वं न तु साक्षात् । तमेष विदित्वे-
 त्पादिद्यात्रविरोधात् । एतेनान्तरङ्गत्वादिकल्पना ऽऽप्ता-
 स्ता । सर्वोत्पन्ताभेदसाधनादपि सा न पुक्ता । यानि च
 प्यायन्मुनिर्गच्छन्ति मां च यो ऽग्यनिचारेणेत्यादीनि हरा-
 ष्युतादिभक्त्या मुक्तिषोपकानि तान्यपि यावयान्तरवि-
 रोधाद्ब्रह्मकृमारीवाक्यन्यायेन भक्तेः परम्परया मोक्षहेतु-
 त्वपराधीति बोध्यम् । न च ज्ञानं महेश्वरादित्यत्रापि
 फलभेदो ऽस्ति । विदित्वा ऽति मृत्पुमेनीत्यादिश्रुतेः ज्ञानं
 लब्धेत्यादिस्मृतेर्देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानवाचकम् ।
 आत्मन्येष भवेद्यस्य स नैच्छन्नपि मुच्यतइति भावत्या-
 दवचनाच्च सति ज्ञानं मोक्षे विलम्बाभावात् । श्रेयांसि
 तत्र जन्तु मारयन्नेतिरित्यपि च विच्छेदं नृणां तत्त्वतनोति-

अप्यन्यपसम्भवात् सर्वेषां सत्यतनुत्समाधनाद्य । तस्मात्
 किमपि पापघ्नं भेदपरं प्रयोजनाभावात् किन्तु किं चित्सा-
 द्वादभेदघोशकं किं चित्परम्परया तत्र पर्यवसतम् । किं
 च भेदस्य प्रामाणिकत्वे तस्मिन्दा न स्यात् । हरपते च सा
 पथा नारदीये । हरिरूपी महादेवो लिङ्गरूपो जनार्दनः ।
 ईषदप्यन्तरं नास्ति भेदगृह्यरकं प्रजेदिनि । कीर्त्तये च । ये
 स्विसं धिष्णुमरुपकां मां च देवं महेश्वरम् । एकीभावेन
 परयन्ति न तेषां पुनरुद्भवः । ये अन्यथा संप्रपरयन्ति मत्पे-
 मं देवतान्तरम् । ते यान्ति नरकान्घोराङ्गतेषु च व्यवस्थि-
 तिमिति । इदं विधिभेददर्शननिन्दाया अप्युपलक्षणम् ।
 तथा च भविष्योत्तरे । धिष्णोरन्यं तु परयन्ति ये मां प्रत्याण-
 मेव च । कृतकैमतयो मूढाः पश्यन्ते नरकेष्वथ इत्यादि ।
 कर्मविपाकस्मृतौ च । यो प्रत्यधिष्णकद्राणां भेदमुत्तमभा-
 वतः । सापयेद्दुदरुपाधियुक्तो भवति मानव इति । या-
 युखाह । अपं परस्त्वयं नेति संरम्भाभिनिवेशिनः । यातु-
 धाना भवन्त्येव पिशाचाश्च न संशय इति ।

ये तु वैष्णवमन्याः शिवादिद्वेषं कुर्यन्ति ते न चेधु-
 रसन्त्यायेन भाया बहुरूपा । यथेधुरसो बहुरूपो ऽपि बहि-
 र्मलिनो हरपते तथा माया ऽप्यन्तर्यहुरूपा ऽपि बहिस्त-
 मोरूपा हरपते तस्याश्च यद्विमलतमं रूपं तदेव सत्त्वम् ।
 इधुरसस्येव सिता । यथा चेधुमाधुर्यं सितायां कृत्स्न-
 मभिव्यज्यते अन्यत्र मलसम्पर्कादल्पमल्पतरं च एषं
 परैश्वर्यं सत्ये ऽतिशुद्धे सर्पमभिव्यज्यते अन्यत्र मलिनद-
 र्पणन्यायेनाल्पमल्पतरं च । किञ्च ग्रीहिपीजन्यायेनापि
 रजस्तमसोः सारः सत्त्वं यथा ग्रीहिपीजस्य स्पूलस्तुपः
 स्पृष्टस्तत आन्तरः सूक्ष्मस्तुपः फलीकरणनामा ततो ऽप्या-
 च्छुरोत्पत्ति रान्तरत्वादेयं तमोरजमार्गर्भात्सत्त्वादेयं वि-

यदाशुभसिद्धिः अगमादयन्त्रिसम्यक् विचारैश्च जगद्देहसुखा-
 दीशत्यमिगरयोस्तादृशमायाप्रीत्यन्तम् । अतः श्रेयःकामैः
 सत्त्वागच्छितः परमेश्वरं हरिरेवाराणः । अनी तु
 राजसं गामसं शीघ्रं दूरतः परियज्येतिदिनि ग्यायात्प्राणा-
 यित्यादि निन्दं कुर्वन्ति ये च शीघ्रं चन्ता पिश्यादिद्वेषं
 कुर्वन्ति तेन च तयो यादृदमप्रभासीदिनि श्रुते विकारैश्च
 प्रलये गुणान्तराभाषो दर्शितः । एवं च यथा ग्रीहिस्ताके-
 प्रथमं तुष एवाविर्भयति गगलाद्गर्भे प्रकृत्यापूरेण खेपं
 भयति तदपि पुनः प्रकृत्यापूरेण घनतां गर्भं तगदुलाकणः
 सारो भयति तस्मिंश्च सिद्धे तद्दीजं दृढं मदङ्कुरोत्पादनव्यमं
 भयति एवं शिवे प्रथमं तम एवामोत्तमेश्वरेणोत्तरकृत्यस्वा-
 भाव्यादेकदेशे प्रच्यापितं पैपन्यात्प्रकाशस्यभावत्यापस्या
 रजःसंज्ञं भयति एवं रजो अपि प्रयुत्तिस्याभाव्यादेकदेशे
 प्रच्यापितं पैपन्यात्प्रकाशस्यभावत्यापस्या सत्त्वं स्यात्
 एवं गुणसामस्त्यविवक्षायां त्रिगुणमय एकगुरुपः तत्स्थ-
 सद्यविवक्षायां तु श्रयः । तत्रापि तमउपाधिः शिव ईशः ।
 रजउपाधिर्यिधिः सत्त्वोपाधिर्यिधिः तै च कार्यगुणोपा-
 धित्वात्कारणोपाधेः शिवस्यानुगौ जीवौ स्तः कार्योपा-
 धिर्यं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इत्यादिश्रुतेः । तथा च
 न हि भिक्षुक इत्यादिन्यायः तै न श्रेयःकामोपासनाहो-
 विति त्वयोत्पापितो ग्रीहिधीजन्यात्यो वक्ष्यमाणोऽष्टलगुह-
 न्यायेन तवैव भूर्धनं पतित इत्यादिनिन्दां कुर्वन्ति तेषां
 दुर्गतेर्माहात्म्यं तु किं यत्कव्यम् । यथा ऽऽह भगवान्युधिष्ठिरं
 प्रति भविष्योत्तरे । मम भक्तः शिवद्वेषी मद्वदेषु च शिव-
 प्रियः । तावुभौ नरकं याते पापचन्द्रदियाकराविति ।
 भारते च शिवं प्रति । यस्त्वां द्वेषि स मां द्वेषि यस्त्वा-
 मनु स मामन्वित्यादि । कामै चर्षीन्प्रति । ध्यानं योग-

स्तपस्तप्तं ज्ञानयज्ञादिको विधिः । तेषां विनरपतिं द्विषं
 ये द्विषन्ति पिनाकिनम् । यो मां समाश्रयेदित्यमेकान्तं
 भाषमास्थितः । विनिन्दन्देवमीशानं स याति नरकं
 ध्रुवम् । तस्माद्धि परिहर्त्तव्या निन्दा पशुपतेर्दिजाः ।
 कर्मणा मनसा वाचा तद्भक्तोप्यपि यत्नतः । ये तु दद्या-
 ध्वरे शप्ता दधीचेन महर्षयः । भविष्यन्ति काली भक्तैः
 परिहर्षाः प्रयत्नतः । द्विषन्तो देवमीशानं पुष्पाकं पंश-
 सम्भयाः । शप्ताश्च गौतमेनान्यथा न सम्भाष्या द्विलोत्त-
 मैरिति । तत्रैव स्थलान्तरे । परात्परतरं घान्ति नाराय-
 णपरा जनाः । न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वर-
 मिति । हरिमाह हरिं प्रति कैलासगयात्रायाम् । यश्च त्वां
 द्वेषि गोविन्द स मां द्वेषि न संशय इत्यादि । कैलेयं परी-
 न्यति भूर्गं वा पविहृतं वा अपि प्राक्षरं वा भद्राश्रयम् ।
 मोक्षयामि श्वपाकं वा न नारायणनिन्दकमिति । अतो
 ऽतिदुर्लभमिन्द्राद्यर्धनीपरयगणभाषं प्राप्तेनापि घण्टाक-
 र्णेन हरिद्वेषिणा मोक्षापाराधितो ऽपि न तस्मै तं ददा ।
 यथा ऽऽह स हरिं प्रति । अहं पिशाचयेषु शंरिलपृः
 पापकर्मकृत् । मत्तर्न दृष्यन्पिष्युं घण्टामावप्य कणयोः ।
 मम न प्रविशोत्ताम पिष्णारिति विचिन्तयन् । अहं कैला-
 सनिहायमासाद्य धूपमप्यजम् । आराध्य तं महादेवम-
 स्तुष्यं सततं शिवम् । ततः प्रसन्नो मामाह कृणीष्येति
 वरं हरः । ततो मुक्तिर्माया तत्र प्रापिता देवसतिषी ।
 मुक्तिं धार्ढ्यमानं मां पुनराह त्रिलोचनः । मुक्तिप्रदाना
 सर्वेषां विष्णुरेष न संशयः । तस्माद्वाचा च बदरीं तत्रा-
 राध्य जनार्दनम् । मुक्तिं प्राप्नुहि गोविन्दात्तरनारायणा-
 भ्रम इति । अत्र प्रसन्न इत्यनन्तरमिच्छेत्यप्याहार्यम् । एतः
 प्रसन्नतामुदाहरणेन बंधलं तं वक्ष्येत्तदाह तु प्रसक्तः ।

यत्र त्वां द्वेषीत्यादिगृह्णित्तिचिरोमेन हरिष्ठेनिणि प्रमादा-
 योगात् । कथमन्यथा तं न मांगयेत् । न गङ्गकेमुक्तिहे-
 तुत्यं तस्य च मोक्षकृत्यं नाम्भ्येनेति शक्यम् । अथ हेनं प्रमा-
 थारिण ऊचुः किञ्चप्येनामृतस्यं गृहीति म होमान पाञ्च-
 बत्त्रयः शतकद्वियेणेति एतानि ह या अमृतस्य नामये-
 यानि एतैर्ह या अमृतो भयति मर्षदा मकृदा जपेदनेन
 शानमाप्नोति संसारार्णयनाशमम् । शिव एको ध्येयः
 शिवस्वरः । प्रज्ञा च तस्मात्प्रमृता पुगणी । ध्यात्वा मुनि-
 गच्छति भूतयोनिं ये भक्ता परदं देयं शिवं उदमुमाप-
 तिम् । इह लोके सुखं प्राप्य मे यान्ति परमां गतिम् ।
 सर्वप्रहैर्गृहीतान्यै सर्वपापसमन्वितान । स मोक्षयति
 सुप्रीतः शरण्यः शरणागतानित्याद्यमन्व्यश्रुतिस्मृतिवचना-
 प्रामाण्यापत्तेः । शम्भुशङ्करादिशब्दानां द्विधादियदनर्थ-
 कत्वापत्त्या संसक्तानां नित्यदा यत्करापि शममित्यादि-
 निरुक्तिस्मृत्यप्रामाण्यापत्तेश्च । तस्मात्स्वभक्तिजमोक्षफ-
 लकज्ञानप्रतिपन्धकहरिद्वेषस्य शिवानुयायिष्वनुपपन्नश्रो-
 त्रियधिप्रयथानुमितस्य राक्षसत्वस्य च निवर्त्तनायेयमी-
 शोक्तिः । द्वेषे उपगते च तस्य राक्षसत्वापगमज्ञानलाभौ
 तत्रैवोक्तौ । तेन म तत्कृतेशभक्तिवैपर्यम् । कथमन्यथा
 ब्रह्मवधादिनिरतस्य हरो ददा भक्तिज्ञानलाभश्चातिर्यीधं
 स्यात् । जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नरा-
 णां स्त्रीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते । श्रवणायापि
 दुर्बभिर्हेन लभ्यः । मनुष्याणां सहस्रेषु बहूनां जन्मना-
 प्रति भविष्या तपोरतिदुर्लभतोक्तेः । तस्मात्प्रतिबन्धा-
 प्रियः । तावुभयनादेवाच्युतभक्तपवान्तरव्यभिचारी तत्रा-
 भारते च शिवं श्रुतिफलं ज्ञानं जातम् । नरनारायणा-
 मनु स मामन्वित्परत्वात् तन्निष्ठवात्तु प्रसन्नः ।

कर्मप्रयोगो
 नरनारायणा-
 याहार्यम् । यतः
 तु प्रसन्नः ।

पत्न्यक्षयः स्वर्गधासस्तइत्यादिना कृष्णाक्षया स्वर्गगमनं
 तस्य तत्रोक्तं तदपि ये स्वर्गमेव परं मन्यन्ते तदर्थं याति-
 प्रयासं कुर्वन्ति तैरप्यल्पायासा हरिभक्तिरेव कार्येति
 ज्ञापनार्थम् । न तु यस्तुत इन्द्राद्यैरप्यर्पनीयेशसामीप्या-
 त्प्रत्याव्य ततो ऽतितुच्छे कारागारसदृशं स्वर्गं भक्तस्य
 पातनं युक्तम् न हि हरिभक्तिरधोगतये । महेशसामीप्यं
 स्वपारपुण्यपुञ्जप्रसादिततत्प्रसादलभ्यम् । यथा ऽऽहेयः
 स्वसामीप्यस्यातिदुर्लभतां सूचयन्दद्याय भारते । परि-
 तुष्टो ऽस्मि ते दच्च स्वयेनानेन सुमत । बहुना ऽत्र किमु-
 क्तेन मत्समीपे भयिष्यसीति । ननु शशाश्वमेधकर्तुः शक-
 स्यापि क्षणमपि दुर्लभं ते सामीप्यमेकस्यापि कर्तारसमा-
 पयितुमै कथं भवितेति शङ्कमानं प्रत्याह । अश्वमेधमह-
 छस्य याजपेयशतस्य च । प्रजापते मत्प्रसादात्फलभागी
 भयिष्यसीति । ननु यः कुरुते स भुङ्क्ते इति न्यायेन कर्तु-
 रैव फलं भवति अन्यथा ऽतिप्रसङ्गात्तथा चाश्वमेधाद्य-
 कर्तुमै कथं तत्फलभास्यमित्याशङ्काह मत्प्रसादादिति ।
 पुनरावृत्तिफलपैस्तैरपुनरावृत्तिरूपं ते सामीप्यं कथं ग्या-
 दिति तच्चिन्तामालदयाह । भूयश्च ते वरं ददमीत्यादिना
 त्पुत्र्यतां मानसो ज्वर इत्यन्तेन । न चेमे वराः स्वसा-
 मीप्यादन्य एवेत्येन दत्ता इति भ्रमितव्यम् । बहुना ऽत्र
 किमुक्तेनेति प्रागेव वरपर्यवसानोक्तोः । एकपक्षनाशं शिव-
 सामीप्याश्वमेधमहच्छयाजपेयशतलाभे च सति मानसज्व-
 रासम्भवादन्यवरदानेन तत्प्रणानुष्ठानुपपत्तेश्च मनुष्कप्र-
 कारेण तुभयं पुत्र्यते । शिवधर्मोत्तरे च । ये श्रमाताः परं
 स्थानं प्यानयोगरता मराः । न तेषां पुनरावृत्तिर्धैरसंसा-
 रसागरे । सर्वजाः सर्वगाः शुद्धाः परिपूर्णा महेश्वराः । शिव-
 तुल्यबलोपेताः परं शिवपुरं गताः । इतीशसामीप्यमहिमा

यत्र त्वां देष्टुं त्वादिनां कृत्स्नविरागेन हरिद्वेषिणि प्रमादा-
 योगात् । कथमन्यथा तं न मांशयेत् । न तद्भक्तमुक्तिहे-
 तुरयं तस्य च मोक्षकृत्यं नाम्प्येति शक्यम् । अथ ह्येनं ब्रह्म-
 चारिण ऊचुः किञ्चिदप्येनामृतत्वं श्रुतीति स होमाय याज्ञ-
 वल्क्यः शतकद्रियेणेति एतानि ह वा प्रमृतस्य नामो-
 यानि एतेह वा अमृतो भवति सर्वदा सकृदा जपेदनेन
 ज्ञानमाप्नोति संसारार्णयनाशनम् । शिव एको ध्येयः
 शिवस्वरः । प्रज्ञा च तस्मात्प्रमृता पुराणी । ध्यात्वा मुनि-
 र्गच्छति भूतयोनिं ये भक्ता परदं देवं शिवं उद्रमुमाप-
 तिम् । इह लोके सुखं प्राप्य ते यान्ति परमां गतिम् ।
 सर्वप्रहेर्गृहीतान्यै सर्वपापसमन्वितान् । स मोक्षयति
 सुप्रीतः शरण्यः शरणागतानित्याद्यसंख्यश्रुतिस्मृतिवचना-
 प्रामाण्यापत्तेः । शम्भुशङ्करादिशन्दानां हित्यादिवदनर्प-
 कत्वापत्या संसक्तानां नित्यदा यत्करोपि शर्मित्यादि-
 निरुक्तिस्मृत्यप्रामाण्यापत्तेश्च । तस्मात्स्वभक्तिजमोक्ष-
 लकज्ञानप्रतियन्धकहरिद्वेषस्य शिवानुयायिष्वनुपपन्नश्रो-
 त्रियधिप्रवधानुमितस्य राक्षसत्वस्य च निवर्तनायेपमी-
 शोक्तिः । द्वेषे उपगते च तस्य राक्षसत्वापगमज्ञानलाभौ
 तत्रैवोक्तौ । तेन न तत्कृतेशभक्तिवैपर्यम् । कथमन्यथा
 ब्रह्मवधादिनिरतस्य हरौ दृढा भक्तिज्ञानलाभश्चातिशीघ्रं
 स्यात् । जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नरा-
 णां स्त्रीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते । श्रवणायापि
 दृढभिर्देवैर्न लभ्यः । मनुष्याणां सहस्रेषु यद्गुणं जन्मना-
 ति भविष्यन्ना तपोरतिदुर्लभतोक्तेः । तस्मात्प्रतियन्धा-
 नुभयनादेवाच्युतभक्तपयान्तरव्यापारकाप्तस्य
 शिवं भुक्तिफलं ज्ञानं जातम् । तज्जन्यत्वे सति
 न्वित्परत्वात् तन्निष्ठहरिभक्तेश्च तत्त्वात् ।

पत्तञ्चयः स्वर्गवासस्तद्व्यादिना कृष्णाज्ञया स्वर्गगमनं
 तस्य तत्रोक्तं तदपि ये स्वर्गमेव परं मन्यन्ते तदर्थं चाति-
 प्रपासं कुर्वन्ति तैरप्यल्पायासा हरिभक्तिरेव कार्येति
 ज्ञापनार्थम् । न तु वस्तुत इन्द्राद्यैरप्यर्थनीपेशसामीप्या-
 त्प्रच्याव्य ततो ऽतितुच्छे कारागारसदृशे स्वर्गे भक्तस्य
 पातनं युक्तम् न हि हरिभक्तिरधोगतये । महेशसामीप्यं
 स्वपारपुण्यपुञ्जप्रसादिततत्प्रसादलभ्यम् । यथा ऽऽहेशः
 स्वसामीप्यस्यातिदुर्लभतां सूचयन्दद्यात् भारते । परि-
 तुष्टो ऽस्मि ते दत्त स्वयेनानेन सुमत । बहुना ऽत्र किमु-
 क्तेन भक्तसमीपे भविष्यसीति । ननु शशाश्वमेधकर्तुः शक-
 स्यापि क्षणमपि दुर्लभं ते सामीप्यमेकस्यापि क्रतोरसमा-
 पयितुमे कथं भवितेति शङ्कमानं प्रत्याह । अश्वमेधसह-
 स्रस्य धाजपेयशतस्य च । प्रजापते मत्प्रसादात्फलमागी
 भविष्यसीति । ननु यः कुरुते स भुङ्क्ते इति न्यायेन कर्तु-
 रेव फलं भवति अन्यथा ऽतिप्रसङ्गात्तथा चाश्वमेधार्थ-
 कर्तुमे कथं तत्फलमाप्तवमित्पाशङ्गाह मत्प्रसादादिति ।
 पुनरावृत्तिफलकैस्तैरपुनरावृत्तिरूपं ते सामीप्यं कथं स्या-
 दिति तच्चिन्तामालदपाह । भूयश्च ते वरं दधीत्यादिना
 त्यज्यतां मानसो ज्वर इत्यन्तेन । न चेमे धराः स्वसा-
 मीप्यादन्य एयेतेन दत्ता इति भ्रमितप्यम् । बहुना ऽत्र
 किमुक्तेनेति प्रागेव वरपर्ययसानोक्तेः । एकपश्चनारो शिव-
 सामीप्याश्वमेधसहस्रधाजपेयशतलामे च शक्ति मानसज्य-
 रासम्भवादन्यवरदानेन तत्प्रगानुज्ञानुपपत्तोश्च मनुक्तप्र-
 कारेण तुभयं गुज्यते । शिवधर्मोत्तरे च । ये मन्त्राणाः परं
 स्थानं ध्यानयोगरता मराः । न तेषां पुनरावृत्तिर्धोरसंसा-
 रमागरे । सर्वजाः सर्वगाः बुद्धाः परिपूर्णा महेश्वराः । शिव-
 तुल्यबलापेताः परं शिवपुरं गताः । इतीशसामीप्यमहिमा

यश्च त्वां द्रेशीत्यादितदुक्तिविरोधेन हरिद्रेपिणि प्रसादा-
 योगात् । कथमन्यथा तं न मोचयेत् । न तद्भक्तेर्मुक्तिहे-
 तुत्वं तस्य च मोचकत्वं नास्त्येवेति शङ्काम् । अथ ह्येनं ब्रह्म-
 चारिण ऊचुः किञ्चप्येनामृतत्वं ब्रूहीति स होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः शतरुद्रियेणेति एतानि ह वा अमृतस्य नामधे-
 यानि एतैर्ह वा अमृतो भवति सर्वदा सकृदा जपेदनेन
 ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् । शिव एको ध्येयः
 शिवङ्करः । प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी । ध्यात्वा मुनि-
 र्गच्छति भूतयोर्निंये भक्ता वरदं देवं शिवं रुद्रमुपाप-
 तिम् । इह लोके सुखं प्राप्य ते यान्ति परमां गतिम् ।
 सर्वप्रहैर्गृहीतान्यै सर्वपापसमन्वितान् । स मोचयति
 सुप्रीतः शरण्यः शरणागतानित्याद्यसंख्यश्रुतिस्मृतिवचना-
 प्रामाण्यापत्तौः । शम्भुशङ्करादिशब्दानां हित्वादिबदनर्ष-
 कत्यापत्त्या संसक्तानां नित्यदा यत्करोषि शममित्यादि-
 निरुक्तिस्मृत्यप्रामाण्यापत्तौश्च । तस्मात्स्वभक्तिजमोक्षफ-
 लब्रह्मज्ञानप्रतिपन्धकहरिद्रेपस्य शिवानुयायिष्यनुपपन्नश्रो-
 त्रियपिप्रथयानुमितस्य राक्षसत्वस्य च नियर्त्तनापेयमी-
 शोक्तिः । द्वेषे ऽपगते च तस्य राक्षसत्वापगमज्ञानलाभौ
 तत्रैवोक्तौ । तेन न तत्कृतेः शमक्तिवैषम्यम् । कथमन्यथा
 ब्रह्मयथादिनिरतस्य हरो हृदा भक्तिज्ञानलाभश्चातिशीघ्रं
 भ्यात् । जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नरा-
 णां खोपपापानां कृष्ये भक्तिः प्रजायते । अधणायापि
 दूष्मिर्दूषे न शम्यः । मनुष्याणां सहस्रेषु बहूनां जन्मना-
 मन्तराभ्यादिना तपोरतिदुर्लभोक्तैः । तस्मात्प्रतिपन्धा-
 पाये शिवाराधनादवाच्युत्तमसयवान्तरण्यापारकाशस्य
 जातम् । तन्न्यत्ये गति
 तत्रिष्टहरिभक्तैश्च तत्वात् ।

पत्यक्षयः स्वर्गवासस्तद्वत्पादिना कृष्णाज्ञपा स्वर्गगमनं
 तस्य तत्रोक्तं तदपि ये स्वर्गमेव परं मन्यन्ते तदर्थं चाति-
 प्रयासं कुर्वन्ति तैरप्यत्पायासा हरिभक्तिरेव कार्येति
 ज्ञापनार्थम् । न तु यस्तुत इन्द्राद्यैरप्यर्थनीयेषामीप्सा-
 त्प्रच्यव्य ततो ऽतितुच्छे कारागारसदृशे स्वर्गे भक्तस्य
 पातनं युक्तम् न हि हरिभक्तिरधोगतये । महेशसामीप्यं
 त्वपारपुण्यपुञ्जप्रसादिततत्प्रसादलभ्यम् । यथा ऽऽहेशः
 स्वसामीप्यस्यातिदुर्लभतां सूचयन्दद्याय भारते । परि-
 तुष्टो ऽस्मि ते दक्ष स्वयेनानेन सुमत । बहुना ऽत्र किमु-
 क्तेन मत्समीपे भविष्यसीति । ननु शशाङ्कमेधकर्तुः शक्त-
 स्यापि क्षणमपि दुर्लभं ते सामीप्यमेकस्यापि प्रतीरसमा-
 पयितुमे कथं भवितेति शङ्कमानं प्रत्याह । अश्वमेधसह-
 स्रस्य याजपेयशतस्य च । प्रजापते मत्प्रसादात्फलभागी
 भविष्यसीति । ननु यः कुरुते स भुङ्क्ते इति न्यायेन कर्तु-
 रेष कलं भवति अन्यथा ऽतिप्रसङ्गात्तथा आश्वमेधार्थ-
 कर्तुमे कथं तत्फलभाक्त्यमित्याशङ्काह मत्प्रसादादिति ।
 पुनरावृत्तिफलकैस्तैरपुनरावृत्तिरूपं ते सामीप्यं कथं न्या-
 दिति तद्विन्तामालदयाह । भूयश्च ते वरं दधीत्यादिमा-
 स्यञ्जतां मानसो ज्वर इत्यन्तेन । न चेमे वराः इषसा-
 मीप्यादन्य एवेत्येन दत्ता इति भ्रमितव्याम् । बहुना ऽत्र
 किमुक्तेनेति प्रागेव वरपर्यवसानोक्तोः । एकवृत्तनाशे शिव-
 सामीप्याश्वमेधसहस्रयाजपेयशतत्वाने च शक्तिं मामसाश्च-
 रासम्भवादन्यवरदानेन तत्प्रणामुजानुपपत्तौ च शशुक्तप्र-
 कारेण लुभयं युज्यते । शिवपरीक्षरं च । यं वीर्यात्ताः परं
 स्थानं ध्यानयोगरता मराः । न तेषां पुनरावृत्तिपरितार-
 रमागरे । सर्वजाः सर्वगाः शुद्धाः परिपूर्णा महेश्वराः । शिव-
 तुल्यबलोपेताः परं शिवपुरं गताः । इतीशसामीप्यमहिमा

क्षर्यते । नन्विदं माहात्म्यं शिवपुरं गतानां तत्सामीप्यसा-
 रूप्यलक्षणां मुक्तिं प्राप्ता नामयं तु तदनुचरो न तु तत्पुरवा-
 सीति चेच्छृणु तर्हि गीतज्ञो यदि गीतेनेत्यादिपाशयल्यपा-
 शुकरीत्या शिवप्रसादहेतुगानविद्याद्यभ्यासेनेयानुचरत्वं
 प्राप्तानामपि माहात्म्यम् । तेषां पदं हिरण्यगर्भादिपदेभ्यो
 ऽपि श्रेष्ठं स्मरन्ति पौराणिकः । भिन्दन्ति शैलानुदधीन्पि-
 पन्ति व्यत्यासपन्ति चित्तिमन्तरिचम् । तृणीकृतप्रश्नपुरं-
 दराणां किं दुष्करं शंकरकिङ्कराणामिति । ते हि साद्यादि-
 विपदो ह्यन्यरिचमस्तथा । पृथिवीपद इत्येते विशोयात्रि-
 विपा गणा इत्यादिपुराणाद्युपभृहिता देववत्कत्रोपनिप-
 दादपद्योगामपरिमितं महिमानं लयापयन्ति । द्वितीयं जगत्
 गणपत्यममशामोर्तीत्यभयं शिरश्च महाकलप्रायगाडे शिवा-
 नुचरत्वं कीर्त्तयदेवान्तराभ्यो ऽभ्यातीपोत्कर्षं स्फुटयति ।
 अथ लोकोक्तं भर्तुः भजेम भवदन्तिकं प्रकृतमेतत् पैशा-
 चिकं विमिष्यतामध्वजः प्रणयनाथ नाथामहे । भयङ्क-
 रदेहर्त्वादिचरन्मुददगदाहतिस्फुटन्मुकुटकोटिभिर्मणयदा-
 दिभिर्मुदय इति । अष्टगणमहायन्त्रं नाम गणाधिपत्यम-
 बलान्ते आगते ऽहं प्रजागीलात्पैलागादिनि तदुत्तमा
 वै सारवादिगर्भं च तथा च कर्षं तस्य स्वर्गगमनं हस्तिगुण-
 लभ्यं लयम् । ईदृशस्य हरिर्क्षेत्रे प्रकृतिसन्तु जगद्विजगता
 अथवादिगतासु प्रकृतिसिद्धिं प्रकृत्यैषिणां दूर्गातिगुणनाथ
 हरिश्चरिषु । शैवानमदानामन्तर्गां विष्णुर्षेयिणां कैमुनि-
 चन्द्रादेवैः दूर्गातिगुणनाथ इत्येवचरिषुनि बोध्यम् । तस्माद्-
 न्दार्त्तान्तरादेवा ऽस्य स्वर्गगमनेऽपिः न शिवसमीपं लया-
 लय इति नु मन्त्रम् । अथः कृत्वाय परं दाम्भ्यामनेनेनेना-
 कल्पनां कल्पनानां वर्गावप्रसङ्गे ऽस्मादावेव वर्गावम् ।
 कल्पनादे कल्पनात्स्य मूलार्गाः महद्यगः । यत्तदाकर्त्ता विक-

पापः कुण्डपारो ऽशुमुह इति । तस्मादुक्ताभिप्रायमेवे-
दमाण्यानम् । एवं हरिविधिभक्तस्यापि दक्षस्येवद्वेषिणो
दुःस्यादुश्चिरपि भारतादौ शिष्यद्वेषिणामन्येषां वैष्णवा-
पसदादीनामुक्तन्यायेन दुर्गतिव्युत्थिता द्वेषापापे सुगतेश्च
व्युत्थिकेति बोध्यम् । किंय तामसत्याल्लूप्सो रुद्रः सात्त्विक-
कल्पेन शुद्धस्य हरेर्ध्यानात् कीटभृङ्गन्यायेन शौक्ल्यं गतः
एवं श्वेतो हरिः श्यामस्पर्शस्य ध्यानात्काण्ड्यं गत इति
पुराणे प्रसिद्धम् । शिष्याय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरू-
पिणइति हरियंशं च स्पष्टीकृतमिदम् । तथा च शुक्लं शिवं
द्विष्यन्तो हरिमेव द्विष्यन्तीति कथं ते वैष्णवाः । एवं
श्यामं हरिं द्विष्यन्तो हरमेव द्विष्यन्तीति कथं ते शैवा
इति ध्येयम् । अथ प्रकृतमनुसरामः । चाल्मीकीपरामा-
यणे यने रामगमनं मे ऽनुमतं नास्तीति कौशल्याप्रत्याय-
नार्थं भरतो यत्नं शयधान्कृत्वा ऽतिघोरमेतं शपथं मत्या-
न्ते चकार । भक्त्या विषयदमानेषु मार्गमाश्रित्य परपतः ।
तस्य पापेन लिप्येत यस्यापौ ऽनुमते गत इति । अग्रादौ
हरिहरादेरिति शेषः । मार्गं तस्मान्माहात्म्ययोपकं शास्त्रम् ।
मार्गमित्युक्त्या तु शास्त्रोक्तं, तसदुपासनार्थं तसदुत्कर्ष-
यर्षेणरूपमार्गमेवाश्रित्य न तु तद्वादं ज्ञात्येति ध्यन्यते ।
विषयदमानेषु हरादेरुत्कर्षापकार्योयत्या कलहं कुर्वन्सु यत्पा-
पम् अथ च परपतः शृण्वतो यत्पापं तस्य पापस्य सम्य-
न्धिना तत्सुल्येनेति पापत् न त्वन्यस्य पापेनान्यस्य
लेपसम्भवः । तेनेति पाठस्तु सुगमः । अत्रापि परपत इत्यु-
क्तोर्धवाद् अत्वा ऽप्यमुत्कृष्टो ऽन्ये ऽपकृष्टा इति यो निश्चि-
नोति तस्य यत्स्यात्पापमिति भावः । यद्यप्यन्यतमधिप्र-
हावन्निश्चयेनिन्दां शृण्वत उदासीनस्यापि पापं भवत्येव
कसौ पिपाय निरिवाचदकव्य ईशे धर्मायतर्पण्यिभिर्ह-

भिरस्यमाने द्विन्यात्प्रसह्य रुशतीमसतां प्रमुञ्चेज्विहाम-
सूनपि ततो विसृजेत्स धर्म इति भगवत्येशनिन्दाश्रवण-
स्यापि निषेधात् तथा ऽपि तस्येदमित्थमेवेति जानतः
सकाशादस्ति किञ्चिदरमलोपृन्यायात्पापात्पत्वमित्यभि-
प्रायः । तथा स्कान्दे ऽप्युमापरीक्षार्थमागतेन भायावदुना
शियेन शिषनिन्दायां कृतायां तां शृण्वतीः सखीः प्रत्यु-
मोक्तिः आर्याणां निन्दनं श्रुत्वा ये न यान्ति त्वरान्विताः
स्यानान्तरं ह्यप्रतिष्ठास्ते ऽपि स्युः पापयोनय इति । अपिः
कैमुतिकन्यायद्योतकः यदीशनिन्दां श्रुत्वा ये शीघ्रं देश-
न्तरं न यान्ति ते ऽपि न विद्यन्ते प्रतिष्ठोत्तमलोकासि-
लक्षणा येषां तादृशाः सन्तः पापयोनयः कृमिमशकादि-
जन्मानः स्युर्मयन्ति तर्हि निन्दकास्तादृशा भवन्तीति
किमु परकव्यम् । यथा ऽऽहोपमन्युर्हरिं प्रति । यथाप्य-
सूपने देवं कारणात्मानमीश्वरम् । स कृष्ण नरकं याति
सह पूयैः सहात्मजैरिति । एयं हि दुर्गतिभिया शास्त्रे प्रदु-
शानामपि दुर्मगानां विष्यादित्येकभक्षया ऽन्यनिन्दकानां
विषयव्याटन्यायेन पुनर्दुर्गता प्रवेश इति कोटिशो वा-
क्यानि बोधयन्ति विस्तरमयादिष्टाश्रमेवेह दर्शितम् ।
यद्यप्येकवक्ष्यतेनान्यनिन्दकानामप्यस्ति तात्कालिकः
कामिदेषांशविशेषस्तेषां नास्तिकसुहृदां तथा ऽपि कोशपा-
नन्यायान्मिथ्यावादिनां तेषां परिणामे ऽतिदुःमहं दुःख-
मिग्यान्तिरे.स्याज्यो ऽयं दुराग्रहः । तेषां च महो ऽप्य-
वरयमेव स्यादया दुःखटिनीति न्यायाश्रयाः । अन्यथा
वैरापरायान्माएह्यनिग्रह इतिन्यायात्तस्मिन्नापि दु-
र्गतेरवश्यं स्यात् । तत्रादिग्रहावच्छिद्येतामेददशिनं स्यन्त-
तमविग्रहावच्छिद्येतामकानां निन्दकानां निन्दनं निम-
हस्यान्तानां तस्यमादात्तस्यसाधात्कारेण मोक्षः ।

भक्तमानामप्यर्थिरादिमार्गेण सतपलोकं गतानां हिरण्य-
 गर्भेण महं मोक्षः । ननुक्तमीश्वरगीतायाम् । ये त्विमं
 विष्णुमप्यक्तं मां च देवं महेश्वरम् । एकीभावेन परयन्ति
 न तेषां पुनरुक्त्य इति । अत्र हरिहरयोर्ग्रहणं काकदधि-
 पातकन्यायेन विषेरप्युपलक्षणं यथा ऽहं हरिर्दधं प्रति
 भागयते । अहं ब्रह्मा च सर्वश्च जगतः कारणं परम् ।
 आत्मेश्वर उपद्रष्टा स्वयंभुवशिरोपण इत्यादिना प्रयाणा-
 सेकभाषानां यो न परयति यै मिदाम् । सर्वभूतात्मनां
 ब्रह्मं त्म शान्तिमधिगच्छतीत्यन्तेन । एषं हरिहरद्वेपनि-
 न्दानिन्दकं षयो ऽप्युपलक्षणं योष्यम् । किं बहुना सर्व-
 देहावच्छेदस्य सर्वेषु साधितत्वादेकनिन्दाद्येषोः सर्व-
 विषयत्वादेकनिन्दकः सर्वनिन्दक एकद्वेषा सर्वद्वेषा चेति
 योष्यम् । ननु ब्रह्मादीनां सर्वेषां किं नाम सर्वेषु यत्तु-
 मुक्त्वादिदेहेषु पृच्छित्वम् । न तावद्गुणपतिन्यायेन भिन्न-
 भिन्नावयथावच्छेदेनैकैकदेहे भिन्नभिन्नदेशपृच्छित्वं तत् ।
 परिच्छिन्नत्यसावययत्वादिप्रसङ्गेनानित्यत्वापातात् । अत
 एव न तिलनण्डुलन्यायेन सर्वदेहेष्वेषां संसृष्टिर्नीर-
 क्षीरन्यायेन सङ्घरो वा ऽपि सम्भवति । अतो ऽनुपपन्नो
 ऽयं पक्ष इति चेन्न येनयाकाशन्यायेनात्यन्ताभेदस्यैव स्वी-
 कारात् । न हि प्रयागे ऽन्योन्यसंसर्गैरुपयाहीभूते श्वेत-
 श्यामरक्तवर्णे गङ्गायमुनासरस्वतीनीरे प्रतिविम्बितस्य तद
 वच्छिन्नस्य वा ऽऽकाशस्य भेदलेशो ऽप्यस्ति । किञ्च यतो
 वा इमानि भूतानि जायन्ते सदेव सोम्येदमग्र आसीदे-
 कमेवाद्वितीयं सो ऽकामपत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिना
 ऽऽन्वयहाद्वितीयं ब्रह्म गृह्येः प्रागासीत्तस्मादेव भाषोपहि-
 तादभिन्ननिमित्तोपादानात्सर्वं जगदुत्पन्नं तेनैव च सत्त्वा-
 स्फूर्त्तिमत् तत्रैव शान्ते लीयते इति योष्यते । ऐतदात्म्य-

भिरस्यमाने द्विन्यातप्रसव्य क्यमीममतां प्रमुखेच्चिहाम-
 सूनपि ततो घिसृजेत्स घर्म इति भगवत्पेशनिन्दाश्रयण-
 स्यापि निषेधात् तथा ऽपि तस्येदमित्यमेवेति जानतः
 सकाशादस्ति किञ्चिदरमलोपन्यायात्पापात्पत्यमित्यभि-
 प्रायः । तथा स्कान्दे ऽप्युमापरीचार्थमागतेन मायाबहुना
 शिवेन शिषनिन्दायां कृतायां तां शृण्वतीः सखीः प्रत्यु-
 मोक्तिः आर्याणां निन्दनं श्रुत्वा ये न यान्ति त्वरान्विताः
 स्यानान्तरं ह्यप्रतिष्ठास्ते ऽपि स्युः पापयोनय इति । अपिः
 कैमुतिकन्यायद्योतकः यदीशनिन्दां श्रुत्वा ये शीघ्रं देशा-
 न्तरं न यान्ति ते ऽपि न विद्यते प्रतिष्ठोत्तमलोकाभि-
 लक्षणा येषां तादृशाः सन्तः पापयोनयः कृमिमशकादि-
 जन्मानः स्युर्मथन्ति तर्हि निन्दकास्तादृशा भवन्तीति
 किमु घक्तव्यम् । यथा ऽऽहोपमन्युर्हरिं प्रति । यद्याप्य-
 सूयते देवं कारणात्मानमीश्वरम् । स कृष्ण नरकं याति
 सह पूर्वं सहात्मजैरिति । एवं हि दुर्गतिभिया शास्त्रे प्रवृ-
 त्तानामपि दुर्भगानां विध्यादिष्वेकभक्त्या ऽन्यनिन्दकानां
 बिल्वस्वल्वादन्यायेन पुनर्दुर्गतौ प्रवेश इति कोटिशो वा-
 क्यानि बोधयन्ति विस्तरभयाद्दिद्याभ्रमेवेह दर्शितम् ।
 यद्यप्येकपक्षपातेनान्यनिन्दकानामप्यस्ति तात्कालिकः
 कश्चिद्वर्षांशविशेषस्तेषां नास्तिकसुहृदां तथा ऽपि कोशपा-
 नन्यायान्मिथ्यावादिनां तेषां परिणामे ऽतिदुःसहं दुःख-
 मित्यास्तिकैस्त्याज्यो ऽयं दुराग्रहः । तेषां च सङ्गे ऽप्य-
 धरयमेव त्याज्या दुस्तटिनीति न्यायात्त्याज्यः । अन्यथा
 चौरापराधान्माण्डव्यनिग्रह इतिन्यायात्तत्सद्भिनामपि दु-
 र्गतेरषर्ज्यत्वात् । तत्तद्विग्रहायच्छिन्नोपासकानां त्वन्य-
 तमविग्रहायच्छिन्नोपासकानां निष्कामानां नितरां निर्म-
 लस्यान्तानां तत्प्रसादात्तत्तत्त्वसाक्षात्कारेण मोक्षः ।

मपृच्छन् षो भवानिति । सो ऽग्रयोदहमेकः प्रथममासं
 यत्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो ध्यतिरिक्त
 इत्यादिश्रुतौ तु शम्भोरेव सृष्टेः प्राक्सत्त्वमद्वितीयत्वं
 जगत्कारणत्वं सर्वोत्तमत्वं चाज्ञायते । मायां तु प्रकृतिं
 विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति भाषित्यमपि तस्य श्रयते ।
 न चात्र महेश्वरशब्दो ऽन्यपरः । तत्र मन्त्रे यदूनां शिवना-
 ज्ञामेयोपलब्धेः दक्षस्य महेश्वरं प्रति निमग्न्याभाये सर्व-
 भूतकरो यस्मात्सर्वभूतगनिर्दरः । सर्वभूतान्तरात्मा च
 तेन त्वं न निमग्नितः । त्वमेव हीज्यसे यस्मात्सर्वविधि-
 दक्षिणैः । त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमग्नित इति
 हेतुक्तिव्याजेन तस्य सर्वहेतुत्वं सर्वान्तरात्तमत्वं सर्वयज्ञ-
 यपृच्छत्यं च विशेष्यसम्यग्भिधम्बेनान्ययोग्यपृच्छेदिभ्या-
 मेवकाराभ्यामन्यपृच्छत्यकर्तृत्वयोर्निषेधं योपपाद्य अथ वा
 मायया देव सुदमया तव माहितः एतस्मात्कारणात्
 ऽपि प्रभो त्वं न निमग्नित इति तत्रैव हेत्यन्तरोक्तिव्य-
 सेन शुद्धे तस्मिन्नसम्बधि पूर्वोक्तकारणत्वोपपाद्यं मायि-
 त्वमपि तस्यैयोपाद्य । एवं यो मां पंक्ति स पदान्वेत्ति
 साद्गानित्यपर्यशीर्षे शम्भुज्ञानस्य साद्गुणदज्ञानव्याप्यत्वो-
 षोस्तन्न्यत्वोपलम्भात्तद्विपर्ययभूतमहेशस्य तत्प्रतिपाद्यत्वं
 निश्चीयते । वेदाः साद्गोपनिषदाः पुराणाध्यात्मनिक्षयः ।
 पदत्र परमं गुणं स वै देवो महेश्वर इति द्रोणपरवान्मर्गत-
 शतकद्वीपे । पठ्यते सर्वमिदोन्तैर्षेदान्तैर्षो सुमीश्वरेति पाद्ये
 च स्पष्टं साद्गुणदपुराणादितात्पर्यभूमित्वं शम्भोः शर्पते ।
 तस्मात् परस्परं मान्यत्कि चिदस्ति महेश्वरादिति । तस्मा-
 दान्यः परो देयस्त्रिषु लोकेषु पिद्यतइति च क्रमेण तयो-
 रेषाम्य शर्षोक्तमतोच्यते हरिर्षो भ हरियाक्ये । नान्य-
 स्त्पराः परमो देवदेव जगत्पतिः सुरपीरारिहन्तरा । नान्य-

मिदं सर्वमित्यादिना च सर्वोत्तमत्वं तस्योच्यते । तं लौ-
 पनिपदं पुरुषं पुरुषामि सर्वं वेदा यत्पुत्रमामनन्तीत्यादि-
 श्रुतिभिरुपक्रमादिनिर्द्देश तत्रैव सर्ववेदात्तात्पर्यमिति शा-
 यते । अत एव साधुपर्वहणमुत्तमगुराणादंरपि तत्रैव पर्ययमा-
 नम् । अस्य महतो मूलस्य निश्चमिगमेगदन्वेदो यदुर्वेदः
 सामवेद इत्यागमेन तस्यैवान्निष्ठागमायिर्वागहेतुनाच्यते
 अपमर्षो जन्माद्यस्य यतः शास्त्रेणानित्यात्तसु समन्व-
 यादित्यादिगुत्रभाष्यादिषु प्रपञ्चिनः । पुरुषाग्रं परं किं
 पितृसा फाष्ठा स परा गतिरित्यादिश्रुत्या च तस्यैव सर्वो-
 त्तुष्टुत्वं मुक्तप्राप्यत्यरूपपरमगनित्यं चाशुम् । अथ पुत्रो
 ह वै नारायणो ऽकामयत प्रजाः भूजेयेत्यादिश्रुती तु
 जगद्धतुत्वं हरेरुच्यते । अथ नित्यो देव एको नारायणो
 ब्रह्मा च नारायण इत्यादिना च सर्वोत्तमत्वं तस्यैवाग्रा-
 यते । स्वतो ऽसद्भेदासौनस्य कारणत्वामम्भयान्मायिन-
 स्तद्याच्यम् । तथ मायित्वं दैवी ह्येषा गुणमयी मम माये-
 ति हरिवाक्याद्दरेरेय ज्ञायते । तद्विष्णोः परमं पदमिति
 श्रुत्या यद्गत्या न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं ममेति स्मृत्या
 च मुक्तप्राप्यता ऽपि तस्यैव प्रतीयते । अथ सर्वत्र पृथी
 राहोः शिर इतिवदभेदे बोध्या । एकस्त्वमद्वयं परमं पदं
 यदित्यादौ सामानाधिकरण्यदर्शनात् । एतेन तद्विष्णो-
 रिति भेदे पृथी पञ्चमी च वदन्तो ऽपास्ताः । मत्तः पर-
 तरं नान्यत् न त्वत्समो ऽस्तीत्यादिना सर्वोत्तमता ऽपि
 तस्योच्यते । तथा नारायणपरा वेदा नारायणपरा मखाः ।
 वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते तथा
 मध्ये हरिः सर्वत्र गीयते । वेदैरशेषैरहमेव वेद्या वेदान्त-
 कृदित्यादिना श्रुत्यादितात्पर्यभूमित्वं तत्कारणत्वं च
 हरेरवगम्यते । शो देवा हवै स्वर्गलोकमायन् ते देवा रुद्र-

महच्छन्दो भवानिति । सोऽग्रचीदहमेकः प्रथममासं
 वसामि च भविष्यामि च नान्यः कस्मिन्मत्तो व्यतिरिक्तः
 इत्यादिश्रुती तु शम्भोरस्य सृष्टेः प्रायसत्त्वमद्वितीयत्वं
 जगत्कारणत्वं सर्वोत्तमत्वं चासायते । मायां तु प्रकृतिं
 विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति मायित्वमपि तस्य श्रूयते ।
 न चात्र महेश्वरशब्दोऽन्यपरः । तत्र मध्ये पहूनां शिष्यना-
 शामयोपलब्धेः दक्षस्य महेश्वरं प्रति निमग्नणाभावे सर्व-
 भूतकारो यस्मात्सर्वभूतपतिर्हरः । सर्वभूतान्तरात्मा च
 तेन त्वं न निमग्नितः । त्वमेष हीज्यसे यस्मात्पञ्चैर्यद्विधि-
 दक्षिणैः । त्वमेष कर्त्ता सर्वस्य तेन त्वं न निमग्नित इति
 हेतुशक्तिव्याजेन तस्य सर्वहेतुत्वं सर्वान्तरात्मत्वं सर्वपञ्च-
 पट्टव्यत्वं च विशेष्यसम्बन्धित्येनान्ययोगव्ययच्छेदिभ्या-
 मेषकाराभ्यामन्यपट्टव्यकर्तृत्वयोर्निषेधं योपपाद्यथ यथा
 मायया देव सृष्टमया तव मोहितः एतस्मात्कारणात्
 अपि प्रभो त्वं न निमग्नित इति तत्रैव हेत्यन्तरोक्तिच्छ-
 लेन शुद्धे तस्मिन्प्रसम्भयि पूर्वाक्तकारणत्वोपपादकं मायि-
 त्वमपि तस्यैवोपाच । एवं यो मां येति स घेदान्वेति
 साद्धानित्यथर्वशीर्षे शम्भुज्ञानस्य साद्ब्रह्मज्ञानव्याप्यत्वो-
 क्तैस्तद्व्यत्योपलम्भात्तद्विपर्ययभूतमहेशस्य तत्प्रतिपाद्यत्वं
 निधीयते । घेदाः साद्गोपनिषदाः पुराणाव्यात्मनिष्पद्यः ।
 यदत्र परमं शुद्धं स वै देवो महेश्वर इति द्रोणपर्वान्तर्गत-
 शतरुद्रीये । पठ्यते सर्वसिद्धोन्तैर्घेदान्तैर्यो मुनीश्वरोति पाद्मे
 च स्पष्टं साद्ब्रह्मपुराणादितात्पर्यभूमित्वं शम्भोः स्मर्यते ।
 तस्मात् परतरं नान्यत्किं चिदस्ति महेश्वरादिति । तस्मा-
 दान्यः परो देवत्रिषु लोकेषु विद्यतइति च क्रमेण तयो-
 रेषास्य सर्वोत्तमतोच्यते हरिर्ब्रह्म च हरिषाक्ये । नान्य-
 स्त्यस्यः परमो देवदेव जगत्पतिः सुरपीरारिहन्तरा । नान्य-

द्रुतं त्वत्समं देवभूतं मृतं भव्यं भयदेवाय नास्तीति ।
 तत्रैव । येषां वेदाङ्गैः सहितास्त्वत्प्रसूता यज्ञो दीक्षा च
 दक्षिणा चाभिरूपेति वेदादिहेतुत्वमपि तस्योक्तम् । मुक्त-
 प्राप्यत्वमपि परमपरायणं तत्त्वमिति तस्य श्रयणे । सर्पते
 च त्वं धाम परमं पदमित्यादि । अपि च भगवता गीतायाः
 सप्तमनयमदशमाध्यायेषु स्वस्य सर्वात्मत्वज्ञापको षो वि-
 भूतियोगो दर्शितः अन्यत्रापि तत्परपुराणादिषु च सो
 ऽपि हरपरेतिहासपुराणादिषु तस्य दर्शितः । यथा मो-
 क्षधर्मं दक्षस्तवराजं । व्याधौ मृगाणां पततां तार्क्ष्यो
 ऽनन्तश्च भोगिनामित्यादि । पचैकादशे तत्प्रत्यायकं वि-
 श्वरूपं हरिणा दर्शितं तदप्यत्र शम्भोरुक्तम् । भवच्छरीरे
 पश्यामि सोममग्निं जलेश्वरम् । आदित्यमथ धै विष्णुं
 ब्रह्माणं च बृहस्पतिमित्यादि । किञ्चैकादशएवामी हि
 त्वामित्यादिना मया हतांस्त्वं जहीत्यन्तेन हरिणा हता
 एव भीष्मादयो ऽर्जुनेन हता इति ज्ञायते । शतरुद्रिये
 ष्वार्जुनप्रश्नोपन्यासवाक्यार्थ इति न्यायात्तेन हता एव
 कौरवाः पार्थेन हता इति निश्चीयते । किञ्च एष एव सायु
 कर्म कारयति अघ्नादो वसुदानः फलमत उपपत्तेरित्या-
 दिश्रुतिसूत्रैः परात्मनः शुभाशुभकर्मफलदातृत्वोच्यते ।
 अष्टमासमन्ताहदातीत्यन्तादः । ततो अथ बन्धविपर्य-
 यावित्यादिना च बन्धकत्वं मोचकत्वं चेशस्योच्यते । लभते
 च ततः कामान्, क्षिपान्यजधमशुभान्, तेषामहं समुद्धर्त्त-
 त्यादिना तत्सर्वं हरेरुच्यते । स मोचयति सुप्रीतः शर-
 ण्यः शरणागतान् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामाश्च पुष्क-
 लान् । स ददति मनुष्येभ्यः स चैवाचिपते पुनः । सेन्द्रा-
 दिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते । स कामानां प्रमुद्धेवो
 ये दिव्या ये च मानुषाः । समेधयति वदित्यं सर्वार्थ

सर्वकर्मसु । शिवमिच्छन्मनुष्याणां तस्मादेव शिवः स्मृतः । सर्वथा चः गच्छन्नाति तीक्ष्ण पद्मने पुनः । तेषामधिपतिपेघ तस्मात्पशुपतिः स्मृत इत्यादि भारते । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्पशान्यद्देव्यादिपुराणेषु च तत्सर्वं हरस्योक्तम् । देव्यथर्षाशिरसि तु यत्सृष्टेः प्राग्विद्यमानाद्वितीयरूपत्यादिकं प्रागुदाहृताथर्वशीर्षे शिवस्योक्तं तत्सर्वं शिवाया दर्शितम् । हरिर्षंसे च हरिप्रणीतोमास्तये । आयासा सर्वभूतानां निष्ठा च परमा गतिरिति तस्याः सर्वाधिपानत्वं मुक्तप्राप्त्यत्वं चोक्तम् । तत्रैव । स्रग्मीरूपेण दानवानां वधाय चेत्यादिना स्वया व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्यापरजद्रममित्यन्तेन तस्याः सर्वात्मता चोक्ता । तथा भविष्योत्सरे उमोक्तिः यो मां परयति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं नित्यदेहस्या स च नित्यं मयि स्थितः । न परयेत्सर्वभूतेषु न च सर्वं मयि स्थितम् । स तु पर्वतदुर्गेषु मार्गमापो विनश्यतीति । मात्स्ये च सर्वगा सर्वभूतेषु द्रष्टव्या परमेश्वरी । सर्वलोकेषु पत्किं चिद्गहितं न तथा विनेति । मार्कण्डेये तु तथा विसृज्यते विश्वं जगदेतपराचरम् । सैषा प्रसन्ना धरदा नृणां भवति मुक्तये । संसारमन्धहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरीत्यादिना प्रागुक्तं सर्वगौर्या दर्शितम् । सनत्कुमारसंहितायाम् । विद्ये येदान्तगीते श्रुतिपरिपठिते मोक्षदे मुक्तिमार्गे मार्गातीतस्वरूपे इत्यादिना येदान्तापपाचरत्यमोक्षकत्यादिकं सरस्वत्या उक्तम् । सरस्वतीं नमस्यामि चेतनां हृदि संस्थिताम् । मतिदां धरदां चैव सर्वकामफलप्रदाम् । सुखमोक्षमदामित्यादिना बृहस्पतिश्च तत्सर्वं तस्या दर्शितवान् । तस्याः समुद्रा अधि धरन्ति तेन जीषन्ति मदिशब्धतलः । धरत्यधरं तद्विश्वमुपजीवतीत्यादिश्रुत्या उप्यस्या जगदुत्पाद-

भूतं त्वत्समं देवभूतं भूतं भव्यं भयदेवाय नास्तीति ।
 तत्रैव । येषां वेदाङ्गैः सहितास्त्वत्प्रसूता यज्ञो दीक्षा च
 दक्षिणा चाभिरूपेति वेदादिहेतुन्यमपि तस्योक्तम् । मुक्त-
 प्राप्यत्वमपि परमपरायणं तत्त्वमिति तस्य श्रयणे । स्मर्यते
 च त्वं धाम परमं पदमित्यादि । अपि च भगवता गीतायाः
 सप्तमनयमदशमाध्यायेषु स्वस्य सर्वात्मत्वज्ञापको यो वि-
 भूतिषोऽगो दर्शितः अन्यत्रापि तत्परपुराणादिषु च सो
 ऽपि हरपरेतिहासपुराणादिषु तस्य दर्शितः । यथा मा-
 न्दवर्धनं दक्षस्तवराज । व्याघ्रो मृगाणां पततां तार्क्ष्यो
 ऽनन्तश्च भोगिनामित्यादि । यच्चैकादशे तत्प्रत्यायकं वि-
 श्वरूपं हरिणा दर्शितं तदप्यत्र शम्भोरुक्तम् । मयच्छरीरे
 पश्यामि सोममग्निं जलेश्वरम् । आदित्यमथ वै विष्णुं
 ब्रह्माणं च बृहस्पतिमित्यादि । किञ्चैकादशएवामी हि
 त्वामित्यादिना मया हतांस्त्वं जहीत्यन्तेन हरिणा हता
 एव भीष्मादयो ऽर्जुनेन हता इति ज्ञायते । शतरुद्रिये
 चार्जुनप्रश्नोपन्यासवाक्यार्थं इति न्यायासेन हता एव
 कौरवाः पार्थेन हता इति निश्चीयते । किञ्च एष एव साधु
 कर्म कारयति अज्ञादो यमुदानः फलमत उपपत्तेरित्या-
 दिश्रुतिसूत्रैः परात्मनः शुभाशुभकर्मफलदातृत्वोच्यते ।
 अज्ञमासमन्ताद्ददातीत्यन्तादः । ततो ह्यस्य बन्धविपर्य-
 याधित्यादिना च बन्धकत्वं मोचकत्वं चेशस्योच्यते । लभते
 च ततः कामान्, क्षिपाम्यजघमशुभान्, तेषामहं समुद्धर्त्त-
 त्यादिना तत्सर्वं हरेरुच्यते । स मोचयति सुप्रीतः शर-
 ण्यः शरणागतान् । आपुरारोग्यमैश्वर्यं वित्तं कामांश्च पुष्क-
 लान् । स ददति मनुष्येभ्यः स चैवाक्षिपते पुनः । सेन्द्रा-
 दिषु च देवेषु तस्य चैश्वर्यमुच्यते । स कामानां प्रमुद्देवो
 ये दिव्या ये च मानुषाः । समेधयति यद्विष्यं सर्वार्थं

विरहेण सर्वाण्यपि सुन्दोपसुन्दन्यापादाधितानि स्युः ।
 न हि सर्वेषामन्योन्यभिन्नानां तन्ताच्छास्त्रोक्तं सर्वेश्वर-
 त्याद्यपत्यादिकं संभवति विकल्पसमुदायादीनां प्रागेप
 निरस्तत्वात् । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रामाण्यमिच्छद्भिस्तदभेद
 एवोपेयः । यस्तु ते उल्लङ्घ्य दुराग्रहात्कृतकैस्तद्भेदं सा-
 धयति स न शैवो न वा वैष्णवः किं तु नास्तिक एवेति
 मन्तव्यम् । यथा ऽऽह हरिः । श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्तो
 उल्लङ्घ्य यस्मिन्ने । आशाच्छेदी मम द्वेषी मङ्गलतो ऽपि न
 वैष्णवः इति । मनुश्च श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु
 वै स्मृतिः । ते भूते यो ऽयमन्येत हेतुशास्त्राश्रयो द्विजः ।
 म साधुभिर्षहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दक इति । ईदृ-
 शश्च यन्धुभिरपि त्याज्यः । अपन्यातं तु गच्छन्तं सोदरो-
 ऽपि विमुञ्चतीति न्यायात् । किंच दुराग्रही वैष्णवो वा
 शैवो वा प्रवृत्तो धुषैः । किं विष्णोर्भिन्नः शिवः शिवा-
 द्विधो वा विष्णुः । नाद्यः । घटाद्भिन्नस्य पटादेरघटत्व-
 घटविष्णुभिन्नस्याविष्णुत्वापत्त्या ऽऽनन्दात्मकशिवरूपत्व-
 मपि न स्यात् । यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्तीति
 श्रुतेः । पुण्योत्तमाद्भिन्नस्यापुरुषोत्तमत्वं मुकुन्दभिन्नस्यामुकु-
 न्दत्वं च ध्रुपम् । तथा चालं तदुपासनया मुमुक्षुणाम् । न
 द्वितीयः । शिवश्चमुखाङ्गरमहेश्वरभिन्नस्याशियाशम्भयशङ्क-
 रामहेश्वरत्यापत्त्या ऽनुपास्पत्वप्रसङ्गात् । शिव एको ध्येयः
 शिवंकरः अन्यत्सर्पपरिहृज्येति श्रुतेः । अत एवोक्तं हरियंशे
 न विना शङ्करं विष्णुर्न विना केशवं शिव इत्यादि । शिवस्य
 विष्णोर्भिन्नत्वे ऽपि न विष्णोः शिवाद्भिन्नत्वमिति तु न
 वैष्णवेन वक्तुं शक्यम् एवमन्यथादर्शनात् । न विना केशवं
 शिव इत्युक्तिविरोधाच्च स्वपक्षवृत्तेः । तथा च घट्यतां
 यत्पतां यालो नानेनाथो ऽस्ति जीयता । स्वपक्षहानिकर्तृ-

कत्वपालकत्वादिकमुक्तम् । अयमर्थः । तस्या वाचः स-
 काशात्समुद्रा मेघा नद्यश्च समुद्रपत्ति जलमस्मादिति
 व्युत्पत्तेः । अधि अधिकं प्रभूतमुदकं विचरन्ति वाग्देवता-
 रूपेणान्तर्यामिणा प्रेरिता मेघादयो जलचरणादिकं कुर्व-
 न्ति । अचरं प्रधानं तदधिष्ठितं सत्त्वरति ईक्षणादिघटा-
 यन्तकार्याकारेण परिणमते । अत्र तस्या इति तेनेति च
 स्त्रीपुल्लिङ्गनिर्देशेनास्या मायामहेशोभयरूपत्वं ध्वनितम् ।
 तच्च मायोपहितब्रह्मरूपत्वे पर्यवस्यति । ईश्वरौ सर्वभू-
 तानां तामिहोपबृहये श्रियमिति लक्ष्म्याः सर्वेश्वरत्वं श्रू-
 यते । स्मर्यते च जगत्कारणत्वसर्वात्मत्वमोचकत्वादिभिः
 वैष्णवे । नमस्ये सर्वभूतानां जननीमब्जसम्भवाम् । त्वं
 सिद्धिस्त्वं स्वधा स्वाहा सुधा त्वं लोकपावनीत्यादिना
 शरीरारोग्यजैश्वर्यमरिपक्षयः सुखम् । देवि त्वद्दृष्टिदृष्टानां
 पुत्रपाणां न दुर्लभमित्यन्तेन तत्रैव । तस्त्रिवोधं यथा सर्गे
 भगवान्मंप्रवर्त्तते । नारायणाख्यो भगवान्ब्रह्मा लोकपि-
 महः । उत्पन्न उच्यते विद्वद्वित्य एवोपचारतः । एकार्णवे
 तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः । भोगिशय्यागतः शैते
 त्रैलोक्यप्रामर्शुहितः । जनस्त्रैर्वागिभिर्देवश्रित्यमानो
 ऽब्जसम्भवः । प्रजाः मसर्ज भगवान्ब्रह्मा नारायणात्मक
 इत्यादिना विवेर्जगद्भुत्पत्तिप्रलयहेतुत्वयोगिचिन्त्यत्वा दि-
 कमुक्तम् । एवं शैववैष्णवादिमतेषु दर्शितान्यदर्शितानि
 धार्यादृशानि सर्वाण्येव आर्शत्त्वानि । एतानि च यदि सं-
 भवत्येकवाक्यत्वं वाक्यभेदे हि नेत्यतइति न्यायात्प्रागु-
 दाहृतसामान्यवाक्यैरेकवाक्यतां नीत्येतन्प्रतिपाद्यानां
 हरिहरादीनामेकवाक्यतापदानां संभूयैकार्थप्रतिपादकत्व-
 मिति न्यायेनैकादिनाब्रह्मरूपभाषणं तदा प्रमाणानि भ-
 वन्ति । अन्यथा त्वन्योन्यं विरोधं प्राप्य विनिगमना-

विरहेण सर्वथापि सुन्दोपसुन्दन्यायाद्वाधितानि स्युः ।
 न हि सर्वेषामन्योन्यभिन्नानां तत्तच्छास्त्रोक्तं सर्वेश्वर-
 त्याग्रपत्यादिकं संभवति विकल्पसमुच्चयादीनां प्रागेव
 निरस्तत्वात् । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रामाण्यमिच्छद्भिस्तदभेद
 एयोपेयः । यस्तु ते उल्लङ्घ्य दुराग्रहात्कृतकैस्तद्भेदं मा-
 धयति स न शेषो न वा वैष्णवः किं तु नास्तिक एवेति
 मन्तव्यम् । यथा ऽऽह हरिः । श्रुतिस्मृती ममैवाजे यस्तु
 उल्लङ्घ्य धर्माने । आशाच्छेदी मम द्वेषी मङ्गली ऽपि न
 वैष्णवः इति । मनुश्च श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु
 वै स्मृतिः । ते भूते यो ऽयमन्येन हेतुशास्त्राश्रयो द्विजः ।
 स साधुभिर्पहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दक इति । इद-
 राक्ष यन्धुभिरपि त्पाज्यः । अपन्यानं तु गच्छन्तं सोदरो-
 ऽपि विमुञ्चतीति न्यायात् । किंच दुराग्रही वैष्णवो वा
 शेषो वा प्रपृच्छो युवैः । किं विष्णोर्भिसः शिवः शिवा-
 द्विप्रो वा विष्णुः । नायः । घटाद्विप्रस्य पटादेरघटस्य-
 घटविष्णुभिन्नस्याविष्णुत्यापत्त्या ऽऽनन्दात्मकशिवस्त्वत्य-
 मपि न स्यात् । यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुख्यमस्तीति
 भुतेः । पुरुषोत्तमाद्विप्रस्यापुरुषोत्तमत्वं मुकुन्दभिसस्यामुकु-
 न्दत्वं च भ्रुषम् । तथा शालं तदुपासनया मुमुक्षुणाम् । न
 द्वितीयः । शिवश्चमुशङ्करमहेश्वरभिसस्याशिवाराधकशङ्क-
 रामहेश्वरस्यापत्त्या ऽनुपास्यत्वप्रसङ्गात् । शिव एको प्येयः
 शिवंकरः अन्यस्तस्यै परित्यज्येति श्रुतेः । अत एवोक्तं हरिसंज्ञे
 न विना शङ्करं विष्णुर्न विना केशर्यं शिव इत्यादि । शिवस्य
 विष्णोर्भिसत्वे ऽपि न विष्णोः शिवाद्विप्रात्यमिति तु न
 वैष्णवेन वक्तुं शक्यम् एवमन्यघ्रादरोनात् । न विना केशर्यं
 शिव इत्युक्तिः विरोधाच्च स्वपक्षचक्षतेऽथ । तथा च यत्पत्नां
 वध्यतां पालो मानेनार्थो ऽस्ति जीवता । स्वपक्षानिकर्तृ-

कत्वपालकत्वादिकमुक्तम् । अयमर्थः । तस्या वाचः स-
 काशात्समुद्रा मेघा नद्यश्च समुद्रप्रपत्ति जलमस्मादिति
 व्युत्पत्तेः । अधि अधिकं प्रभूतमुदकं विचरन्ति वाग्देवता-
 रूपेणान्तर्यामिणा प्रेरिता मेघादयो जलचरणादिकं कुर्य-
 न्ति । अक्षरं प्रधानं तदधिष्ठितं, सत्त्वरति ईक्षणादियदा-
 यन्तकार्याकारेण परिणमते । अत्र तस्या इति तेनेति च
 स्त्रीपुल्लिङ्गनिर्देशेनास्या मायामहेशोभयरूपत्वं ध्वनितम् ।
 तच्च मायोपहितब्रह्मरूपत्वे पर्यवस्यति । ईश्वरं सर्वभू-
 तानां तामिहोपबह्वे श्रियमिति लक्ष्म्याः सर्वेश्वरत्वं श्रू-
 यते । स्मर्यते च जगत्कारणत्वसर्वात्मत्यमोचकत्वादिकं
 वैष्णवे । नमस्ये सर्वभूतानां जननीमब्जसम्भवाम् । त्वं
 सिद्धिस्त्वं स्वधा स्वाहा सुधा त्वं लोकपावनीत्यादिना
 शरीरारोग्यजैश्वर्यमरिपक्षक्षयः सुखम् । देवि त्वदृष्टिदृष्टानां
 पुरुषाणां न दुर्लभमित्यन्तेन तत्रैव । तन्निबोधं यथा सर्गे
 भगवान्संप्रवर्त्तते । नारायणाख्यो भगवान्ब्रह्मा लोकपि-
 महः । उत्पन्न उच्यते विद्वद्भित्य एवोपचारतः । एकार्षधे
 तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः । भोगिशय्यागतः शैते
 त्रैलोक्यग्रासवृंहितः । जनस्थैर्योगिभिर्देवश्चिन्त्यमानो
 ऽब्जसम्भवः । प्रजाः ससर्ज भगवान्ब्रह्मा नारायणात्मक
 इत्यादिना विवेर्जगदुत्पत्तिप्रलयहेतुत्वयोगिचिन्त्यत्वादि-
 कमुक्तम् । एवं शैववैष्णवादिमतेषु दर्शितान्यदर्शितानि
 चापीदृशानि सर्वाण्येव स्मर्त्तव्यानि । एतानि च यदि सं-
 भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यतइति न्यायात्प्रागु-
 दाहृतसामान्यवाक्यैरेकवाक्यतां नीत्वैतत्प्रतिपाद्यानां
 हरिहरादीनामेकवाक्यतापद्यानां संभूयैकार्थप्रतिपादकत्व-
 मिति न्यायेनैकाद्विताब्रह्मरूपतोपेयते तदा प्रमाणानि भ-
 वन्ति । अन्यथा त्वन्योन्यं विरोधं प्राप्य विनिगमना-

लौकिकन्यायसंग्रहः ।

विरहेण सर्वाण्यपि सुन्दोपसुन्दन्यायाद्वाधिता
 न हि सर्वेषामन्योन्यभिन्नानां तत्तच्छास्त्रोक्तं
 त्याग्यत्वादिकं संभवति विकल्पसमुद्ययादीन
 निरस्तत्वात् । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिप्रामाण्यमिच्छन्नि
 एयोपेयः । यस्तु ते उल्लङ्घ्य दुराग्रहात्कृतकस्तद्वे
 धयति स न शेषो न वा वैष्णवः किं तु नास्तिक
 मन्तव्यम् । यथा ऽऽह हरिः । श्रुतिस्मृती ममया
 उल्लङ्घ्य यत्ते । आशाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तो
 वैष्णवः इति । मनुश्च श्रुतिस्तु घेदो विज्ञेयो धर्मशा
 स्त्रे स्मृतिः । ते भूते यो ऽयमन्येत हेतुशास्त्राश्रयो वि
 स माधुभिर्षहिष्कार्यो नास्तिको घेदनिन्दक इति ।
 शक्य यन्धुभिरपि त्याज्यः । अपन्यानं तु गच्छन्तं सोद
 ऽपि विमुञ्चतीति न्यायात् । किं च दुराग्रही वैष्णवो
 शेषो वा प्रवृत्त्यो मुनेः । किं विष्णोर्भिन्नः शिवः शिव
 द्विगो वा विष्णुः । नाशः । घटाद्भिन्नस्य घटादेरघटस्य
 यद्विष्णुभिन्नस्याविष्णुत्वापत्त्या ऽऽनन्दात्मकशिवरूपस्य
 मपि न स्यात् । यो वै भूमा तत्सुखं नान्ये सुखमस्तीति
 धुनेः । पुनरोत्तमाद्भिन्नस्यापुनरोत्तमत्वं सुकुन्दभिन्नस्यासुकु
 न्दत्वं च ध्रुवम् । तथा शालं तदुपासनया सुमुच्यते । न
 द्वितीयः । शिवसम्भुराक्षरमहेश्वरभिन्नस्याशियासम्भुराक्षर
 रामेश्वरस्यापत्त्या ऽनुपास्यत्वमसद्भात् । शिव एको ध्येयः
 शिवंकरः अन्यतरार्थपरिग्रह्येति श्रुतेः । अत एवोक्तं हरिचरिते
 न विना शङ्करं विष्णुर्न विना बेश्वरं शिव इत्यादि । शिवस्य
 विष्णोर्भिन्नत्वे ऽपि न विष्णोः शिवाद्भिन्नत्वमिति तु न
 वैष्णवेन वक्तुं शक्यम् एवमन्यप्रादर्शनम् । न विना बेश्वरं
 शिव इत्युक्तिविरोधात् स्वपक्षधर्मेण । तथा च वक्ष्यतां
 वक्ष्यतां वासो मानेनाथो ऽस्ति जीवता । स्वपक्षानिबन्ध-

त्वापः कुलाद्धारतां गत इति न्यायविषयता नामियमने ।
 एयं शैवमते ऽपि बोध्यम् । तस्मात्तत्तद्गीलाविप्रहावच्छिन्ने
 परे ब्रह्मणि मौपाधिको ऽपि भेदः कल्प्यः । तथा च व्यामगु-
 प्रम् न स्यान्नतो ऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हीति । अपि
 शैवमते इति च । स्यान्नत उपाधितो ऽपि परस्यैशस्योभयलि-
 ङ्गमनेकरूपत्वं नास्ति मर्थत्र ब्रह्मपरेषु वेदान्तेषु तदेकरूपस्य
 श्रवणादित्याशसुत्रार्थः । एके शान्तिनो मृत्योः स मृत्यु-
 मामोतीत्यादिभेदनिन्दापूर्वकमभेदमेव परमात्मनः समा-
 मनन्तीति द्वितीयार्थः । तर्हि तत्तत्पुराणेष्वितरासाधार-
 ण्येन तत्तत्प्रतिपादनमप्रमाणं स्यात् । वैष्णवं शैवमित्यादि-
 पुराणसंज्ञाभेदाद्यानर्थकाः स्युः । चतुर्भिर्भगयान्विष्णुर्दीभ्यां
 ब्रह्मा तथा रविः । अष्टादशपुराणेषु शिष्टैस्तु भगवाद्भिश्च
 इत्यादिप्रभासत्त्वएहादिगतं विभागवचनं चाप्रमाणं स्यात् ।
 तथा चाभेदवचःप्रामाण्यसाधने प्रवृत्तानां भवतामेकं सं-
 धित्ततो ऽपरं प्रच्ययतइति न्यायविषयत्वं दुर्यारम् । तथा
 मौपधिको भेदो ऽवरयमुपेय इति चेन्न । तत्तद्गुणकार्यसर्गादि-
 प्राधान्यविवक्षया रजसाद्यवच्छिन्न इव तत्तद्गीलाविप्र-
 हावच्छिन्ने ऽपीशे तत्तच्छब्दप्रवृत्तिसम्भवात् । एतद्विव-
 क्षया ऽपि च संज्ञाभेदमात्रं परस्य कृपीबलस्येव पू-
 र्वोक्तसंज्ञाभेदः । तदुक्तं वैष्णवे । सृष्टिस्थित्यन्तकरथाद्
 ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् । स संज्ञां याति भगवानेक
 एव जनार्दन इति । मार्कण्डेये ऽपि कृपीबलहृष्टान्तपूर्वक-
 मेवमेवोक्तम् । केचित्तु सत्त्वादिगुणावच्छिन्नैशवचतुर्भुजा-
 दिदेहवृत्तिजातिविशेषविशिष्टस्यापीशितुर्धिष्णवादिशब्द-
 षाच्यत्वम् । तथा च श्रुत्यादौ तत्तच्छब्देन तत्सन्मात्रव्य-
 वहारोपपत्तिरित्याहुः । एवं च रुद्रशब्दितस्य तमोवच्छिन्न-
 शैतन्यस्य चतुर्भुजदेहाभिमानित्यात् तदभिमानविषयस्य

च घ्रिनेप्रदेहस्य विष्णुशब्दितस्य सत्त्वावच्छिन्नचित्दभि-
 मानविषयत्वात् चतुर्भुजदेहस्यापि तपोरभिमानगोचर-
 त्वात् रजोऽवच्छिन्नस्योभयाभिमानित्वाच्च यो विष्णुः स
 तु वै रुद्रो यो रुद्रः स पितामह इत्यादेराहस्यम् । चतुर्भु-
 जदेहस्येव तदभिमानिनोर्हरिहरपोरपि हरिनारायणादि-
 शब्दाभिधेयत्वाद्गामानि तत्र गोविन्देत्यादेराहस्यम् । उक्त-
 विवक्षया संज्ञाभेदादसाधारणव्यवहारादेराहस्यं चेति
 सर्वं चतुरस्रम् । कारणीभूततमःप्रभृत्यवच्छिन्नशस्य रुद्रा-
 दिसंज्ञा मैत्रायणोशाब्दादौ श्रूयन्ते । अथ यो ह खलु वावा
 ऽस्य तामसोऽंशो ऽसौ स ब्रह्मचारिणो यो ऽयं रुद्रः अथ
 यो ह खलु वावा ऽस्य राजसोऽंशो ऽसौ स ब्रह्मचारिणो यो
 ऽयं ब्रह्मा ऽथ यो ह खलु वावा ऽस्य सात्त्विकोऽंशो ऽसौ
 स ब्रह्मचारिणो यो ऽयं विष्णुः स वा एकस्त्रिधामृत
 इत्यादि । अयमर्थः तामसः तमःप्रधानत्वेन सत्कार्यसं-
 हारक्रियाप्रधानत्वेन वा विवक्षितोऽंश इयांशो हे ब्रह्मचा-
 रिणः । एवमग्रे ऽपि । न च तामसादिपदेन केवलतमश्चाथ-
 वच्छिन्ना विवक्षितः तमश्चादेरन्योन्यसहचरस्वभावरथा-
 त् । यथा ऽऽहुः सांख्याः । अन्योन्यमिधुनवृत्तय इति ।
 आगमश्चात्र भवति । अन्योन्यमिधुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र
 गामिनः । रजसो मिधुनं सर्वं सत्त्वस्य मिधुनं रजः । तमस-
 श्चापि मिधुने ते सत्त्वरजसो उभे । उभयोः सत्त्वरजसो-
 र्मिधुनं तम उच्यते । नैषामादिः संपयोगो वियोगो योप-
 लभ्यत इति । मिधुनपदेन सर्पप्राविनाभाययस्सित्यलक्ष्यं
 सहचरणशीलत्वं विवक्षितम् । तथा च यथोक्तन्यायान-
 मेष तामसादिपदेषुचितम् । एतेन प्रलये तम एवावशि-
 ष्यतइत्यादिकल्पना ऽप्यपास्तैत्यलमतिप्रसङ्गेन । तथा मै-
 त्रेय श्रुपतामेतद्यत्तुष्टो ऽहमिदं त्वया । विष्णोरशारंसेसंभू-

तिचरितं जगतो हिनमित्यादियंणवादी कृष्णादावप्यंश-
 त्वन्यवहार औपचारिकः । न होतव्यापाणांशो ऽयं कण्डनि-
 पत्सम्भवति निष्कलत्यश्रुतिधिराद्यात् । अन एवेन्दोरंशो
 गुरुरित्यदपि न । तद्वदेव भिद्यत्यापत्तोश्च । नापि विम्य-
 प्रतिविम्यभायेन सः अवताराणां जीवत्वापत्तोः । नन्वैश्व-
 र्यावृतत्वाविद्यावष्टिपयकर्मकर्तृत्वादिरूपजीयलिङ्गसत्त्वा-
 त् जगदुत्पादकत्वादीशलिङ्गासत्त्वाद्येष्टमेव तेषां तदिति
 चेन्न नं दुर्मतिरसि यतः अजा ऽपि सद्यस्यात्मेत्याद्यसंख्य-
 वाक्यानि परमपि न परमसीव । कर्मकर्तृत्वं तु लोकां-
 नुग्रहायैवेशस्य । यदि ह्यहं न यत्तैयमित्यादिनदुक्तैः । एवं
 रामादिष्वपि बोध्यम् । तमुद्दिश्य ह्यक्तं भागवते स्त्रीस-
 द्धिनां गतिरियं प्रथमंश्चकारेत्यादि । शिवावतारस्य भैर-
 वस्यब्रह्महत्याघताचरणं लोकसंग्रहायेति काशीमण्डादी
 स्पष्टम् । महादेवांशसंभूतमित्यादिना ऽत्रांशत्वोक्तिरप्यु-
 क्तरीत्यौपचारिक्येव । एवं श्रीगणेशस्य ब्रह्मवैवर्त्ते विष्णव-
 शत्वोक्तिः अन्यत्र क चिद्धरांशत्वोक्तिः क चिद् ब्रह्मांश-
 त्वोक्तिर्या सा ऽपीदृशी । गुहे क चिद्विष्णवशत्वोक्तिः क
 चिच्छिवांशत्वोक्तिश्चैवमेव । मल्लारिस्तु साक्षाच्छिव एव न
 तत्रांशत्वकथापीति प्रसिद्धं ब्रह्माण्डपुराणे । कथं तर्हि राम-
 कृष्णादी गमवासादिपुरःसरं जन्म कमेण च यात्याद्य-
 घस्याः युद्धे मूर्च्छादिकं भार्याचर्यं विलापादिरिति चेति
 चेत् मायैव । यतो दृश्यतएवेन्द्रजालवन्न तु वस्तुतो ऽस्ति
 अखण्डचिदानन्दघनत्वाद्रामादेः । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।
 स्त्रीपुंमलानुपद्गात्मा देहो नास्य विजायते । किं तु निर्दा-
 पचैतन्न्यं सुखं चित्यां स्वकां तनुम् । प्रकाशयति सैवेयं ज-
 निर्विष्णोर्न चापरा । तथा ऽप्यसुरमोहाय परेषां च क चित्क
 चित् । दुःखाज्ञानभ्रमादींश्च दर्शयेच्छुद्धसद्गणः । क वणा

दि क वाज्ञानं स्वतश्चाचिन्त्यसद्गुणे । मोक्षाभावाय तेषां
तु दर्शयेत्तानजो हरिः । कृष्णो ह्यत्यक्तदेहो ऽपि त्यक्तदेहस्य
देष्टवत् । लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिमिति ।
विष्णोरित्युपलक्षणम् । नन्दगृहादौ दुर्गादेरयतारो ऽप्ये-
यमेव । तथा च रामायतारे शोकज्ञापनाफलं रावणस्यैश्व-
रत्वबुद्धिप्रतिपन्धेन मुक्त्यभायो मृत्युसिद्धिश्च । मनुष्या-
तिरिक्तो न मरणाभापस्य तेन घृतत्वात् । कृष्णावतारे देह-
त्यागज्ञापनस्य मर्यानां वैराग्यं फलम् । यत्तु वैष्णवे । एवं
संस्तूपमानस्तु भगवान्परमेश्वरः । उद्धारात्मनः कैशौ
सितकृष्णौ महामुने । उवाच च सुरानेतौ मत्केशौ यत्तु-
घातले । अयतीर्यं सुयो भारल्लेशहानिं करिष्यत इत्युक्त-
म् । तस्यायं भावः सुराः समस्ताः सुरनाथ कार्यमेभिर्मया
यद्य तदीश सयम् । आज्ञापयाज्ञां परिपालयन्तः सदैव
तिष्ठाम सदा ऽस्तदोपा इति सुरैरुक्तो भगवान्मम दुष्करं
चेद्युष्माभिः साहाय्यं कार्यं स्यान्न त्येवमस्ति भूभारनिवा-
रणादौ कर्षन्तरापेक्षया महत्यपि कार्यं मत्केशयोरपि शक्त-
त्वादिति । न तु केशमात्रायतार इति प्रमितव्यम् । ततः
क्षयमशेषास्ते दैतेया धारणीतले । प्रयास्यन्ति न संदेहो
महृषपातविचूर्णिताः । कृष्णापृष्ण्यामहमुत्पत्स्यामीत्यादिपु-
त्रत्रयं स्यायतारत्योक्तिविरोधात् । कृष्णस्तु भगवान्स्वप-
मित्यादिपुराणान्तरविरोधाच्च । अजरामरेशस्यार्जुपलित-
शयेनो ऽभूदिति गम्यते । एतेनैतत्तुल्यं भारतयावयजातमपि
व्याख्यातम् । तस्माद् ब्रह्मादौ मत्स्यादौ पांशत्वोक्तिरौप-
चारिकोक्ति सिद्धम् । तत्रांशत्वं ब्रह्मादिष्यापिष्णोतात्प-
यादिहेतुशक्तिप्रयासपोत्पत्त्याद्येकैकहेतुशक्तित्यमेव न तु
पांशित्वेनाभिमतानन्तशक्तिमायीशापेक्षया यस्तुतो ऽव्य-

शक्तित्वेनानीशत्वापत्त्या तदनन्तशक्तित्वबोधकानन्तवा-
 क्यप्राप्तापत्त्यापत्तेः । तस्माच्चिगुणमायोपहित एक एवेशो
 विपवृद्धो ऽपि संबद्धो स्वयं छेत्तुमसांप्रतमिति न्यायात्-
 सद्रूपयोगितत्तद्गुणमादाय तत्तद्विग्रहावच्छेदेनोत्पत्त्याद्ये-
 कैकं कर्म कुर्वन्ब्रह्मादिसंज्ञामात्रभेदेन व्यवह्रियतइति
 सिद्धम् । एवं मत्स्यादिष्वप्यवतार्यपेक्षया ऽऽविष्कृताल्प-
 शक्तित्वमेवांशत्वव्यवहारहेतुः । अरूपशक्त्याविष्करणम-
 प्यधिकाया अनुपयोगात् न त्वभावात् । यथा हि कश्चि
 त्सर्वशास्त्रज्ञो बहून्देशान्विचरन्त्यत्र यद्विद्योपयोगं पश्यति
 तत्र तामेव प्रकटयंस्तद्व्यवहारभाग्भवति यत्र तु सर्वोपयो-
 गात्सर्वाः प्रकटयति तत्र सर्वज्ञो ऽभिधीयते तथा प्रकृते ऽपि ।
 एयं चान्ये ऽशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्ययमिति भा-
 गवतं सङ्गच्छते । कृष्णावतारे विश्वरूपदर्शनाद्यनेकशक्त्या-
 विष्करणात् । अन्यत्र तथा ऽभावात् । वस्तुतस्तु सर्वेषाम-
 प्यारोपितसर्वशक्तित्वाद्यनन्तकल्याणगुणाद्वितीयव्रह्मरू-
 पत्वमेव । सर्वत्र चोक्तलक्षणमौपचारिकांशत्वमपि । ये
 त्वाहुः यस्मिन्नवतारे भगवतो विग्रहान्तरं नोपलभ्यते स
 पूर्णः । यत्रोपलभ्यते सो ऽश इति तेषामीशस्वरूपं किमभि-
 मनमिति तु तत्रैव प्रपृच्छ्याः । किं तेषां तत्कार्येषु प्रपृच्छि-
 ष्टेन रजोयच्छिद्यव्रह्मरूपत्वं दैत्याद्युपसंहारलिङ्गेन कृत्यं
 तस्य पालने पर्ययसितत्येन विष्णुत्वं च ज्ञेयम् । एतेन शुभ-
 गणेशयोर्हरिहराद्यवतारत्वबोधकत्वाक्यस्य रामस्य कश्चि-
 च्छिद्यवतारत्वोक्तेः कृष्णस्य कश्चिच्छिद्यवतारत्वोक्तेः क-
 च्छिद्यान्वयवतारत्वोक्तेश्च विरोधो ऽप्यास्तः । सर्वेषां सर्वा-
 वतारत्वोपगमेन प्रत्युत तेषां वाक्यानामनुकूलत्वात् ।
 मन्व्यादेर्विष्णुत्वं प्रसिद्धं विधित्यं तु विष्णवे ऽभिहितम् ।
 सर्वोद्विक्तमदा ब्रह्मा शून्यं लोकमधीश्वर । तोपाग्नः स

महीं ज्ञात्वा जगत्येकार्णवे प्रभुः । अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुं-
 कामः प्रजापतिः । अकरोत्स तनूमन्यां कल्पादिषु यथा
 पुरा । मत्स्यकूर्मादिकां तद्द्वाराहं च पुरा स्थित इत्यादि ।
 शिवसहस्रनामादिषु सर्वायतारनामोपलम्भात्तेषां रुद्रत्व-
 निश्चयः । प्रवृत्त्युपसंहारयोरपि पालने पर्यवसानेनास्य
 प्राधान्याद्विष्णवतारत्वव्यवहारप्राचुर्यम् । यत्तु भागवते
 धिरार्जं प्रस्तुत्योक्तम् । एतज्जानावताराणां निधानं धीज-
 मन्यपमिति तदपि तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमिति न्यायासत्र-
 त्यधिरारूपपादकशब्दजातस्य तत्स्थान्तर्पामिपरत्वादधिक-
 रणम् । एते च लीलाधिग्रहा अनन्ताः । नन्यीशस्य प्रत्या-
 दिसंज्ञा अपि रामादिसंज्ञायज्ञीलाधिग्रहमाश्रयता एव
 किं न स्युरिति चेत् । यत्तुमुखादिविग्रहाणां प्रतिमहाकल्प-
 भेदेनानन्त्याद्ब्रह्मादेरप्यानन्त्यापत्तेः । एतेनैक एवेशस्तत्त-
 द्विग्रहावच्छिद्यो विष्णुशिवादिष्वपदेशमागिति तार्किक-
 मतं निरस्तम् । एकैकस्यापि विग्रह्यद्वयस्वरूपेण प्रतिकल्पं
 तद्भेदेन च तेषामपि मत्स्यादिवदानन्त्यापातात् । न चेष्टा-
 पत्तिः एको विष्णुरेको रुद्र इत्यादि श्रुतिविरोधात् ।
 तस्मात्सत्त्वाद्यच्छेदकृत एव विष्णवादिसंज्ञाभेदः । स
 च तत्तद्गुणकार्यतत्सत्क्रियाप्राधान्यविषयत्वात् तत्तद्विग्रहा-
 वच्छिद्ये ऽपीये प्रयत्नतइत्येव साधु । यत्तु के चिन्मन्यन्ते
 विग्रहयोपकृत्यादेरुपासनापरत्वादारोपितविग्रहेणाप्यु-
 पासनासिद्धेर्नैशस्योक्तविग्रहसिद्धिरिति । तत्र उपासना-
 परेण्यो ऽप्यविरोधे देवताधिकरणन्यायात्प्रतीयमानार्थ-
 सिद्धेरनिवार्यत्वात् । न चापाणिपाद इति श्रुतिविरोधो
 स्तीति वाच्यम् । निर्गुणश्रुतिविरोधात्सत्यकामादिगुणा-
 मप्यनभ्युपगमापत्तेः । इष्टापत्तिरिति यदतां तु सत्यका-
 दिगुणोपदेशे तद्गुण ईश्वरः प्रसिष्यतीति व्यतिहाराधि-

करणभाष्यविरोधः । मायिका गुणा वास्तवं निर्गुणत्वं न विघ्नन्तीति न्यायस्त्वहापि समः । यत्तु रूपोपन्यासाच्चेति सूत्रे विग्रहोपन्यासपरद्वयेन सूत्रव्याख्यानानन्तरं ब्रह्मणो विग्रहाभावात्तद्व्याख्यानमयुक्तं मन्यमानानामन्यथा व्याख्यानमुपन्यस्तं भाष्यकारैस्तन्मुण्डकश्रुतौ निर्विशेषब्रह्मपरोपक्रमविरोधात्तत्र विग्रहोपन्यासः संगच्छतइत्याशयेन । उक्तञ्च तैरेवान्यत्र विग्रहसद्भावः स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थमिति । सूत्रकारेण च भोगमात्रसाम्यलिङ्गाद्येत्यहं प्रहोपासकानां ब्रह्मणश्च भोगसाम्यं वदता स्पष्टीकृतम् । शरीरसापेक्षे वैपयिकानन्दे भोगशब्दप्रसिद्धेः । न च वाग्धेन्वादिविज्ञानापारोपिता एव देहा इति शक्यं वक्तुम् छान्दोग्ये समानप्रकरणे गुणोपसंहारन्यायेनोपास्यब्रह्मण उदाहृतमध्वर्णादिसिद्धवत्कारेण एष आत्मा ऽऽपहतपाप्मेत्यादिना देहित्वसाम्यात्प्रसक्तानां जरादीनां निषेधदर्शनात् । अन्यथा ऽप्राप्तनिषेधापत्तेः । न च देहवदजरत्वादयो ऽपि ध्यानपरिकल्पिताः तत्रैवास्मिन्कामाः समाहिता इत्यादिना तेषामनारोपितव्याघहारिकेशगुणत्वस्फुटीकरणात् । मन्त्रजरत्वादि न देहत्वेनोपास्यम् एष आत्मेत्यादिना ऽऽमगुणत्वोक्तेः । तद्गुणैः सत्यकामादिभिः सह पाठाद्य । पद्मापे श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यत इतिन्यायेनात्मगुणत्वसिद्धेः । तत्र तत्रप्रसक्त्यभावे ऽपि स्वतः सिद्धमेव तदुपास्यतया निर्गुणप्रकरणस्याजरत्वादिवाग्निर्दिरयतइति चेन्न । सर्वधेदान्तप्रत्ययन्यायेन तत्र विशिष्टस्यैव ब्रह्मण उपास्यत्ये म्यते श्रौचित्यात् फोटियो हरयमानोपबृंहणानुरोधात्तदजरत्वादेर्विग्रहगुणत्वसिद्धेः । स्वर्गीकल्पितैर्न्यापैर्धर्मव्यापनानुपबृंहणानुरोधाद्वावस्थापनं ज्यायः विभे-

तन्पञ्चभूताग्नेदो मामग्नं प्रतरिष्यति । इतिहासपुराणाभ्यां
 वेदार्थमुपवृत्तयेत् । वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवे-
 त् । अपिभिर्निमित्ते तन्मिन्का शङ्का स्यान्महात्मना-
 मिति मूढैः । तथा च तत्प्रेषति त्रिषं प्पाणेग्नास्यं सर्व-
 मनोहरम् । सर्वलक्षणसंपन्नं गाढपौषनशोभनमित्पाशुप-
 पृंहणानुरोपादिप्रहृणत्वैर्नैवान्पयो युक्तः । तथात्येऽपि
 तद्द्वारा आत्मगुणत्यसम्भवेन तद्व्यपदेशस्य तद्गुणैः सह
 पाठस्य च त्रिलोचनं मीलकण्ठमित्पादायिवोपपत्तौः । पुरा-
 णैर्निर्णीते ऽर्थे संशयाद्ययोगाच्च । न च तेषामप्यर्थवादत्यं
 कल्प्यं पुराणेष्वर्थवादत्यं ये यदन्ति नराधमाः । तैरर्जि-
 तानि पुण्यानि तद्वदेव भवन्ति क्रीत्पादितमिन्दास्मर-
 णात् । तस्माद्भिप्रहृणभ्याजरत्यादेः स्वरूपतो विश्रमान-
 स्येन निर्दिश्योपास्यतया विधानेनानारोपितत्वाध्यवसा-
 पाऽर्मिणेो विप्रहृस्याप्यनारोपितत्वं निश्चीयते । यतो ऽग्नी-
 कार्या एव मायिनो महेशस्य पूर्वोक्ताः शास्त्रसिद्धाः स्त्री-
 पुमाकारा विप्रहास्त्याज्या यवनानुयायिना ।

एते च विप्रहा मायामात्रस्वरूपाः आकाशशरीरं
 प्रच्छेति श्रुतेः । एषा माया मया सृष्टा यन्मां पर्यसि
 नारद । सर्वमूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसीति श्रुते-
 श्चेति के चित् ।

अन्ये तु सर्गादिषु स्वयं भ्रान्तिं ब्रह्माद्या ये स्वय-
 म्भुवः । विज्ञप्तिमात्रदेहास्ते सर्वोत्तमानः सदा स्थिता इत्या-
 दियासिद्धादियथास्याश्रित्य चिन्मात्रस्वरूपा एव ते माया-
 तु शुल्भैरन्यस्य विप्रहाकारेण भानं निमित्तमित्पाहुः ।

अवतारा अपीदृशा वोप्याः । ननु सत्यसङ्कल्प ईशः
 किमिति नरतिर्यगादिभायेन युद्धेऽथ क्लिश्यतीति चेत् भ-

करणभाष्यविरोधः । मायिका गुणा वास्तवं निर्गुणत्वं न
विघ्नन्तीति न्यायस्त्वहापि समः । यत्तु रूपोपन्यासा-
चेति सूत्रे विग्रहोपन्यासपरद्वयेन सूत्रव्याख्यानानन्तरं
ग्रहणो विग्रहाभावात्तद्व्याख्यानमयुक्तं मन्यमानानाम-
न्यथा व्याख्यानमुपन्यस्तं भाष्यकारैस्तन्मुष्टरुश्रुतौ निर्वि-
शेषत्रह्यपरोपक्रमविरोधात्त विग्रहोपन्यासः संगच्छतइ-
त्याशयेन । उक्तञ्च तैरेवान्यत्र विग्रहसद्भावः स्यात्परमे-
श्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं सायकानुग्रहोपमिति ।
सूत्रकारेण च भोगमात्रसाम्यलिङ्गाचेत्पहंग्रहोपासकानां
ग्रहणञ्च भोगसाम्यं घदता स्पष्टीकृतम् । शरीरसापेक्षे वैप-
यिकानन्दे भोगशब्दप्रसिद्धेः । न च याग्धेन्यादिविज्ञाना-
पारोपिता एव देहा इति शक्यं यत्तुम् छान्दोग्ये समान-
प्रकरणे गुणोपसंहारन्यायेनोपास्यग्रहण उदाहृतमध्व-
र्णादिसिद्धवत्कारेण एष आत्मा ऽऽपहतपाप्मेत्यादिना
देहित्वसाम्यात्प्रसक्तानां जरादीनां निषेधदर्शनात् । अ-
न्यथा ऽप्राप्तनिषेधापत्तेः । न च देहवदजरत्वादयो ऽपि
ध्यानपरिकल्पिताः तत्रैवासिन्कामाः समाहिता इत्या-
दिना तेषामनारोपितव्याघहारिकेशगुणत्वस्फुटीकरणात् ।
नन्वजरत्वादि न देहत्वेनोपास्यम् एष आत्मेत्यादिना
ऽत्मगुणत्वोक्तेः । तद्गुणैः सत्यकामादिभिः सह पाठाच्च ।
पत्राये श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यत इतिन्यायेनात्मगुण-
त्वसिद्धेः । तत्र तत्प्रसक्त्यभावे ऽपि स्वतः सिद्धमेव
तद्गुणास्यतया निर्गुणप्रकरणस्याजरत्वादिवशिर्दिश्यतइति
चेत्त । सूर्यवेदान्तप्रत्ययन्यायेन तत्र विशिष्टस्यैव ग्रहण
उपास्यत्वे स्थिते औचित्यात् कोटिशो दृश्यमानोपबृंहणा-
नुरोभावाजरत्वादेर्विग्रहगुणत्वसिद्धेः । स्वधीकल्पितैर्न्या-
यैर्व्यवस्थापनावुपबृंहणानुरोधाद्यवस्थापनं ज्यायः विभे-

त्यल्पश्रुताद्येदो मामयं प्रतरिष्यति । इतिहासपुराणाभ्यां
 वेदार्थमुपबृंहयेत् । वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्त्राज्ञानं भवे-
 नपि । अपिभिर्निश्चिते तस्मिन्का शङ्का स्यान्महात्मना-
 मिति स्मृतेः । तथा च तत्परोवरि पितृं प्तामेन्माम्यं सर्व-
 मनोहरम् । सर्वलक्षणसंपन्नं गाढयौवनरोभनमित्याशुप-
 बृंहणानुरोधादिग्रहगुणत्वैर्नैवान्ययो युक्तः । तथात्वेऽपि
 तद्द्वारा आत्मगुणत्वसम्भवेन तद्व्यपदेशस्य तद्गुणैः सह
 पाठस्य च त्रिलोचनं नीलकण्ठमित्यादावियोगोपपत्तेः । पुरा-
 णैर्निर्णीते ऽर्थे संशयाद्ययोगाच्च । न च तेषामप्यर्थवादत्वं
 कल्प्यं पुराणेष्वर्थवादत्वं ये यदन्ति नराधमाः । तैरर्जि-
 तानि पुण्यानि तद्भवे भवन्ति हीत्यादिनमिन्दास्मर-
 णात् । तस्मादिग्रहगुणस्याजरत्वादेः स्वरूपतो विद्यमान-
 त्थेन निर्दिश्योपास्यतया विधानेनानारोपितत्वाध्यवसा-
 याद्धर्मिणो विग्रहस्याप्यनारोपितत्वं निश्चीयते । अतो ऽङ्गी-
 कार्या एव मायिनो महेशस्य पूर्वोक्ताः शास्त्रसिद्धाः स्त्री-
 पुमाकारा विग्रहास्त्याज्या यचनानुयायिना ।

एते च विग्रहा मायामात्रस्वरूपाः आकाशशरीरं
 ग्रह्णेति श्रुतेः । एषा माया मया सृष्टा यन्मां परयसि
 नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्रष्टुमर्हसीति स्मृते-
 श्चेति केचित् ।

अन्ये तु सर्गादिषु स्वयं भान्ति प्रत्याया ये स्वय-
 म्भुवः । विज्ञप्तिमात्रदेहास्ते सर्वात्मानः सदा स्थिता इत्या-
 दियसिद्धादियथांस्याधित्य विग्रहास्वरूपा एव ते माया-
 तु शुल्भेनन्यस्य विग्रहाकारेण भाने निमित्तमित्याहुः ।

अवतारा अपीदशा घोष्याः । ननु सत्यरङ्गरूप ईशः
 किमिति नरतिर्षगादिभावेन युद्धैश्च हिरयतीति चेत् भ-

क्ताभिध्यानाय मनोहराणि चरितानि तत्तद्रूपैर्विबन्धते ।
 तद्रूपधारणमपीशस्य तादृगेव न त्ववतार्यवतारदेहेष्वणु-
 रपि विशेषः क्लेशहेतुरस्ति । तदुक्तं शिवरहस्ये । जगत्त्रयाद्यै-
 त्वं नटसि ननु धामैव विद्युनेति । नटसि नटवदाचरसि
 भैरवाद्यैर्मत्स्यायैश्चावतारैर्विहरसीत्यर्थः । स्कन्दश्च कृष्णं
 प्रस्तुत्याह स्कान्दे । कैवल्यं यत्परं ब्रह्म निराकारम-
 गोचरम् । तच्च मूर्त्या परिणतं भक्तानां भक्तिहेतुत
 इति । अभियुक्तैश्चोक्तम् । परमिममुपदेशमाद्रियध्वं नि-
 गमवनेषु नितान्तखेदखिन्नाः । विचिनुत भवनेषु बह्वी-
 नामुपनिषदर्थमुलूखले निषद्मिति । युद्धमपीशस्यासुरो-
 दारार्थमेव तदुक्तम् । मार्कण्डेये । इष्ट्वै किं न भवती
 प्रकरोति भस्म सर्वासुरानरिषु पत्रहिणोपि शस्त्रम् ।
 लोकान्प्रयान्तु रिषयोपि हि शस्त्रपूता इत्यं मतिर्भवति ते-
 ष्वहितेषु साधयीति । न च युद्धं तस्य क्लेशावहं किंतु श्री-
 ष्टैव मोहादेस्तु नाट्यत्यं प्राङ्निवेदितं हरियंशे च निकुम्भ-
 परिषप्रहारान्मूर्धित इय कृष्णे ऽभिहितं नूनमात्मेच्छया
 कृष्णस्तथा चक्रे सुरोत्तमः । को हि शक्तो महात्मानं युद्धे
 मोहयितुं हरिमिति । न चात्र त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मी-
 वंरायते शशीत्यत्रेय नूनमित्युत्प्रेक्षायामिति ध्रमितव्यम् ।
 वैस्तु भवत्या स्मृता नूनं तेषामृद्धिः प्रजापतइत्यत्रेव
 निश्चयार्थत्वात् । किं चेशमापाया अचिन्त्यत्वेनातर्क्यत्या-
 सन्मयानि चरितान्यप्यतर्क्याणि । नैषा तर्केण मतिराप-
 नेयेति श्रुतेः । अचिन्त्याः खलु ये भाषा न तांस्तर्केण यो-
 जयेदिति वृद्धोक्तैश्च । तस्मादतर्क्ये ऽयं शास्त्रेणैव निर्णयः
 शास्त्रादैकमेवाद्वितीयं ब्रह्म स्यमायया हरिहराकारे रमा-
 मायाकारैर्मत्स्यभैरवाद्याकारैश्च प्रतीयतइति निश्चीयते ।
 अतो ऽपमेवार्थः अद्वैय आस्तिकैः ।

शौकिकन्यायसंग्रहः ।

मनु इरादेरेकप्रत्नरूपत्वं चेत्तर्हि तत्तन्माहात्
पुराणादिष्वितारनिन्दा न स्यात् इत्यने च सा तप
तदन्ययानुपपत्त्या साम्यमपि दुर्लभम् ऐवयस्य तु
कथा ततश्च फलन्तमनुधायता यदो अपि गत इति न्याय
पात इति चेदप्र के चिदाहुः । श्यालगुणकन्यायाद्देय
दिनः कोपोत्पादाय तदिष्टदेयस्यान्यपरपुराणेव्यपकर्ष
र्षनभिति ।
परे तु प्रागुक्तयथास्याभित्य कल्पभेदेन स्येच्छया
परस्परस्माज्जन्मनिमित्तकं क चिदुत्कर्षापकर्षवर्णनमि-
त्याहुः ।

न हि निन्दा निन्दितुं प्रयत्नाने अपि तु विधेयं स्तो-
त्रमिति न्यायादिषेयं हि स्तूपते वसियति न्यायमाप्तत-
त्तद्विप्रहायच्छिद्रेष्यानादिस्तुतये तदन्यविप्रहावच्छिद्रे-
शापकर्षवर्णनम् । तद्य यत्परः शब्द इति न्यायात्स्तुतिप-
रमेव न त्वन्यनिन्दापरमपि कलाभावात् उभयपरत्ये वा-
क्यभेदापत्तौश्च । अन्यप्रापि होव इत्यने तद्यथा सर्वशाखा-
प्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायात्तानाशाखाविहितमप्यग्निहोत्रं
न भिद्यते इति स्थिते के चिदुदिते शुभोतीति श्रुतिमाग्नि-
होत्रोदिते ऽहोमं कुर्वन्ति के चिदनुदिते शुभोतीति श्रुति-
मवलम्ब्यानुदितं शुभति तत्र ये शास्त्रिन उदिते शुभति
ते उदयद्यु स्वलु वाग्नादित्य आह्वयनीयेन ररमीन्संदधाती-
त्युपमान्य प्राप्तःप्रातरनुत्तं ते यदन्ति पुरोदयाशुभति यो
ऽग्निहोत्रम् । दिवाकीर्ष्यमदियाकीर्ष्यन्तः सूर्यो ज्योतिर्न
तदा ज्योतिरंशामित्यनुदितहोमं निन्दन्ति । ये त्वनुदये
शुभति तं आदित्यो वा अस्तं यत्तमिदनु प्रविशतीति श्रु-
तिमुपजीष्य यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयाद्यथा ऽतिथये प्र-
ताय शून्यायायसधायाहार्य इरति तादृगेव तदिस्तुदित-

क्ताभिध्यानाय मनोहराणि चरितानि तत्रात्रैर्विषयो ।
 तद्रूपधारणमपीशस्य तादृशेन न त्यक्तार्यवतारदेहेष्वणु-
 रपि विशेषः क्लेशहेतुरस्ति । तद्रूपं शिवरहस्ये । जगद्रक्षायै
 त्वं नटसि ननु धाम्येन म्निगुनेति । नटसि नटयदाचरसि
 भैरवाद्यैर्मत्स्याद्यैश्चायतारैर्विहरसीत्यर्थः । स्कन्दश्च कृष्ण
 प्रस्तुत्याह स्कान्दे । कैवल्यायं पत्परं ब्रह्म निराकारम-
 गोचरम् । तत्र मूर्त्या परिणतं भक्तानां भक्तिहेतुत
 इति । अभियुक्तैश्चोक्तम् । परमिममुपदेशमाद्रियध्वं नि-
 गमवनेषु नितान्तखेदखिन्नाः । विचिनुत भवनेषु यल्लवी-
 नामुपनिषदर्थमुल्लखले नियद्धमिति । युद्धमपीशस्यासुरो-
 द्धारार्थमेव तद्रूपम् । मार्कण्डेये । दृष्ट्वैव किं न भवती
 प्रकरोति भक्त सर्वासुरानरिषु पत्प्रहिषोपि शस्त्रम् ।
 लोकान्प्रधान्तु रिषयोपि हि शस्त्रपूता इत्यं मतिर्भवति ते-
 ष्वहितेषु साध्वीति । न च युद्धं तस्य क्लेशावहं किंतु क्री-
 ष्टव मोहादेस्तु नाद्यत्वं प्राङ्गि वेदितं हरिवंशे च निकृन्म-
 परिघप्रहाराम्मूर्च्छित इव कृष्णे ऽभिहितं नूनमात्मेच्छया
 कृष्णस्तथा चक्रे सुरोत्तमः । को हि शक्तो महात्मानं युद्धे
 मोहयितुं हरिमिति । न चात्र त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मै-
 र्यैरायते शशीत्यत्रेव नूनमित्युत्प्रेक्षायामिति भ्रमितव्यम् ।
 वैस्तु भक्त्या स्मृता नूनं तेषामृद्धिः प्रजायतइत्यत्रेव
 निश्चयार्थत्वात् । किं चेशमायाया अचिन्त्यत्वेनातर्क्यत्वा-
 त्तन्मयानि चरितान्यप्यतर्क्याणि । नैषा तर्केण मतिराप-
 नेयेति श्रुतेः । अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण यो-
 जयेदिति वृद्धोक्तैश्च । तस्मादतर्क्ये ऽर्थे शास्त्रेणैव निर्णयः
 शास्त्राद्यैकमेवाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायया हरिहराकारे रमो-
 मायाकारैर्मत्स्यभैरवाद्याकारैश्च प्रतीयतइति निश्चीयते ।
 अतो ऽयमेवार्थः श्रद्धेय आस्तिकैः ।

मनु इरादेरेकप्राप्तरूपत्वं चेत्तर्हि तत्तन्माहात्म्यपर-
पुराणादिष्वितरनिन्दा न स्यात् इत्यते च सा तथा च
तदन्यथानुपपत्त्या साम्प्रमपि दुर्लभम् ऐक्यस्य तु का
कथा तत्रभ पतन्तमनुधायतो यज्ञो ऽपि गत इति न्याया-
पात इति चेदत्र के चिदाहुः । ख्यालयुनकन्यायाज्ञेद्या-
दिनः कोपोत्पादाय तदिददेषस्थान्यपरपुराणेष्वपकर्षय-
र्षनमिति ।

परे तु प्राशुक्तवर्षास्याभित्य कल्पभेदेन स्येच्छया
परस्परस्वाज्जन्मनिमित्तकं क चिदुक्तवर्षाकर्षवर्षनमि-
त्याहुः ।

न हि निन्दा निन्दितुं प्रयत्नते अपि तु विधेयं स्तो-
तुमिति न्यायाविधेयं हि स्तूपते वसिष्ठति न्यायप्राप्त-
साक्षिप्रहायच्छिद्रेष्यपानादिस्तुतये तदन्ययिप्रहावच्छिस्ते-
शापकर्षवर्षनम् । तय यत्परः शब्द इति न्यायात्स्तुतिपर-
रमेव न स्वन्वनिन्दापरमपि कलाभायात् उभयपररत्ये वा-
क्यभेदापत्तेः । अन्यत्रापि होवं इत्यते तयया सर्वशास्त्रा-
प्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायाघानाशास्त्रापिहितमप्यग्निहोत्रं
न भिद्यते इति स्थिते के चिदुदिते जुहोतीति भुतिमाश्रि-
त्योदिते ऽर्कं होमं कुर्वन्ति के चिदनुदिते जुहोतीति भुति-
मवलम्बन्यानुदिते जुहति तत्र ये शाखिन उदिते जुहति
ते उदपद्म खलु वाभादित्य आहयनीयेन रस्मीन्संधधाती-
त्युपयम्य प्राप्तःप्रातरनृतं ते यदन्ति पुरोदपाजुहति यो
ऽग्निहोत्रम् । दिवाकीर्ष्यमदिवाकीर्ष्यन्तः सूर्यो ज्योतिर्न
तदा ज्योतिरेषामित्यनुदितहोमं निन्दन्ति । ये खनुदये
जुहति ते आदित्यो वा अस्तं यत्तमिमनु प्रविशतीति भु-
तिमुपजीष्य यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुह्याद्यथा ऽतिधये प्रद-
त्ताय शून्यायावसथायाहार्य इरति तादृगेव तदित्युदित-

क्ताभिध्यानाय मनोहराणि चरितानि तत्तद्रूपैर्यवरो ।
 तद्रूपधारणमपीशस्य तादृगेव न त्यक्तार्ययतारदेहेष्वणु-
 रपि विशेषः क्लेशहेतुरस्ति । तद्रूपं शिवरहस्ये । जगद्रक्षायै
 त्वं नटसि ननु घामेन म्निगुनेति । नटसि नटयदाचरसि
 भैरवाद्यैर्मत्स्पाद्यैश्चायतारैर्यहरसीत्यर्थः । स्कन्दश्च कृष्णं
 प्रस्तुत्याह स्कान्दे । कैवल्यं यत्परं ब्रह्म निराकारम-
 गोचरम् । तच्च मूर्त्या परिणतं भक्तानां भक्तिहेतुत
 इति । अभियुक्तैश्चोक्तम् । परमिममुपदेशमाद्रियध्वं नि-
 गमवनेषु नितान्तखेदखिन्नाः । विचिनुत भयनेषु वल्लवी-
 नामुपनिषदर्थमुलूखले नियद्धमिति । युद्धमपीशस्यासुरो-
 क्षारार्थमेव तद्रूपम् । मार्कण्डेये । इद्वैव किं न भवती
 प्रकरोति भस्म सर्वासुरानरिषु पत्प्रहिषोपि शस्त्रम् ।
 लोकान्प्रयान्तु रिषोपि हि शस्त्रपूता इत्यं मतिर्भवति ते-
 ष्वहितेषु साध्वीति । न च युद्धं तस्य क्लेशावहं किंतु क्री-
 ष्टैव मोहादेस्तु नाद्वयत्वं प्राड्वि वेदितं हरियंशे च निकुम्भ-
 परिघप्रहारान्मूर्च्छित इव कृष्णे ऽभिहितं नूनमात्मेच्छया
 कृष्णस्तथा चक्रे सुरोत्तमः । को हि शक्तो महात्मानं युद्धे
 मोहयितुं हरिमिति । न चात्र त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मै-
 र्यरायते शशीत्यत्रेव नूनमित्युत्प्रेक्षायामिति भ्रमितव्यम् ।
 यैस्तु भक्त्या स्मृता नूनं तेषामृद्धिः प्रजायतइत्यत्रेव
 निश्चयार्थत्वात् । किं चेशमायाया अचिन्त्यत्वेनातर्क्यत्वा-
 त्त्तन्मयानि चरितान्यप्यतर्क्याणि । नैषा तर्केण मतिराप-
 नेयेति श्रुतेः । अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण यो-
 जयेदिति वृद्धोक्तैश्च । तस्मादतर्क्ये ऽर्थे शास्त्रेणैव निर्णयः
 शास्त्राद्यैकमेवाद्वितीयं ब्रह्म स्वमायया हरिहराकारै रमो-
 मायाकारैर्मत्स्यभैरवाद्याकारैश्च प्रतीयतइति निश्चीयते ।
 अतो ऽयमेवार्थः भद्रेय आस्तिकैः ।

वस्तुतस्तु भेदधीनिन्दा ये दुराग्रहेण तां न त्यजन्ति
 तद्विषया । ये ऽपास्तभेदधियो ऽपि भवान्तरीयभावयशो-
 नैकविग्रहध्यानादावेष प्रवर्तन्ते ते तु न निन्द्या अनेकमू-
 र्त्तिध्यानादेर्युगपत्कर्तुमशक्यत्वात् कालभेदेनानुष्ठाने चि-
 त्तस्थैर्यासिद्धेः । अन्यत्र प्रवृत्तस्य जन्मान्तरीयध्यानादि-
 रूपचित्तवृत्तिप्रवाहस्य निम्नगात्रवाहन्यापेनान्यत्र नयने
 ऽतिश्लेशाच्च । यथा ऽऽह श्रीहरिः पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्विघते
 एवशो ऽपि स इति । न चैवं भेदयुद्धानुवृत्तिरपि स्यात्
 परमेश्वरप्रसादासादितशान्ददेशिकपूर्वकाभेदधिया तद्वि-
 धृत्तेः । प्रत्यगभिप्रवामबुद्धौ सत्यां तु शते पञ्चाशदिति
 न्यायेनैतद्वाधस्याप्यपलासिद्धश्च । एकविग्रहविषयत्वनि-
 यमो ऽपि ध्यानादेरेव पाठपूजादि तु पञ्चाङ्गपूजादिविधि-
 सामर्थ्यात्सर्वविषयं कार्यम् । यस्त्यनेकजन्मार्जितपापपुञ्ज-
 जन्यदुराग्रहादेकभक्तिच्छलेनान्यं निन्दति असमृद्धोऽप्य-
 मानो ऽपि चर्जुमार्गेणाभेदं नोपैति भ्रामयति च मन्दान् स
 यादशो यच्छस्तादशो बलिरिति न्यायात्तत्प्रतिपादिनोत्क-
 र्पापकर्षविपरीतोत्कर्षापकर्षो, पपादनेन विजित्य पश्चात्पू-
 र्वात्करीत्या ऽऽत्यन्ताभेदोपपादनेन बोधनीयः । एषं हि
 स मारणाय गृहीतो ऽङ्गच्छेदं स्वीकरोतीति न्यायेनाभेदं
 स्वीकरिष्यति । स्वयं तु शिष्टैर्हरिहरादिभेदधीः स्वयमां-
 सेष श्वपात्री दूरतस्तयाऽप्या ये तु दुराग्रहास्तां न त्यजन्ति
 ते नास्तिका एवेति दिक् ॥

अतिस्मृतिपुराणादिसिद्धाभेदापमानिनः ।

ये ते चेदास्तिकास्तर्हि नास्तिका यद कीदृशाः ॥

आनन्दाश्रमसागरे सुमनसां ध्यानादिमन्थोद्भवः

प्रेमाकृतो हि हिमांशुराविरभवत्पुष्पीपररिममजम् ।

होमं निन्दन्ति । अनयोः स्वार्थतात्पर्यकल्पने रामप्राप्तसुरा-
 पानादिवत्कालद्वयेऽपि त्याज्यस्य शेषिणो होमस्यैव बाधः
 स्यात्तथा च यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादयश्चोदना
 उपरुध्येरन् । एवं च कालभेदेनाग्निहोत्रमिव गुणभेदेन
 विग्रहभेदेन वा नेशो भिद्यते । ततश्च य एकस्मिन्नीये गुणा-
 दिभेदेन भेदं प्रकल्प्यैकविग्रहावच्छिन्नमुपासीनोऽन्यं
 निन्दति स ईशविमुखः स्वामिद्रोहान्नरकमेतीति ज्ञेयम् ।
 तस्मान्नैतावता सर्वविग्रहावच्छिन्नैरीकत्वविघातः शक्य
 इत्यन्ये ।

ननुमादेर्यद्दुपु पुराणादिषु शक्तित्वोक्तेः कथमीशत्व-
 मिति चेत्तर्हि सेयं चैतन्यदीप्ता ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणीत्या-
 दिश्रुतौ शक्तयो धस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुशिवादिका इत्या-
 दिपुराणे च ब्रह्मादीनामपि शक्तित्वोक्तेरीशत्वं न स्यात् ।
 तेषामोशत्वबोधकशास्त्रात्तत्त्वमिति चेत्तदत्रापि तुल्यमिति
 न वयं पर्युनयोज्याः । यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि
 वा समः । नैकः पर्युनयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणइति न्या-
 यात् । तथा च चित्प्राधान्यविवक्षायामीशत्वस्य उपा-
 धिप्राधान्यविवक्षायां शक्तित्वस्य उपाधेर्मिध्यात्वेनात्य-
 न्तोपेक्षायां शुद्धचिन्मात्रत्वस्य च व्यपदेशः सर्वत्र समः ।
 तस्मान्न कथमपि भेदलेशावकाशः । येषां तु धीमान्याङ्गुयो
 भूयः श्रूयमाणोऽप्यभेदो न बुद्धिमारोहति नैस्तृपयासादरं
 भिच्छेतिन्यायेन भेदबुद्ध्याऽपि स्वप्नेमास्पदविग्रहावच्छि-
 न्नेशाराधनं कार्यं तत्प्रसादान्मेधोदये शालिसमृद्धौ कोट-
 याशनन्यापेन त्याज्या भेदधीः । भेदधिया तस्यापि किं
 चित्पार्थं स्यात्तन्निन्दाश्रवणादिति चेत्तर्हि तदपि कृपया-
 नकन्यायेनेशभक्तिजसुश्रुतैर्नाशयते ।

वस्तुतस्तु भेदपीनिन्दा ये दुराग्रहेण तां न त्यजन्ति
 तद्विषया । ये ऽप्यास्तभेदधिया ऽपि भयान्तरीयभाषणरो-
 मैकपिग्रहप्यानादादेव प्रवर्तन्ते ते तु न निन्द्या अनेकमु-
 र्तिप्यानादेर्पुंगवत्कसुंमशवपत्यात् कालभेदेनानुष्ठाने चि-
 तास्त्रेषांसिद्धेः । अन्यत्र प्रवृत्तस्य जन्मान्तरीयप्यानादि-
 रूपशिरावृत्तिप्रवाहस्य निरगामवाहन्यापेनान्यत्र नयने
 ऽतिश्लेशात् । यथा ऽह श्रीहरिः पूयाभ्यासेन तेनैव ह्रियते
 ह्यसौ ऽपि स इति । न धैवं भेदबुद्धनुषुत्तरपि स्थात्
 परमेश्वरप्रसादासादितशान्ददेशिकपूर्वकाभेदधिया तद्वि-
 शृत्तेः । प्रत्यगाभिप्रनमबुद्धौ सत्यां तु शक्ते पश्चाद्यदिति
 न्यायेनैतद्वाधस्याप्यपत्तिसिद्धम् । एकविग्रहविषयत्वनि-
 यमो ऽपि प्यानादेरेव यात्रपूजादि तु पश्चाद्गुजादिविधि-
 सामर्थात्सर्वविषयं कार्यम् । यस्त्यनेकजन्मार्जितपापपुञ्ज-
 जन्यदुराग्रहादेकभक्तिच्छलेनान्यं निन्दति असकृदोध्य-
 मानो ऽपि अर्जुमार्गणाभेदं नोपैति ध्रामयति च मन्दान् स
 पाहशा यत्तस्तादृशो यलिरिति न्यायास्तप्रतिपादितोत्क-
 र्पापकर्षविपरीतोत्कर्पापकर्षः;पपादनेन यिजित्य पश्चात्पू-
 र्णाकारित्या ऽत्यन्ताभेदोपपादनेन योधनीयः । एष हि
 स मारणाय गृहीतो ऽद्रुच्छेदं स्वीकरोतीति न्यायेनाभेदं
 स्वीकरिष्यति । स्वयं तु शिष्टैर्हरिहरादिभेदपीः सश्वमां-
 सेव श्वपाकी दूरतस्याज्या ये तु दुराग्रहासां न त्यजन्ति
 ते नास्तिका एवेति दिक् ॥

धृतिस्मृतिपुराणादिसिद्धाभेदापमानिनः ।

ये ते चेदास्तिकास्तर्हि नास्तिका यद कीदृशाः ॥

आनन्दामृतसागरे सुमनसां प्यानादिमन्योद्गुणः

मेमारुपो हि हिमांशुराविरभवत्पुण्यौपररिमवजम् ।

होमं निन्दन्ति । अनयोः स्वार्थनात्पर्यकल्पने रागप्राप्तसुरा-
पानादिवत्कालद्वयेऽपि त्याज्यस्य शेषिणो होमस्यैव याघः
स्यात्तथा च यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादयश्चोदना
उपरुध्येरन् । एवं च कालभेदेनाग्निहोत्रमिव गुणभेदेन
विग्रहभेदेन वा नेशो भिद्यते । तत्रश्च य एकस्मिन्नीशं गुणा-
दिभेदेन भेदं प्रकल्प्यैकविग्रहावच्छिन्नमुपामीनोऽन्यं
निन्दति स ईशविमुखः स्वामिद्वोहात्तरकमेतीति ज्ञेयम् ।
तस्माच्चैतावता सर्वविग्रहावच्छिन्नेरीकत्वविधानः शक्य
इत्यन्ये ।

ननुमादेर्यहुषु पुराणादिषु शक्तित्वोक्तैः कथमीशत्व-
मिति चेत्तर्हि सेयं चैतन्यदीप्ता ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणीत्या-
दिश्रुतौ शक्तयो यस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुशिवादिका इत्या-
दिपुराणे च ब्रह्मादीनामपि शक्तित्वोक्तेरीशत्वं न स्यात् ।
तेषामोशत्वबोधकशास्त्रात्तत्त्वमिति चेत्तदत्रापि तुल्यमिति
न वयं पर्यनुयोज्याः । यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि
वा समः । नैकः पर्यनुयोज्यस्तद्व्यस्तादृगर्थविचारणइति न्या-
यात् । तथा च चित्प्राधान्यविवक्षायामीशत्वस्य उपा-
धिप्राधान्यविवक्षायां शक्तित्वस्य उपाधेर्मिध्यात्वेनात्य-
न्तोपेक्षायां शुद्धचिन्मात्रत्वस्य च व्यपदेशः सर्वत्र समः ।
तस्मात्त कथमपि भेदलेशावकाशः । येषां तु धीमान्याङ्गयो
भूयः श्रूयमाणोऽप्यभेदो न बुद्धिमारोहति नैस्तुपवासाद्वरं
भिद्वेतिन्यायेन भेदबुद्ध्याऽपि स्वप्नेमास्पदविग्रहावच्छि-
न्नशाराधनं कार्यं तत्प्रसादान्मेधोदये शालिमसृष्टौ कोट-
घाशनन्यायेन त्याज्या भेदधीः । भेदधिया तस्यापि किं
चित्प्रापं स्यात्तन्निन्दाश्रवणादिति चेत्तर्हि तदपि कृपया-
नकन्यायेनेशभक्तिजसुनृनैर्नाश्यते ।

वस्तुतस्तु भेदधीनिन्दा ये दुराग्रहेण तां न त्यजन्ति
 तद्विषया । ये ऽपास्तभेदधियो ऽपि भवान्तरोपभाषयशो-
 नैकविग्रहध्यानादावेव प्रवर्तन्ते ते तु न निन्द्या अनेकभू-
 र्त्तिध्यानादेर्युगपत्कर्तुमशक्यत्वात् कालभेदेनानुष्ठाने वि-
 श्वस्यैर्पासिद्धेः । अन्यत्र प्रवृत्तस्य जन्मान्तरीयध्यानादि-
 रूपचित्तवृत्तिप्रवाहस्य निम्नगाप्रवाहन्यायेनान्यत्र नपने
 ऽतिह्येसाद्य । यथा ऽऽह श्रीहरिः पूर्वभाष्यसेन तेनैव ह्ययते
 हावशो ऽपि स इति । न चैवं भेदबुद्धानुवृत्तिरपि स्यात्
 परमेश्वरप्रसादासादितशान्ददैशिकपूर्वकाभेदधिया तन्नि-
 वृत्तेः । प्रत्यगभिप्रवमबुद्धौ सत्यां तु शते पञ्चाशदिति
 न्यायेनैतद्वाचस्याप्यपत्तिसिद्धश्च । एकविग्रहविषयत्यनि-
 यमो ऽपि ध्यानादेरेव याद्यपूजादि तु पञ्चाङ्गपूजादिविधि-
 सामर्थ्यात्सर्वविषयं कार्यम् । यस्त्यनेकजन्मार्जितपापपुञ्ज-
 जन्यदुराग्रहादेकभक्तिच्छलेनान्यं निन्दति असृष्टोध्य-
 मानो ऽपि चर्जुमार्गेणाभेदं नोपैति भ्रामयति च मन्दान् स
 यादशो यच्छस्तादशो बलिरिति न्यायात्प्रतिपादिनोत्क-
 र्पापकर्षविपरीतोत्कर्षापकर्ः; पपादनेन विजित्य पञ्चात्पू-
 र्वापारीत्या ऽऽत्यन्ताभेदोपपादनेन बोधनीयः । एषं हि
 स मारणाय गृहीतो ऽङ्गच्छेदं स्वीकरोतीति न्यायेनाभेदं
 स्वीकरिष्यति । स्वयं तु शिष्टैर्हरिहरादिभेदधीः स्वश्वमां-
 सेष श्वपाशो वृत्तस्याजया ये तु दुराग्रहास्तां न त्यजन्ति
 ते नास्तिका एवेति दिक् ॥

धृतिरगृतिपुराणादिसिद्धाभेदापमानिनः ।

ये ते चेदास्तिकास्तर्हि नास्तिका षड् बीदशाः ॥

आनन्दागृतसागरे सुमनसां ध्यानादिमन्थोद्भवः

प्रेमाग्नौ हि हिमांशुरादिरभवत्पुण्यापररिमजम् ।

स्वर्यस्मिन्ससुखैत्यसंचरवशात्सान्द्रत्वमापादय-
न्मन्ये तेन सुखाम्बुधिर्विजयते संप्राप्य मूर्त्तित्रयमिति ॥

एकमेवाद्वितीयं, नेह नाना ऽऽस्ति किं चन, यदा
होवैप एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते ऽथ तस्य भयं भवति, द्विती-
याद्यै भयं भवति, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
पश्यतीत्यादिश्रुतयस्तु जीवेशयोर्जीवानां च परस्परमात्मा-
नात्मनोरनात्मनां चान्योन्यभेदमपि वास्तवं न सहन्ते ।
नानेवेतीवशब्देन यो व्यावहारिकमपि नानात्वं परयति
सो ऽप्यनर्थादनर्थान्तरमेति चेत्तर्हि वास्तवं तं पश्यतः का
कथेति सूचितम् । तस्मात्तुच्छमेव द्रष्टव्यम् । तुच्छत्वबोध-
श्रैताभिः श्रुतिभिरेव भवति तदुक्तं तुच्छा ऽनिर्यचनीया
च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा । ज्ञेया माया त्रिभिर्बोधैः
श्रौतयौक्तिकलौकिकैरिति । परं तु वास्तवनानात्वभ्रम-
निरासाय सोपानारोहणन्यायात्तुच्छत्वबोधोदयाय च
तदनिर्यचनीयत्वबोधकसत्तर्का श्रप्युपेयाः । न हि श्रुत्या
ऽऽपि सकृदेव तुच्छत्वं बोधयितुं शक्यं जातो ऽपि वा
बोधो न स्थिरीभवति अन्यथा मननविध्यानर्थापत्तेः ।

नन्येकमेवाद्वितीयमिति कथमद्वैतं बोधयति यदि
यदेकमेव तदद्वितीयं यदद्वितीयं तदेकमेव वा बोध्येतान-
यथा ऽप्यप्रमाणमिदं वाक्यं स्यात् यदि यदद्वैतं तदद्विती-
यमिति कल्पने तु माता मे वन्द्येतिवन्केयलं वक्तुर्लज्जा-
पादकमिदं वाक्यं स्यात् । उच्यते कार्यस्य हि द्वैतस्य कार-
णमसौव मत्ता । कारणं चास्य ब्रह्मैव सदेवेति पूर्ववाक्येन
तथा स्वपारलान् । वाक्यसंश्लेषेण च कारणस्य ब्रह्मणः सजा-
तीयादिभेदनित्येनेनामण्डैकरमर्थं बोध्यमे । नन्येकाकिर्ना
प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञोक्तं न साधयेदिति न्यायं न प्रतिभय

लौकिकन्यायसंग्रहः ।

ॐसिद्धाभावात्ताडैतं साधयितुं मानमिति भेदवादि-
 जीवेशाभेदमपि न ज्ञमन्ते अन्यस्य का कथा । तद्भेदे
 किं मानमिति चेन्नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षमित्यवेहि ।
 भ्रमः । अथाघात् अहमीश्वर इति प्रत्यक्षानुपलब्धेः मा-
 न्तरस्य तूपजीवकत्वेन याघकत्यायोगादिति चेन्न । न ह्य-
 नीशभेदप्रत्यक्षं सम्भवति हेत्वभावात् न हि यहिरिनि-
 तत्र हेतुः रूपादिरहितेशग्रहे ऽसमर्थस्यास्य तद्भेदग्रहे ऽपि
 समर्थत्वात् । नापि मनः । तस्य प्रमाणसहकारित्वेनाले-
 कादिषदप्रमाणत्वात् । न च परोत्प्रेक्षिते प्रात्मिककार्यजन-
 ऽणौ मनसि मानमप्यस्ति सर्वेन्द्रियेषु तत्साक्षिपयसंपदे
 युगपदनेकयोधोदयस्य केषु चिन्मेषाविष्वनुभूयमानतय-
 तदनुत्पत्तिरूपलिङ्गस्यासिद्धेः । शतपत्रपत्रशतभेदन्यायेन
 क्रमे सत्यप्यतिमृत्कालभेदस्य दुरवगाह्यतया तत्र यौग-
 पद्यप्रत्ययो भ्रम इति चेत्प्रपाधाभावात् । किञ्च प्रत्यक्षेणो-
 पलब्धुं योग्यस्य प्रतियोगिनो ऽनुपलम्भो योग्यानुपल-
 म्भः सो ऽभावरूपभेदग्राहकेन्द्रियस्य सहकारी वाच्यः ।
 स च मनसेशभेदग्रहे न संभवति तत्प्रतियोगिन ईशस्य
 प्रत्यक्षायोग्यत्वात् । न च योग्यत्वमनुपलब्धेरेव विशेषणं
 तवानुपलब्धेस्तद्ग्राह्याभावप्रतियोगिगद्याप्यंतरसकलत-
 दुपलम्भककालिकन्यमेवेति वाच्यम् । प्रतियोगिप्रत्यक्ष-
 जनकस्य तदुपलम्भकपदाभिलष्यत्वात्तत्प्रत्यक्षस्याभावप्र-
 त्यक्षहेतुत्वापर्याप्तदोषानिस्तारेण घटकुटीप्रभातन्याया-
 पत्तेः । ननु यत्र परमत्त्वमनुपलम्भाविरोधि तत्र तदभावः
 प्रत्यक्षः ततश्च स्तम्भे पिशाचाभेदसस्ये स्तम्भाभेदस्य तस्या-
 प्युपलम्भापस्या ऽनुपलम्भविरोधित्वात्तदभावरूपः पि-
 शाचभेदः स्तम्भः पिशाचो न भयतीति यथा स्तम्भे प्रत्यक्ष-
 स्तथा जीये ग्राह्याभेदसस्ये जीवाभेदस्यदनुपलम्भायोगात्

तदभावरूपो ब्रह्मभेदः प्रत्यक्ष इति चेन्न । साक्षादभाववि-
 रोधित्वं हि प्रतियोगिन एव अन्यस्य तु तद्व्याप्यत्वेनेति
 स्थितिः । तथा च प्रतियोगिसत्त्वस्यानुपलम्भविरोधित्वं
 तत्प्रतियोग्युपलम्भव्याप्यत्वेनैवेति वक्तव्यम् । एवं चा-
 न्यत्र प्रतियोगिसत्त्वस्याभावस्य लीयोपलम्भाव्याप्तत्वेन
 तत्रत्यानुपलम्भविरोधित्वायोगात् यत्र यत्सत्त्वमित्यादि
 वदता ऽभावाधिकरण एव प्रतियोगिसत्त्वं तदुपलम्भश्च
 वस्तुव्यः । ततश्च नाभायधीसंभव इति वरयाताय कन्या-
 वरणमिति न्यायापातः । यन्मनसा न मनुतइत्यादिश्रु-
 तिनिषिद्धं चात्मनो मनोविषयत्वम् । औपनिषदत्वविशेष-
 षणेनापि चात्मनो मनोगम्यत्वं निषिध्यते सर्व विशेषणं
 सावधारणमिति न्यायात् । यद्यपि यतो वाचो निवर्त्त-
 न्तइत्यादिश्रुतेर्न शब्दशयं ब्रह्म तथा ऽप्यौपनिषदत्यश्रुते-
 र्येदान्तप्रमाणकं तदिति निश्चीयते प्रमाणकृत्यं च तस्मिन्-
 ज्ञाननिवृत्तिरेव नानधिगतार्थाधिगतिः स्वप्रभत्वात्तस्य ।
 अज्ञानपाथश्च जीवेशाभेदविषयकतत्त्वमस्यादियावयजपो-
 धेन । तत्र हि तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते तत्र
 प्रकारान्तरेणाद्यदमानं लक्षणया प्रत्यग्ब्रह्मैक्ये वाच्यपर्यय-
 मानं गमयति । तथा हि न तावद्वैश्वदेव्यामिच्छेति यदुभ-
 योरैकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यं भिन्नार्थाचकत्या-
 त् । नाप्यजहत्स्वार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्प-
 लमितियद्युज्यते विद्वद्भार्थयोस्तदयोगात् । न वा जहत्स्वा-
 र्थत्वेन संपन्थे लक्षणया कृद्युमित्तुमा गङ्गेति यत्तदुपपत्तिः ।
 एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् । अतो जहदजहत्तद्व्यप्या
 विद्वद्भार्थायोगेनानुगतचिदयोगोपादानेन वैश्वदेव पर्ययसा-
 नम् । लक्षणा च न पदमात्रवृत्तिः किं तु वाक्यवृत्तिरपि
 यथा नर्म्मीरायां नर्मां पाथ इत्यत्र पदव्यपत्य तीरे यत्ता

पदसंबन्धेन यज्ज्ञाप्यते तत्संबन्धो लक्षणा शक्तिज्ञाप्यश्च
 यथा पदार्थस्तथा वाच्यार्थो ऽपीति न का विदनुपपत्तिः ।
 यत् एव विध्यपेक्षितमाशस्त्यप्रत्यायकतया ऽर्थादपदानां
 पदव्यानीयतया विधिवाक्येनैकवाक्यता भवतीत्यर्थवाद्-
 वाक्यानां पदैकवाक्यता । यत्र तु प्रत्येकं भिन्नभिन्नसं-
 र्गप्रतिपादकयोर्वाच्ययोराकाङ्क्षापरत्वेन महावाक्यार्थयोध-
 कत्वं तत्र मग्राश्वदम्परपन्यायेनान्योन्याकाङ्क्षिताद्वाङ्मि-
 पयोधकतया वाच्यैकवाक्यता यथा दशपूर्णमासाभ्यामि-
 त्यादेः समिधो यजतीत्यादेश्च । तदुक्तं भट्टपादैः । स्वार्थ-
 योधे समानानामद्वाङ्मित्याद्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्य-
 त्वं पुनः संहृत्य जायतइति । प्रकृतमनुसरामः ।

तस्माद्वाक्ये ऽपि लक्षणासंभवाद्देदान्तानां लक्षणया
 निर्विशेषप्रत्यप्रतिपादकतयाप्यश्रुतिविरोधः । मनसस्तु न
 लक्षणादिकं सम्भवति शब्दवृत्तित्वात्तस्य । नाहमीश इत्य-
 नुभवस्थविद्यापृथिवीरूपो ध्रुव इव सविशेषे हि यत्समा-
 नो विधिनिषेधौ सति विशेष्यवाधे विशेषणमुपसंक्रामत
 इति न्यायेनोपाधिभेदविषयो बोध्यः विशेष्योश्च य श्रौतो
 वाच्य उक्त एव । न चानुमयेन श्रुतेर्वाधः शङ्काः श्रुतेर्निर-
 वकाशत्वात् निरवकाशस्य च सायकाशनिरवकाशयोर्नि-
 रवकाशो बलीयानिति न्यायाद्वाधकतयोपपत्तेः । ननु जी-
 वेशयोः क विद्भेदः क विद्याभेदो निर्दिश्यते । तथा च
 पद्यभेद एव गृह्येत तदा भेदनिर्देशो निरालम्बनः स्यात् न
 चैतन्मुक्तम् । तस्माद्द्विबुद्धलन्यायेन जीवेशभेदश्रुती त-
 योस्तास्त्विकत्वमुपेत्यैव व्याहृतेषु यथैकस्याहेरदित्येनाभे-
 दस्तस्यैव बुद्धलावस्यस्य प्रागुत्वायस्याद्भेदश्च तास्त्विकः ।
 एवं ब्रह्मणो ऽपि चैतन्यरूपेणाभेदः जीवत्वेश्वरत्वरूपेण
 भेदश्च तास्त्विक इति । यथा जीवचैतन्यमीशचैतन्यं च परतु

पदसंपन्धेन घञ्शाप्यते तत्संपन्धो लक्षणं शक्तिशाप्यश्च
 यथा पदार्थस्तथा वाक्यार्थो ऽपीति न का चिदनुपपत्तिः ।
 अत एव विध्यपेक्षिनप्राशस्त्यप्रत्यायकतया ऽर्थादपदानां
 पदस्थानीयतया विधियावयेनैकवाक्यता भवतीत्यर्थवाद-
 यावयानां पदैकवाक्यता । यत्र तु प्रत्येकं भिन्नभिन्नसं-
 र्गप्रतिपादकयोर्वाक्ययोराकाङ्क्षायज्ञान महावाक्यार्थयोध-
 कत्वं तत्र नष्टाश्वदग्धरधन्यापेनान्योन्याकाङ्क्षिताद्वाङ्मि-
 थयोधकतया वाक्यैकवाक्यता यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामि-
 त्यादेः समिधो यजतीत्यादेश्च । तदुक्तं भट्टपादैः । स्वार्थ-
 योधे समाप्तानामद्वाङ्मिथ्याव्यपेक्षया । वाक्यानामेकवाक्य-
 त्वं पुनः संहत्य जायतइति । प्रकृतमनुसरामः ।

तस्माद्वाक्ये ऽपि लक्षणासंभवाद्भेदान्तानां लक्षणया
 निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकत्वात् श्रुतिविरोधः । मनसस्तु न
 लक्षणादिकं सम्भवति शब्दपृथित्वात्तस्य । नाहमीश इत्य-
 नुभवस्त्वविद्यावृत्तिरूपो भ्रम एव सविरोधे हि वर्तमा-
 नौ विधिनिषेधौ सति विशेष्यपाधे विशेषणमुपसंक्रामत
 इति न्यायेनोपाधिभेदविषयो बोध्यः विशेष्यांशे च औतो
 वाच उक्त एव । न चानुभवेन श्रुतेर्वाचः शब्दाः श्रुतेर्निर-
 वकाशत्वात् निरवकाशस्य च सावकाशनिरवकाशयोर्नि-
 रवकाशो बलीयानिति न्यायाद्वाचकत्वोपपत्तेः । ननु जी-
 वेशयोः क्व चिद्भेदः क्व चिन्नाभेदो निर्दिश्यते । तथा च
 पद्यभेद एव गृह्येत तदा भेदनिर्देशो निरालम्बनः स्यात् न
 चैतद्युक्तम् । तस्मादहिक्रुण्डलन्यायेन जीवेशभेदश्रुती त-
 योस्तात्त्विकत्वमुपेत्यैव व्याख्येये यथैकस्याहेरहित्येनाभे-
 दस्तस्यैव क्रुण्डलावस्थस्य प्रांशुत्यायस्याद्भेदश्च तात्त्विकः ।
 एवं ब्रह्मणो ऽपि चैतन्यरूपेणाभेदः जीवत्वेश्वरत्वरूपेण
 भेदश्च तात्त्विक इति । यद्वा जीवचैतन्यमीशचैतन्यं च धरतु

तो भिन्नमेयास्तु अभेदनिर्देशस्तु प्रकाशाश्रयन्यायेन चै-
 न्यरूपत्वसाजात्येन द्रष्टव्यः । तथा रयेस्तदाश्रितप्रभात्प-
 द्रव्यस्य च सत्यपि भेदे तेजस्वरूपसाजात्येनाभेदनिर्देश
 इति चेन्न । तात्त्विकभेदावलम्बिनोः पक्षयोः श्रुत्यादिविरु-
 द्धत्वात् । भेदश्रुतिस्त्वन्तभेदेनाप्युपपत्ताते । एतेन श्रुते-
 र्भेदे प्रमाणत्वं निरस्तम् । अत एवार्थापत्तिरपि न तत्र
 मानम् । तात्त्विकभेदादृते ऽनुपपन्नार्थाभावात् विरुद्धधर्मा-
 क्रान्तत्वहेतोस्तु भेदसिद्धेः प्रागसिद्धिरेव । ननु श्रुतित्व-
 साम्ये ऽद्वैतश्रुतेरेव कुतः प्रायत्यमिति चेत्तात्पर्यवत्त्वादि-
 त्ययेहि । तदपि कुत इति चेदुपक्रमोपसंहारावभ्यासो
 ऽपूर्वता फलम् । अर्थघादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय-
 इत्यभियुक्तप्रसिद्धतात्पर्यलिङ्गैरिति गृह्यण । तत्र सदेवेत्यु-
 पक्रम्यैतदात्म्यमिदं सर्वमित्युपसंहरति इदमुपक्रमोपसंहा-
 रैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्गम् । तथा तत्र्यमसीति नवकृत्यो
 ऽभ्यासः । रूपादिहीनाद्वितीयब्रह्मणः परिनिष्ठितरूपत्वे
 ऽपि मानान्तरायोग्यत्वादपूर्वत्वमुक्तम् । अत्र चाव किल
 सत्सोम्य न निभालयसइति संघाते स्थितं प्रत्यगब्रह्म न
 जानासीत्यर्थः तस्य तावदेव चिरमित्यादि ब्रह्मबोधात्फ-
 लमुक्तम् । अनेन जीवेनात्मनेत्याद्यद्वितीयज्ञानार्था ऽर्थ-
 घादः । मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्ती-
 त्युपपत्तिरुक्ता एवं पङ्क्तिधानि तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि
 समस्तानि च प्रतिवेदान्तं हरयन्ते ॥

ननु या सुपर्णेत्यादि भेदे ऽप्यस्ति मानम् उपक्रमा-
 दयो ऽपि तत्र सन्तीति कथमभेद एव तात्पर्यम् । तथा
 हि । या सुपर्णेत्युपक्रमः परमं साम्यमुपैतीत्युपसंहारः
 तयोरन्यः अनश्वघ्नन्यः अन्यमीशमित्यभ्यासः ईशस्यापूर्व-
 त्वात्तद्भेदो ऽप्यपूर्वः पुण्यपापे विधूयेति फलम् अस्य

महिमानमित्यर्थथादः । अनध्रप्रित्युपपत्तिः । अत्र द्वित्वं
 साम्यं च भेदव्याप्यम् अभ्यासे तु कण्ठोरुक् एव भेद इति ।
 उच्यते कस्मिन्नु भगवो विज्ञातइति परमोपक्रमे ऽभेदस्यैव
 प्रकान्तत्वाप्राप्यमुपक्रमः । नापि द्वित्वं भेदव्याप्यं राम-
 कृष्णायित्यादौ तथा ऽनुपगमात् । परममिति विशेषणा-
 दुपसंहारो ऽपि न भेदपरः अभ्यासस्त्वतास्त्रिकभेदपरः ।
 ईशो ऽपि सामान्यतो ऽनुमिनो भेदप्रतियोगीति नापूर्वो
 ऽस्य भेदः । फलार्थथादौ तद्यन्माकमपि न प्रतिकृलायिति
 भेदे तात्पर्यलिङ्गाभावात् भेदे येदतात्पर्यम् । अस्ति
 चाभेदे तत्सत्त्वात् । तथा चोपपन्नभेदश्रुतेः प्रायश्वम् ।
 पूर्वकालव्यापि परम्परया प्रत्यपरत्यं स्वर्गादिकलप्रदर्शनं
 तदक्षयत्वादिप्रदर्शनं च शुद्धजिहिका न्यायेनाज्ञतोपार्थ
 पत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेनानित्ये तत्र श्रुतितार्पर्या-
 योगादित्यलं चिस्तरैः ।

जीयानामन्योन्यतास्त्रिकभेद एकेनेशेनाभेदासम्भ-
 वादेपामप्यभेदः । सुखदुःखादिप्ययस्या तु कल्पितभेद-
 नाप्युपपत्तौ । प्रत्युत चिभ्यनेकात्मयादण्य तदनुपपत्तिः ।
 एतत्सोपलगुह्न्याये स्पृहीभविष्यतीत्युपरम्भते । अनारम-
 नामपि चिदात्मनि रज्जा मृगादिपत्कल्पितत्वेन न ततो
 भिन्नार्थं संभवति । नन्वेपमपि नाद्यैतस्त्रिः । अन्योन्या-
 नारमभेदस्य न हि दृष्टे ऽनुपपत्तं नामेति न्यायेन जागत्क-
 त्वात् तथा च भक्षिते ऽपि लशुने न शान्तो ष्याधिरिति
 न्यायापात इति चेत्त दृष्ट्यस्यारिक्तेः । दस्यतएव सर्व-
 भिषो घट इति चेत्त न हि घटे सर्वभेदप्रत्यक्षं संभवति भेद-
 प्रदे प्रतियोगिप्रहस्य हेतुत्वात् सर्वस्य चासर्वज्ञेन ज्ञानु-
 शयत्वात् । ततश्च सर्वभिषो घट इति प्रत्यक्षं भ्रमः
 अनुमानादेस्तु पूर्वोक्तैव गतिरित्येवत्यैव प्रत्याणा रज्जुस-

तो भिन्नमेवास्तु अभेदनिर्देशस्तु प्रकाशाश्रयन्यायेन चै-
न्यरूपत्वसाजात्येन द्रष्टव्यः । तथा रयेस्तदाश्रितप्रभारूप-
द्रव्यस्य च मत्पि भेदे तेजस्वरूपसाजात्येनाभेदनिर्देश
इति चेन्न । तात्त्विकभेदावलम्बिनोः पक्षयोः श्रुत्यादिविरु-
द्धत्वात् । भेदश्रुतिस्त्वनृतभेदेनाप्युपपत्तये । एतेन श्रुते-
भेदे प्रमाणत्वं निरस्तम् । अत एवार्थापत्तिरपि न तत्र
मानम् । तात्त्विकभेदादृतेऽनुपपन्नार्थाभावात् विरुद्धधर्मा-
प्रान्तत्वहेतोस्तु भेदसिद्धेः प्रागसिद्धिरेव । ननु श्रुतित्व-
साम्येऽष्टैतश्रुतेरेव कृतः प्राबल्यमिति चेत्तात्पर्यवत्त्वादित्य-
वेहि । तदपि कृत इति चेदुपक्रमोपसंहारावभ्यासो
ऽपूर्वता फलम् । अर्थादादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय-
इत्यभिपुक्तप्रसिद्धतात्पर्यलिङ्गैरिति गृह्याण । तत्र सदेवेत्यु-
पक्रम्यैतदात्म्यमिदं सर्वमित्युपसंहरति इदमुपक्रमोपसंहा-
रैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्गम् । तथा तत्रमसीति नवकृत्वो
ऽभ्यासः । रूपादिहीनाद्वितीयब्रह्मणः परिनिष्ठितरूपत्वे
ऽपि मानान्तरायोग्यत्वादपूर्वत्वमुक्तम् । अत्र वाच किल
सत्सोम्य न निभालयसदृति संघाते स्थितं प्रत्यगब्रह्म न
जानासीत्यर्थः तस्य तावदेव चिरमित्यादि ब्रह्मघोधात्फ-
लमुक्तम् । अनेन जीवेनात्मनेत्याद्यद्वितीयज्ञानार्थाऽर्थ-
वादः । मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्ती-
त्युपपत्तिरुक्ता एवं पद्धिधानि तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि
समस्तानि च प्रतिवेदान्तं दृश्यन्ते ॥

ननु या सुपर्णेत्यादि भेदेऽप्यस्ति मानम् उपक्रमा-
दयोऽपि तत्र सन्तीति कथमभेद एव तात्पर्यम् । तथा
हि । या सुपर्णेत्युपक्रमः परमं साम्यमुपैतीत्युपसंहारः
तयोरन्यः अनश्रेष्ठन्यः अन्यमीशमित्यभ्यासः ईशस्यापूर्व-
त्वात्तद्भेदोऽप्यपूर्वः पुण्यपापे विधूयेति फलम् अस्य

तालपतने तु तत्रैव हर्षरथस्यानम् । तेन च काकनालसम-
 वेतक्रियापरयोः काकनालपदयोरिवाथ समासेन विधेर्ह-
 रेश्च समागमः काकनालसमागमसदृश इति फलति ।
 काकागमनतालपतनघोरुपमानत्वे तद्रूपमेययोर्विधिगमन-
 हर्षरथस्यानयोः पृथगनुपात्तत्वेनान्वयायोगात् काकनालस-
 मागम एवोपमानम् । एवं च काकनालसमागमसदृशं
 काकनालमिव काकनालीयमिति द्वितीयस्मिद्धियार्थं समा-
 साद्य तद्विषयादिति सूत्रेण इये प्रतिकृताधित्यधिकारस्येन
 क्षमत्ययः तस्य ब्रह्मविष्ययोः समागमानन्तरं जातो धादि-
 प्रतिधादिभावः काकनालफलयोर्भोक्तृभोग्यभावसदृश
 इत्यर्थः । न च सकृद्दुद्धरिताभ्यां काकनालपदाभ्यां कथमु-
 पमादयाधयोध इति शक्यम् । अनुभवानुसार्यनुशासनेन
 प्युत्पत्तिवैधिशेषस्य स्फुटप्रतिपत्तेरिति ।

अजाकृपाणान्यायोऽपीदृशः अत्रापि अजाकृपाण-
 पदाभ्यां तदागमनपतने लक्ष्येने एवमन्यदपि सर्वं तुल्य-
 मिव । एतावांस्तु विद्येयः । यत्सोऽपितर्कितेष्टलाभेऽनि-
 ष्टलाभे चावतरति अकस्मान्महाफलस्याग्रे पतने काकस्य
 भोगलाभयच्छिरसि पतने मरणस्यापि सम्भवात् अयं
 स्वकस्मात्केवलानिष्टाधासौ प्रवर्त्ततइति । ५ । ५० ।

न हि भिक्षुको भिक्षुकमिति न्यायः स्पष्टः । ६ । ५१ ।

योजनप्राप्यायां कावेर्या मल्लबन्धनन्या० ।

कावेर्याख्यायां नद्यां योजनेन योजनचलनेन प्राप्या-
 यां मल्लस्य कैवर्त्तस्य बन्धनं यथा न युज्यते तथा प्रकृते-
 ऽपीत्यर्थः । केचित् मल्लो बाहुयुद्धकुरालस्तद्वदधोलम्बित-
 वाससां कटौ बन्धनं मल्लबन्धनं तद्यथा योजनप्राप्यायां
 तस्यामयुक्तं तथेत्यन्ये । ७ । ५२ ।

पन्यायेनाज्ञातस्य प्रपञ्चाकारेण भानाद्वाद्द्वैतश्रुतिर्मानान्तरविरुद्धा ज्ञातस्य च निर्विशेषत्वेन भानात् प्रपञ्चोपशमत्वश्रवणमपि विरुद्धमिति संक्षेपः ।

एवं हि सर्वदोषसमाधानाघ्रापसिद्धान्तो न वा प्रकृतन्यायोदाहरणासंगतिः ये ऽपीशे केवलनिमित्तकारणत्ववादिनो न तैरपि विरोधः । उभयविधकारणत्ववति केवलनिमित्तत्वस्यापि सत्त्वात् । न च केवलनिमित्तत्वं मामोपादानत्वाभावसमानाधिकरणनिमित्तत्वं तत्त्वदभिमतईशे नास्ति तथा च विरोध इति शङ्कम् । ब्रह्मण्युपादानत्वस्य कल्पितत्वाङ्गीकारेण वास्तवतदभावस्यापि सत्त्वात् तस्मात्सर्वं निरवयम् । इति वृत्तप्रकम्पनन्यायः २ । ४५ ।

अथाग्रत्याः प्रासङ्गिकास्तत्सङ्गताश्च लिख्यन्ते । क्रिया हि विकल्प्यते न वस्त्विति न्या० ५ । ४६ ।

यः कारयति स करोत्येवेति न्या० । राजादिर्हि भृत्यैर्युद्धादिकं कारयन्स्वयमपि करोतीति प्रसिद्धम् । ४७ ।

ज्ञानादेर्निष्कर्षवदुत्कर्षो ऽप्यङ्गीकार्यो बाधकाभावादिति न्या० । यथा ज्ञानापकर्षायसानभूमित्वं स्यावराणां तथा तदुत्कर्षायसानभूमित्वमीशस्येत्यङ्गीकार्यं तद्योक्तृपृथक् ज्ञानस्य सर्वविषयत्वमेवेति भावः ३ । ४८ ।

काकतालीयन्या० । अत्र काकतालशब्दो समासविषये काकतालसमयेतक्रियापरिनिर्णयः । तेन काकागमनमिष तालपतनमिष काकतालमिति समासाच्च तद्विषयादिति ज्ञापकादिष्वर्थे समासः । इष्वर्थे समासाभावे तद्विषयादिन्यनेनेकार्थविषयसमासानुवादस्यानुपपत्त्याशङ्कापत्त्यम् । तत्र काकागमनमुपमेयं विधेः क्व विद्वमर्न

तालपतने तु तत्रैव हरैरपस्थानम् । तेन च काकनालसम-
 येतक्रियापरयोः काकनालपदयोरिवार्थे समासेन विभेद-
 रेभ्य समागमः काकनालसमागमसदृश इति फलति ।
 काकागमनतालपतनयोरुपमानत्ये तदुपमेययोर्यधिगमन-
 ह्यपस्थानयोः पृथगनुपात्तत्वेनान्ययायागात् काकनालस-
 मागम एवोपमानम् । एवं च काकनालसमागमसदृशं
 काकनालमिव काकनालीयमिति द्वितीयस्मिन्नियार्थे समा-
 साय तद्विषयादिति सूत्रेण इये प्रतिकृतापित्यधिकारस्येन
 द्विप्रत्ययः तस्य प्रत्ययिष्ययोः समागमानन्तरं जाते यादि-
 प्रतिषादिभावः काकनालफलयोर्भोक्तृभोग्यभावसदृश
 इत्यर्थः । न च सकृदुच्यरिताभ्यां काकनालपदाभ्यां कथमु-
 पमादप्यापयोश्च इति शक्यम् । अनुभवानुसार्यनुयासनेन
 प्युत्पत्तिर्यधिष्यस्य रकृटप्रतिपत्तोरिति ।

अजाकृपाणान्यायोऽपीदृशः अत्रापि अजाकृपाण-
 पदाभ्यां तदागमनपतने लक्षणे एवमन्यदपि सर्वं तुल्य-
 मेय । एतायांस्तु विशेषः । पत्सोऽवितर्कितेपृष्ठान्ने ऽनि-
 पृष्ठान्ने श्यायतरति अकस्मान्महाफलस्याग्रे पतने काकस्य
 भोगलाभयच्छिरसि पतने मरणस्यापि सम्भवात् अयं
 स्वकस्मात्केषलानिपृष्ठायास्तौ प्रवर्त्ततइति । ५ । ५० ।

न हि भिक्षुको भिक्षुकमिति न्यायः स्पष्टः । ६ । ५१ ।
 योजनप्राप्यायां कावेर्या मह्यपन्धनन्या० ।

कावेर्याप्यायां नयां योजनेन योजनचलनेन प्राप्या-
 यां मह्यस्य केषस्य पन्धनं यथा न युज्यते तथा प्रकृते-
 ऽपीत्यर्थः । के चित् महो याहुयुद्धकुशलस्तद्दधोलम्बित-
 वाससां कटौ पन्धनं मह्यपन्धनं तद्यथा योजनप्राप्यायां
 तस्यामयुक्तं तथेत्यन्ये । ७ । ५२ ।

अवस्थापेक्षितानपेक्षितयोरिति न्या० । ८ । ५३ ।

कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इति न्या० ।
यथा रन्ध्रयनीत्यत्र रधिजभोरचीति नुम्विधिरत उपधाया
इति वृद्धौ कृतायामकृतायां च प्रसङ्गिनया नित्यत्वेन
पलीयस्त्वाद्वृद्धिविधेर्यायकस्तथा गणेशाराधनविधिरन्या-
राधनविधेर्यायक इति गाणपतानामभिमानः । ९ । ५४ ।
अनधीते महाभाष्यइति न्या० । १० । ५५ ।

एकफलाकाङ्क्षायां तदाराधनमन्यदपि फलं प्रयच्छ-
तीति विवक्षायां तु फलवत्सहकारन्यायः यथा सह-
कारः आम्रश्रुते रसालो ऽसौ सहकारो ऽतिसौरभइत्य-
भिधानादतिसौरभ आम्रवृक्षो ऽतिमधुरपकफलनमितशा-
खः स्वमुपसन्नाय छायार्थिने जनाय फलं परिमलं चाप्रा-
र्थितमपि ददाति तथा प्रकृते ऽपीत्यर्थः । ११ । ५६ ।

तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्या० । १२ । ५७ ।

लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्या० । १३ । ५८ ।

केवलमानेनार्थसिद्धिविवक्षायां मानाधीना मेयसि-
द्धिरिति न्यायः प्रवर्त्तते । १४ । ५९ ।

यद्विवाहस्तद्गीतगानमिति न्या० के चित्तु प्रागुदा-
हृतं वरगोपीन्यायमेतदर्धकत्वेन व्याचक्षते । १५ । ६० ।

अन्धगजन्या० अन्धैर्निर्धारितो गजो ऽन्धगजस्तस्य
न्याय इति मध्यमपदलोपिगर्भः पष्ठीतत्पुरुषः । यथा हि
लोके श्रूयते जन्मान्धा यहवः कं चिदनन्धं पुरुषमूर्धुर-
स्मान् गजं दर्शयेति । स च गजशालायां तास्तीत्वा तं तं
गजापययं तेन तेन ग्राहयित्वा बोवाचार्यं गज इति । ते
च तं तमवययमेव गजत्वेन निश्चित्य स्वस्थानमागताः पर-
स्परं कलहं चक्रुः । शूर्पसदृशो गज इति कर्णस्पर्शी । महा-

सर्पसदृश इति सुषुप्ताग्नाही । स्तम्भतुल्य इति जङ्घाग्र-
हीना । पुच्छमाहकस्तु स्थूलरज्जुसमो गज इत्युवाचेति ।
तथा शास्त्राभिप्रायानभिज्ञा यादिनो ऽपि स्वस्येष्टदेवमा-
हात्म्ययोधकानि वाययानि पश्यन्त. इतराणि तु पश्यन्तो
ऽप्यपरपन्त इव सर्पमाहात्म्ययोधकयाजपैक्यान्पतां वा-
जानन्तो ऽन्योन्यं विषदन्त इत्यर्थः । एवमेव स्थूलान्गन्त-
न्याये प्रदर्शितान्याक्याभासानाधित्य तत्तात्पर्यानिभिज्ञा-
भार्थाकादयो माध्यमिकान्तास्त्वंपदार्थविषयं विषदन्त इति
योष्यम् । १६ । ६१ ।

कूपमण्डूकन्या० । समुद्रमण्डूकः कथं चित्तलीरम-
मीपस्यकूपे प्रविष्टस्तं दृष्ट्वा कूपमण्डूकययौ ऽदृष्ट्वां ऽन्य-
मिति ज्ञात्वा पप्रच्छ युत आगतो भयानिति । समु-
द्रादिति ययनं श्रुत्वा कियान्म इति पृष्टवान् महानिति
तेन प्रत्युक्तः । स्वजङ्घां प्रसार्य किमंतापानित्युवाच । न
हि महत्तमः स इति प्रतिषयनमाकण्य द्वितीयजङ्घां
प्रसार्य ततोतापान्भयित्यतीत्युवाच पुनरपि तेन निराकृ-
तस्तृतीयां तुरीयां जङ्घां प्रसार्योप्लुत्य च कर्मण प्रादेश-
पितस्तिदृस्तपरिमितं देशं किमंतापानिति पृच्छंतेन निर-
स्तभेशर्हि कूपमदशो भयित्यतीरत्युवाच । भूयो ऽपि धा-
तनास्ति तत्तुल्यो ऽन्यः न हि शरितां पतिरनवगातगा-
न्भीयौ ऽलदयपाराधारो ऽतीथ महत्तम इति तेन प्रत्युक्त-
श्चर्हि नारत्येष न यः कृपादपि महान् त्वं तु मिथीय प्रल-
पसीति तं निराचर्ये । न च स्वमनवितं वृत्तितयानिति
माथा लोके मीयने तथा च यथा ऽभेतिधिरज्ञास्त्वा निराकृ-
त्कूपमण्डूकः उपहास्यतां प्रामरनथा ऽन्यमनानभिज्ञस्तदु-
च्यपर उपहास्यतदपदीभ्यतीति न्योग्यसदृशः । १७ । ६२ ।

तत्रवपिष्याभिमानो गृहो न तद्वृत्तिं वाञ्छस्यति

अवश्यापेक्षितानपेक्षितयोरिति न्या० । ८ । ५३ ।

कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इति न्या० ।
यथा रन्धयनीत्यत्र रधिजभोरचीति नुम्विधिरत उपधाया
इति वृद्धौ कृतायामकृतायां च प्रसङ्गितया नित्यन्येन
वलीयस्त्वाद्बुद्धिबिधेर्बाधकस्तथा गणेशाराधनविधिरन्या-
राधनविधेर्बाधक इति गाणपतानामभिमानः । ९ । ५४ ।
अनधीते महाभाव्यइति न्या० । १० । ५५ ।

एकफलाकाङ्क्षायां तदाराधनमन्यदपि फलं प्रयच्छ-
तीति विवक्षायां तु फलवत्सहकारन्यायः यथा सह-
कारः आग्नेश्चतो रसालो ऽसौ सहकारो ऽतिसौरभइत्य-
भिधानादतिसौरभ आग्नेवृद्धो ऽतिमधुरपकफलनमितशा-
व्यः स्वमुपसर्गाय छायाधिने जनाय फलं परिमलं चाप्रा-
धिगमपि ददाति तथा प्रकृते ऽपीत्यर्थः । ११ । ५६ ।

तदभिघ्नाभिघ्नस्य तदभिघ्नत्वमिति न्या० । १२ । ५७ ।

लक्षणप्रमाणभ्यां हि घस्तुसिद्धिरिति न्या० । १३ । ५८ ।

केवलमानेनार्थसिद्धिविचक्षायां मानाधीना मेयसि-
द्धिरिति न्यायः प्रवर्तते । १४ । ५९ ।

यद्विवाहस्तर्हीतगानमिति न्या० के चित्तु प्रागुदा-
हृतं वरगोपृन्प्यायमेतदर्थकत्वेन व्यञ्जयते । १५ । ६० ।

अन्धगजन्या० अन्धैर्निर्धारितो गजो ऽन्धगजस्तस्य
न्याय इति मध्यमपदलोपिगर्भः पृथीतत्पुरुषः । यथा हि
लोके अयने जन्मान्या बहवः कं विदनन्धं पुरुषमपुत्र-
म्मान् गजं दर्शयेति । स च गजशालायां तार्हीत्या तं तं
गजावययं तेन तेन ग्राहयित्वा यथावागर्थं गज इति । ते
च तं तमवययमेव गजत्वेन निधित्य स्वस्थानमागताः पर-
स्परं कलहं यतुः । शृणुमदृशो गज इति कर्णस्पर्शी । महा-

सर्पसदृश इति शुद्धप्राही । स्तम्भतुल्य इति जङ्घाम्र-
हीता । पुच्छप्राहकस्तु स्थूलरज्जुसमो गज इत्युवाचेति ।
तथा शास्त्रामिप्रायानभिज्ञा वादिनो ऽपि स्वस्वंपृथक्पृथक्मा-
हात्म्यबोधकानि वाक्यानि परयन्तः । इतराणि तु परयन्तो
ऽप्यपरयन्त इव सर्वमाहात्म्यबोधकवाक्यैकवाक्यतां चा-
जानन्तो ऽन्योन्यं विषदन्त इत्यर्थः । एवमेव स्थूलान्यनी-
न्याये प्रदर्शितान्वाक्याभासानाश्रित्य तत्तात्पर्यानभिज्ञा-
ध्यायकादयो माध्यमिकान्तास्त्वंपदार्थविषये विषदन्त इति
बोध्यम् । १६ । ६१ ।

कूपमण्डकन्या० । समुद्रमण्डकः कथं चित्तत्तीरम-
मीपस्यकूपे प्रविष्टस्तं दृष्ट्वा कूपमण्डकवर्षो ऽष्टपृथरो ऽप्य-
मिति ज्ञात्वा पप्रच्छ कुत आगतो भवानिति । समु-
द्रादिति बचनं श्रुत्या कियान्स इति पृष्ठयान् महानिति
तेन प्रत्युक्तः । स्वजङ्घां प्रसार्य किमेतावानित्युवाच । न
हि महत्तमः स इति प्रतियचनमाकण्य द्वितीयजङ्घां
प्रसार्य तर्होतावान्भविष्यतीत्युवाच पुनरपि तेन निराकृ-
तस्तृतीयां तुरीयां जङ्घां प्रसार्याप्लुत्य च क्रमेण प्रादेश-
यितस्तिष्ठस्तपरिमितं देशं किमेतावानिति पृच्छंस्तेन निर-
स्तम्भेतिर्हि कूपसदृशो भविष्यतीत्युवाच । भूयो ऽपि धा-
तर्नास्ति तत्तुल्यो ऽन्यः स हि सरितां पतिरनघगात्रगा-
म्भीर्यो ऽलक्ष्यपारावारो ऽतीथ महत्तम इति तेन प्रत्युक्त-
स्तर्हि नास्त्येष स घः कृपादपि महान् त्वं तु मिथ्यं प्रल-
पसीति तं निराचक्रे । स च स्वमनसितं हसितवानिति
ताथा लोके गीयते तथा च यथा ऽम्भोनिधिमज्ञात्वा निराकुर्य
कूपमण्डक उपहास्यतां प्राप्तस्तथा ऽन्यमतानभिज्ञस्तदृ-
एपर उपहासास्पदी भयतीति न्यायसङ्गतिः । १७ । ६२ ।
तस्यचित्वाभिमानो मूढो न तद्गतिं चान्यदपि

लभते उपहसनीयश्च भवतीति वियक्षायां चतुर्वेदविघ्नया-
 पो ऽधतरति । यथा गोहिरण्यादिरूपं बहुचनं चतुर्वेदविदे
 देयमस्तीति कस्य चिद्वातुर्यचनं श्रुत्या मुग्धः कश्चिद्वेदाश्च-
 त्वार इत्यहं जाने महामिदं देयमिति षदन्न तल्लेभे उपहा-
 स्यतां च प्राप्तस्तथा यः सच्चिदानन्दरूपं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मे-
 त्यादिशब्दाभिज्ञस्तदर्थाभिज्ञो वा तत्त्ववित्याभिमानेन
 तद्गतिमिच्छति न स तामेति उपहसनीयश्च भवतीति
 ज्ञेयम् । १२ । ६३ ।

नृपनापितपुत्रन्या० । इत्थं हि लौकिकी गाथा कस्य
 चिन्नृपस्य भृत्यो नापितः कश्चित्प्रातः सर्वं पुरमन्विष्या-
 तीव रम्यो यालो मे दर्शनाय त्वयाश्रानेय इति नृपेणाज्ञप्तः
 प्रातरुत्थायाखिलपुरमन्विष्य दृष्ट्वा ऽपि च तत्र तत्राति-
 रम्यान्यालान्स्वपुत्रतुल्यानमत्वा तमेव राजवेरमनि नी-
 त्वा राज्ञे निवेदयामास स्वामिन्नानीतो ऽयं रम्यनमो बाल
 इति । राजा च तमुपशान्तानलाङ्गाराभं कारणं खल्वार्दं
 कृशह्रस्वबाहुजडघ्नं स्थूललम्बोदरं दृष्ट्वापहासमयं खलः कृत-
 वान्मयीति मत्वा शुकोप उवाच च अरे जाल्म किमि-
 दमिति । नापितश्च कुपितं नृपं ज्ञात्वा कृनाञ्जलिभूत्वो-
 वाच राजेन्द्रमौले तव चरणमुपालभे नायमुपहासः किं
 तु मे मनसीत्थमेव निश्चयो नास्तीदृक् त्रिलोक्यां तव पुर्या-
 स्तु का कथेति । राजा च सत्यमादृश्येव रागग्रहगृहीतचि-
 त्तदशेति मत्वा कोपं तत्याजेति । तथा च यथा ऽतिकुरूपे
 ऽपि पुत्रे रागातिशयवशात्नापितस्य सर्वोत्तमत्वधीस्तथा
 मन्दधियां केषां चिद्धन्मान्तरीयसंस्कारप्रयुक्तरागातिशय-
 यशात्कस्मिंश्चिदतिशुद्धे ऽपि देवे सर्वोत्तमत्वधीः । परित्य-
 ज्य च हरिहरादींस्तदुपासने प्रवृत्तिरिति न्यायसङ्गतिः ।
 १९ । ६४ ।

स्वशिक्षमपि शुभ्यन्तमिति न्या० । २० । ६५ ।

महीपीपसवौन्मुख्य इति न्या० । २१ । ६६ ।

अन्धघटकन्या० । यथा ऽकस्मादन्यस्य हस्ते पतित-
घटको ऽन्धेन गृहीत इति लोके प्रसिद्धिमगात्तथा दैवाल-
न्यमभीष्टं स्पष्टदेवत्वेनाभिमतयंशार्कादिदत्तं मन्यन्त-
त्यर्थः । २२ । ६७ ।

घुणाक्षरन्यायो ऽपीदृशः घुणेन भक्षिते काष्ठादायक-
स्नात्कारादिसदृशच्छिद्रेषु सत्सु घुणेनाक्षराणि निर्मि-
तानीत्यनुधैः कल्प्यते यथा तथा प्रकृते ऽपि २३ । ६८ ।

पुत्रलिप्सया देवं भजन्त्या भर्ता ऽपि नष्ट इति
न्या० । २४ । ६९ ।

पृथ्विमिषुवतो मूलं चिनपृथ्विति न्या० । २५ । ७० ।

धर्मतन्तौ महिर्षी हन्तीति न्या० । सप्तमीह निमि-
त्ते निमित्तं च फलं तथा च धर्मतन्त्यर्थमित्यर्थः स्पष्टम-
न्यत् । २६ । ७१ ।

मण्डूकनौलनन्या० । केपु चिन्मण्डूकेष्वभीष्टमान-
पूरणार्थं तुलायामारोपितेष्वन्ये उत्प्लुत्य गच्छन्तीति ना-
भीष्टसिद्धिस्तथा प्रकृते ऽपि २७ । ७२ ।

सच्छिद्रघटान्घुन्यायः २८ । ७३ ।

एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीया ऽप्यद्यतइति न्या-
यो ऽपि श्वेह प्रवर्तते । इयं धीदधिकारे उदयनाचार्योक्तिः ।
यथाङ्कुराद्यकर्तृकं शरीर्यजन्यत्वादित्यत्र शरीरीति चिरो-
पणेन स्वरूपासिद्धिं परिहरतो धीदस्य व्याप्यत्वानिदि-
रापद्यते तथा प्रकृते ऽपि २९ । ७४ ।

उपपन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणमिति न्या० ।
यथा पूर्णस्य रूपरसादिरूपधर्मस्य परावृत्तौ च रूपरसाद्य-

न्तरोत्पत्तौ च तण्डुलादेर्धर्मिणो विकृतिर्हरणे तथा प्रकृते
ऽपि स्यादित्यर्थः ३० । ७५ ।

अणं शिशमपियोः शस्त्रग्रहणन्या० स्वस्थाने स्पष्टं
ऽयम् । ३१ । ७६ ।

सर्वं विशेषणं साधधारणमिति न्या० शब्दः श्वेतं
इत्यत्र श्वेत एवेत्यर्थः एवमन्यत्र प्रकृते ऽपि च ॥ ३२ । ७७ ।

सर्वं वाक्यं साधारणमिति न्यायो ऽपि कैश्चनोदा-
ह्रियते । तत्रावधारणार्थक एवकारस्त्रिविधः क्रियान्वितो
विशेषणान्वितो विशेष्यान्वितश्च । तत्र पूर्वस्यात्यन्तायोग-
व्यवच्छेदो ऽर्थः यथा नीलं पद्मं भवत्येव । द्वितीयस्यायो-
गव्यवच्छेदः स चोक्तः । तृतीयस्यान्ययोगव्यवच्छेदः
यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ एवमन्यत्रापि बोध्य-
म् । ३३ । ७८ ।

वृद्धकुमारीवाक्यन्या० । अयं महभाष्ये व्याख्यातः ।
तद्यथा वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता वरं शृणीष्वेति सा च
वरमवृणीत पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीर-
न्निति । न च तावदस्याः पतिर्भवति कुनः पुत्राः कुतो गावः
कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो
धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवतीति तथा तरुदुपासनया
मोक्षबोधकवाक्यैरपि यदन्तरेण तदसिद्धिस्तत्संगृहीतं भव-
ति । एवं काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुतिवाक्यं तदुपबृंहणमू-
नानि पुराणादियाक्यानि च यानि काशीमरणान्मोक्षं बो-
धयन्ति तेषां यथाश्रुतार्थापगमे तमेव विदित्वा ऽति मृत्यु-
मेति नान्यः पन्था विद्यते ऽग्रनापेत्यादिवचनविरोधः स्या-
त्साधारणाय तत्त्वज्ञानद्वारैव मोक्ष इत्यङ्गीक्रियते । तच्च ज्ञानं
ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । ब्राह्मणो निर्वेदः

मायाघ्रास्त्यकृतः कृतेन शान्तो दान्त उपगतमितिधुः
 श्रद्धायिसो भूत्वा ऽऽत्मन्येवान्मानं परयेत्. आत्मा वा
 धरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः, नायेदविन्मनुने तं वृहन्तम्. आत्मा-
 र्थवान् पुरुषो वेद, प्रोक्तो ऽन्येनैव सुजानाय प्रेष्ट्रेत्यादिमा-
 त्रप्रामाण्यादनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जस्यैतत्पापस्य साधन-
 यतुष्ट्यसंपन्नस्य गुर्यर्थात्तयेदान्तध्वणादिमत्त एव नान्यस्य ।
 ततश्च कार्यामरणान्मोक्षयोधकया कथयानेन यदन्तरण मा-
 त्साभिद्धिस्तत्सर्वमनेन न्यायेन संशुद्धीतं भवति । न चेत्-
 त्सर्वमत्र कल्प्यं किं तु मानसिद्धम् । मत्र सायन्त्यापनिवृत्ता
 कार्याप्रवेशदर्शनस्वर्गने मत्रत्यगद्गादिस्नानदेवदर्मानादिना
 य मद्रिष्टिषोभकानि घनानि प्रमाणम् । मत्र कार्याद-
 र्शनमाहात्म्यं कार्याग्यण्डे ऽभिहितम् । गेदेषा दृश्य कार्या
 ते पुण्याः पापशत्रवः । स्पृष्टा र्थमे ऽपि य मत्. श्रेष्ठा
 मोक्षैकभाजनम् । मानस्ये च अज्ञानाज्ज्ञानतो या ऽपि यत्
 मानमर्गात्कम् । सर्वं मस्य च मत्पापं क्षेत्र दृष्टा विन
 रयति । पाप्मे । अस्याः संदर्शनं व्याप्त सर्वपापकनाशनम् ।
 मस्या नियारोता निर्घाणं साधयत्यत्रसा मुन । प्रत्ययैकमे ।
 स्य तात परमर्षितां पुरीं यागिभिः सुकृतिभिर्गुनीन्वरे ।
 णं निरीक्ष्य पुण्यः पुरा कृतेः पापैः शरामर्षिपुञ्जम् ।
 सुप्रहापातकैरिभ्यर्थः । तथा यतिः कृतानि पापानि पृथेज
 र्जितान्यपि । कार्यादिशमाश्रेण नाशमप्यग्नि मान्यथा
 यतिः कृतानि निदेषात्पृथेयावधानप्यन्तद्विषया
 संश्लिषन्त यतुर्थाकतणयावधानायाप्रेषयिष्यथेव ।
 था पञ्चशोरायाद्यादिषिधान एवम् व्याप्त तथा पृथेज-
 कंकारिसंविन्न पापाराशिमूलं विनाशयत् । कार्यादि-
 यकारिका दर्शनध्वणार्थानादिभिः । एवमन्ये
 पुराणादिषु द्रष्टव्यम् । अथ कार्याप्रवेशमादिता इत्य-

वैवर्से । महापातकयुक्तो ऽपि श्रद्धया रहितो ऽपि वा ।
 काशीप्रवेशादनघः सम्यक् स्थित्वा सुखी भवेत् । यत्तु
 कश्चिदाह । काशीप्रवेशात्पापं न नश्यति किं तु पहिरेव
 तिष्ठति एतदेवानघत्वं नाम अत एव लिङ्गपुराणे वाराणस्यां
 तु यः कश्चित्प्रविष्टो ब्रह्मघातकः । तिष्ठते बाह्यतः पापं
 निर्गते गृह्यते पुनरित्युक्तम् । एवमन्यान्यपि पुराणवा-
 क्यानि बोध्यानीति तत्र चोदक्षमम् । अदृष्टरूपस्य तस्या-
 न्तःकरणधर्मत्वेन पहिर्निराश्रयावस्थानायोगात् । अथ
 तार्किकमतमाश्रित्पादृष्टस्यात्मधर्मत्वमुपेत्य पापं प्राक् दे-
 हायच्छिद्ये स्थितमिदानीं तु विभुत्वादात्मनो पहिरव-
 च्छिद्ये तस्मिंस्तिष्ठति न तु कारयवच्छिद्ये इति मन्यसे न
 तदपि चारु । तस्य देशवच्छेदेन धृत्पमायात् । अन्यथा
 ऽऽनगुणस्यास्याश्रयगमनं विना ऽन्यत्र गमनासम्भवेनात्र
 नरदेहावच्छिद्ये जातस्यादृष्टस्य स्वर्गादौ देवादिदेहे भागा-
 नुत्पादकत्वप्रसङ्गात् । किं च यदि प्रागेव पहिरवच्छिद्ये
 जातं पापं न कारयवच्छिद्ये तर्हि काशीप्रवेशेन किमधिकं
 गृह्यते । अतः स्वार्थासम्भवाद्पहिः पापस्थितियोधकानि
 वाक्यानि पहिर्न गन्तव्यं किं त्वग्रैव सदा स्वेषमित्येयंप-
 राणि निर्गते गृह्यते पुनरिति तु न हि निन्दा निन्दितुं प्रयत्नः
 इति न्यायेन पहिर्न यायादिति स्पृष्टमेवाह । किंच पहिर्न
 वाक्यानि पापनाशमेवोपपादयन्ति तत्र तावच्छेदे । अत्र
 प्रविष्टमात्रस्य जन्तोः पापं पुरा ऽर्जितम् । विनाशमाप्नोति
 परं पुण्यराशिश्च बद्धं । लीङ्गे च जन्मान्तरमहस्त्रेण यन्पापं
 पर्यमंबितम् । अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्पर्यं व्रजति क्षयम् ।
 एवमन्यान्यपि बोध्यानि । अत्र काशीदर्शनादिभिः पाप-
 नाशान्यत्वं तत्र बले ऽप्यारब्धातिरिक्तस्यैव पापस्य र्थगो-
 दृष्ट्यः । तत्र ज्ञानेनापि तद्दंगानभ्युपगमात् । इदं च

वैवर्त्से । महापातकयुक्तो ऽपि श्रद्धया रहितो ऽपि वा ।
 काशीप्रवेशादनघः सम्यक् स्थित्वा सुखी भवेत् । यत्तु
 कश्चिदाह । काशीप्रवेशात्पापं न नश्यति किं तु पहिरेव
 तिष्ठति एतदेवानघत्वं नाम अत एव लिङ्गपुराणे धाराणस्यां
 तु यः कश्चित्प्रविष्टो ब्रह्मयातकः । तिष्ठते माहृतः पापं
 निर्गते गृह्णते पुनरित्युक्तम् । एवमन्यान्यपि पुराणवा-
 क्यानि बोध्यानीति तत्र चोदक्षमम् । अदृष्टरूपस्य तस्या-
 न्तःकरणधर्मत्वेन पहिर्निराश्रयावस्थानायोगात् । अथ
 तार्किकमतमाश्रित्यादृष्टस्यात्मधर्मत्वमुपेत्य पापं प्राक् दे-
 हावच्छिद्ये स्थितमिदानीं तु विभुत्यादात्मनो पहिरय-
 च्छिद्ये तस्मिंस्तिष्ठति न तु कारयवच्छिद्ये इति मन्यसे न
 तदपि शक्यम् । तस्य देशायच्छेदेन धृत्पभावात् । अन्यथा
 ऽऽत्मगुणस्यास्याश्रयगमनं विना ऽन्यत्र गमनासम्भवेनात्र
 नरदेहावच्छिद्ये जातस्यादृष्टस्य स्वर्गादौ देवादिदेहे भागा-
 नुत्पादकृत्यप्रसङ्गात् । किं च यदि प्रागेव पहिरयच्छिद्ये
 जातं पापं न कारयवच्छिद्ये तर्हि काशीप्रवेशेन किमधिकं
 गृह्णम् । अतः स्वार्थासम्भवाद्पहिः पापस्थितिषोषकानि
 वाक्यानि पहिर्न गन्तव्यं किं त्यत्रैव सदा स्वेषमित्येवंप-
 रायि निर्गते गृह्णते पुनरिति तु न हि निन्दा निन्दितुं प्रयत्नः
 इति न्यायेन पहिर्न पायादिति स्फुटमेवाह । किं च गृह्णति
 वाक्यानि पापनाशमेवोपपादयन्ति तत्र तावच्छेदं । अत्र
 प्रविष्टमात्रस्य जन्तोः पापं पुरा ऽर्जितम् । विनाशमाप्नोति
 परं पुण्यराशिश्च वर्द्धते । लीङ्गे च जन्मान्तरसहस्रेण पापार्थं
 वर्द्धमं चिन्तम् । अविमुक्तं प्रविष्टस्य तन्मर्थं प्रजति क्षयम् ।
 एवमन्यान्यपि बोध्यानि । अत्र काशीदर्शनादिभिः पाप-
 क्षामान्यर्थं मात्रवशे ऽप्यारम्भातिरिक्तस्वीय पापस्य स्वर्गो
 दृष्ट्यः । तत्त्वज्ञानेनापि तद्दर्शानभ्युत्थामात् । इदं च

विचारणीयं किं काशीप्रवेशादिना स्त्रीनारोपजन्मजं पापं लोचने तज्जन्मजमेव वेति ।

यत्र के चित् । अनीनारोपजन्मजपापलपोपगमे लिङ्गं दशाश्वमेधीशं दृष्ट्वा दशहरानिधौ । द्वाजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्जने नात्र संशय इत्यादीनि वचनानि निर्ययपयाणि स्युः प्रवेशादेव सर्वपापनाशात् । अतः प्रवेशादेन जन्मजमेव पापं लोचने तत्तल्लिङ्गादिदर्शनादिना तु प्राग्जन्मीय-पापक्षय इति मन्यन्ते ।

एवं तु जन्मान्तरमहस्त्रेण्येन्यादिप्रागुदाहृतैः प्रवेशादिना स्त्रीकजन्मजरापपर्वसर्वाधरुवर्वाभिर्यिरेधापत्तेस्तत्तल्लिङ्गार्चनादिना पापादिशब्दलक्षिताः पापवासना अनेकजन्मीयाः लोचने प्रवेशात्प्रवेशपापनाश एव न च वासना अपि नश्यति काशीप्रविष्टानां प्रवृत्त्यभावापत्तेरित्यन्ये । तेषामपमाशयः । पापस्य हे शक्तिः । एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो ऽप्यो निर्नापन इति श्रुतिसिद्धनरकजनकनाचच्छेदिका प्रथमा शयः पापेन कर्मण्येति श्रुतिसिद्धपापप्रवर्त्तकनाचच्छेदिका द्वितीया । तत्र सर्वेषां पापानां प्रथमा शक्तिः प्रवेशादिना नाशयेत् । द्वितीया तु वासनाशन्दिना तत्तल्लिङ्गदर्शनादिना तत्तन्माहात्म्योक्तकर्मण्येव नाशयतइति ।

इतरे तु एवं सति पापादिशब्देषु शक्तिलक्षणाशक्तिः शक्तस्य पापस्यानाशित्वापत्तिश्च दोषः । वासनानारो य पुनः काशीस्थानां पापे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः न य ततः प्राचीनजन्मानुश्रुतवासनया तदुपपत्तिः । श्रुतिशासद्विश्वेशादिदर्शनेनारोपदुरितर्घ्वसोक्तोः । तदचनस्यालिलयासनानाशपरत्वे पापे प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात् । अतः प्रवे-

शाद्विलमेव पापं नश्यति काशीस्थानतत्तत्तीर्थस्नानादिना
 एकद्व्यादिजन्मजपापक्षयोक्तिस्तु ये अन्यत्र मृताः पुण्या-
 तिशयेन कार्यां जातास्तद्विषयेति न का चिदनुपपत्तिः । न
 च तेषामपि लिङ्गदेहस्य क्षेत्रप्रविष्टत्वात्सर्वं पापं नष्टमेवेति
 शङ्कम् । पाष्टतिर्यग्धिकरणन्यायात् । यतो विधिनिषेधेषु
 मनुष्याणामधिक्रिया अतः पशुपिशाचाद्या घर्माघर्मं स्वरा-
 मता इति पाद्माच्च मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्य लिङ्गदेहे
 पापनाशायोगात् । या तु पिशाचमोचनाख्याने पिशाच-
 स्यापि तत्स्नानात्पैशाच्यनाशोक्तिः सा निपादस्यपतीष्टि-
 वद्यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात्तन्मात्रविषयैव । न
 च लिङ्गस्य काशीप्रवेशात्पापनाशे वचो ऽस्ति तस्मात्कारयु-
 त्पन्नविषयाणि तत्तल्लिङ्गदर्शनादिनैकद्व्यादिजन्मपापक्षय-
 बोधकानि वचांसीत्याहुः ।

अपरे तु काशीस्मरणगमनदर्शनतत्तत्तीर्थस्नानतत्त-
 ल्लिङ्गदर्शनादीनां नियतक्रमाणां फलावैलक्षण्ये उत्तरोत्तरा-
 नर्थक्यापातात् प्रत्येकं सर्वपापनाशश्रवणाश्रयणे च स्वतो
 वैलक्षण्यभावे कायिकवाचिकमानसबुद्धिपूर्वाद्दुर्ब-
 सकृदावृत्तात्यन्तावृत्तमहापातकोपपातकादिप्रतियोगिकृ-
 तवैलक्षण्यसंभवात् पापे च सर्वत्वस्यावान्तरवैजात्या-
 व्ययच्छेदेनैव संकुचदृत्त्या सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः सर्वेभ्यो
 दर्शपूर्णमासा सर्वेभ्यश्चातुर्मास्यानीतिवत्संभवात् गम-
 नादौ प्रत्येकमशेषपापक्षये ऽपि न का चिदनुपपत्तिः ।
 तथा च प्रवेशाद्यज्ञातीयाशेषपापं नष्टं तद्विजातीयमेक-
 द्वादिजन्मोयं तत्तत्तीर्थस्नानादिना नश्यतीति वदन्ति ।

काशीप्रवेशेन कायिकादिभेदभिन्नानामनारब्धानां
 मयासनानां सर्वेषां पापानां निवृत्तिरेव भवति । न दैवं
 काशीस्थानां पापे प्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रारब्धेनैव दुःखोत्प-

स्त्रियत्पापप्रवृत्तोरपि संभवात् । तत्रार्त्तार्थस्नानादिनैककृत्वा-
दिजन्मीयपापनाशघोषकं तु शास्त्रं पावना पुण्येन तल-
स्यति तावत्पुण्यादयपरम् । यथा यथा कार्या कृतमत्प-
मपि पुण्यं बहु भवति तथा पापमपीति स्पष्टं पुराणादी ।
तथा च कार्या कृतं यावत्पापमेककृत्वादिजन्मीयसमं भवति
तत्रार्त्तार्थस्नानादिना तावत्प्रस्यतीत्यर्थकं तच्छास्त्रम् । मर-
णमनस्त्रेयविशेषकृत्तियासंशदर्शनादिना सर्वपापनाश-
घोषकशास्त्रस्याप्येव गतिः । यन्तु तत्र ब्रह्मेश्वरं दृष्ट्वा
ब्रह्मलोकं महीयत इति ब्रह्मलोकादिकलं यच्च क चिन्मु-
पत्यादिकलं तदपि यात्रां कृत्वा देशान्तरमृतविषयम् ।

ननु काशीप्रवेशात्प्रवेशावधिकाशेषपापक्षये कृत-
काशीयात्रस्याकृतकार्यवस्य परिर्गमनानन्तरमेव मरणे
ऽक्षयवर्गापत्तिः केवलपुण्येन मर्त्यन्यासंभवात् । न च
पुण्यान्तं पावनस्यर्गभोगानन्तरं मुक्तिरेव तस्येति युक्तम् ।
श्रमणादिजन्यज्ञानाभावे तदयोगादिति चेत् । तस्यापि
मार्गस्वजन्तुमरणादिजन्याज्ञातपापेषुपत्तेः । द्यामादि-
भिर्हनने दुर्मृत्युजपापसंभवात् दुष्टनारन्धकर्मणा ऽन्ते
दुष्टमतिसंभवेनान्ते या मतिः सा गतिरिति न्याय-
नापि मर्त्यजन्मसंभवात् । अन्येषामभावे ऽप्यविमुक्तमेव
निषेधेताविमुक्तं न विमुञ्चेदित्यविमुक्ते प्रविष्टस्य तत्र
मरणान्तवासविधिवत्यागनिषेधानिक्रमप्रयुक्तपापस्याव-
श्यकत्वात् । परं तु तस्यादयः देहव्यथाश्रय भवतीत्य-
न्यदेतत् । अतः काशीप्रवेशादर्शपपापक्षये ऽपि न का वि-
दुपपत्तिरिति तु नर्थातमाः ।

अथ परीक्षार्थं चार्थं युक्तः पक्षो प्राहः । आरब्धानां
च भागेन नारो शुद्धचित्तो जीवो गौरीशानुग्रहाच्छमादि-

साधनसंपत्तिं लभते स्वयं च जङ्गलः स परमकृपया ब्रह्मात्मैक्यबोधसाधनं तारकमुपदिशतीति न श्रवणस्यापि ज्ञानं प्रति व्यभिचारः । तथा च जावालोपनिषद्याग्रायणे अविमुक्तं वै देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनामृती भूत्वा मोक्षी भवन्तीत्यादि । सूर्यते च पुराणेषु तत्र तावत्कौर्म । यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते स्वयमीश्वरः । आचष्टे तारकं ब्रह्म तदेवमतिमुक्तदम् । काशीखण्डे च । ब्रह्मज्ञानेन मुच्यन्ते नान्यथा जन्तवः क्वचित् । ब्रह्मज्ञानं तदेवाहं काशीसंस्थितिभागिनाम् । दिशामि तारकं प्रान्ते मुच्यन्ते ते तु तच्छात् । पाद्रे ऽपि निर्वाणपदमेवैतद्यदधिष्ठामि नित्यशः । त्रियमाणस्य जन्तोश्च वाक्यं कर्णं समुचरन् । विना वाक्योपदेशेन ब्रह्मात्मैक्यं न भासते । ब्रह्मात्मैकत्वचिज्ञानादनेमुक्तिर्न जायते । एवमन्यत्रापि । तारकं किमिति चेत्प्रणव इत्येवेहि । तदुक्तं काशीखण्डे । न वर्ण्यते कैः किल काशिकेयं जन्तोः स्थितस्यात्र यतो ऽन्तकाले । पचेलिमैः प्राक्तनपुण्यभारैरोंकारमोंकारयतीन्दुमौलिः अन्यत्रापि प्रणवं तारकं ब्रूते काश्यां देवो महेश्वरः ।

ननु प्रणवेन कथं ब्रह्मात्मैक्यबोधः । शृणु अकारोकारमकारवाच्यान्विश्ववैश्वानरनैजससूत्रात्मप्राज्ञेश्वरान् ज्ञात्वा प्रथमं विश्वं वैश्वानरत्वेनाहमेव वैश्वानरो ऽस्मीति विभाव्य ततस्तैजसं सूत्रात्मत्वेनाहमेव सूत्रात्मा ऽस्मीति विभाव्य पश्चात्प्राज्ञमीश्वरत्वेनाहमेवेश्वरो ऽस्मीति विभाव्यानन्तरं समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिकमोंकारवाच्यं परं ब्रह्माहमस्मीति सर्वात्मत्वेन विभाव्य पश्चान्मनस्सैकाग्रतामापन्ने स्थूलसूक्ष्मादि सर्वं जगत्सोपानावरोहण-

न्यायोक्तक्रमेण निर्विशेषे ब्रह्मणि विलाप्यैकाम्रेण मनसा स्वस्य ब्रह्मत्वं साक्षात्करोतीति ।

यदा तयो ऽहं सो ऽसौ योसौ सो ऽहमित्यत्र मश-
ब्देन परमात्मोच्यते । अहंशब्देन प्रत्यगात्मा स्वगम्यते ।
ततश्च समानाधिकरणयोः सो ऽहमित्यनयोः परमात्मा
ऽहमित्यर्थस्तथा प्रणवस्यापि । सो ऽहमित्यस्यैव प्रणवत्वेन
निपातनात् । तथा हि । सो ऽहमित्यस्य षृपोदरादित्येन
निपातनात्सकारहकारलोपे कृते परिशिष्टयोरोऽमित्यन-
योरेडः पदान्तादतीति पूर्वरूपैकादेशात्मकं संधिं कृत्यो-
धारणे ओमिति शब्दो निष्पन्नः तदुक्तम् । सकारं च
हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत् । संधिं च पूर्वरूपाख्यं
ततो ऽसौ प्रणवो भवेदिति । एवं ओमित्यस्य परमात्मा
ऽहमित्यर्थ इति सिद्धम् ।

अथ कश्चिदाह । कार्यादिकक्षाभेदेन चतुर्विधे क्षेत्रे
नष्टिकर्षणं जान्हव्यर्द्धादके भूमौ विश्वेशाभिमुख्येन काल-
ा मृतस्य द्विजमात्रस्य भैरवपातनादिजनकपापहीनस्य
श्वेशभक्तस्य काशीमरणान्मुक्तिर्भवति न चेति मंशपर-
तस्य सद्यः परब्रह्मसायुज्यं भवति द्विजेतरस्यापापस्य
मात्रस्य द्विजस्यापि कस्य चिदपापत्वे ऽपि विश्वेशाभ-
स्य तदुक्तत्वे ऽप्यपापत्वे ऽप्युक्तप्रकारात्प्रकारान्तरेण
स्य चतुर्विधे क्षेत्रे यत्र कापि मरणे क्षेत्रायान्तरभेद-
तम्येन जीवतारतम्येन मरणस्य बुद्धिपूर्वकत्वाद्युद्धिपूर्व-
नयुक्ततारतम्येन कर्मादितारतम्येन च सालोक्यादि-
ारा कैयल्यं भवति । पापिनस्तु नरमात्रस्य चतुर्विधे
त्रे यत्र कापि येन केनापि प्रकारेण मृतस्य भैरवपा-
भयानन्तरं मोक्षः । नन्यत्र हि जन्तोः प्राणेषुत्कम-

रिधानलम् । आकामो वा मकामो वा निर्यग्योनिगता
 ऽपि वा । अविमुक्ते न्यजन्प्राणान्मम लोके महीयते । गृह-
 स्थाश्चैव घनयस्तस्मिंस्तीर्थउपासकाः । एकदण्डास्त्रिदण्डाश्च
 हंसवतधराश्रये । कर्मभेदेन तेषां तु सर्वेषामाश्रितो
 यद्गम् । विभजामि परं स्थानं यच्छन्मोक्षपदं शुभमिन्या-
 दिनानापुराणवचनैः कार्यां सृजानां क्षेत्रावान्तरभेदतार-
 तम्यान्सारूप्यादिसंभवे ऽपि विदेहकैवल्यं कथं स्यादिति
 चेदुच्यते । तदुपर्यपि हि वादरायणः संभवादिति व्यास-
 सूत्राद्देवानामपि ब्रह्मविशाधिकारं मिद्धे नं विशन्ति महा-
 देयमिन्यादिव वनशतैभ्यः शिवलोकं गतानां महेशान्त्या-
 वषोषलाभे कैवल्यं भवतीति ।

अन्यस्त्वाह यद्यपि पुराणेषु सारूप्याश्रयिणोऽप्येव
 लो मरणफलतया स्वगम्यते तथा ऽप्यधिकारितारनभ्येन
 निष्पापानामीशार्पितकर्मणां मरणादेव मुक्तिः । ततो नि-
 कृष्टानामग्निप्रवेशादिकृतां शंभुसामीप्यम् । न चात्र निय-
 दात्स्वेच्छया मरणात्कथमीशसामीप्यम् । अग्निप्रवेशं यं
 कुर्युरविमुक्ते विधानतः । प्रविशन्ति मुक्तं नं मे निःसंदिग्धं
 घनाननं । कुर्यन्त्यनशनं ये तु मद्भक्ताः कृतनिश्चयाः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरर्पित्यादिमान्स्यादिव-
 चनैरग्निप्रवेशप्रायोपवेशयोरभ्यनुजानेन निषेधस्येता ऽन्यत्र
 संकोचात् । निर्यक्प्रभृतीनामन्यन्तं पार्षायमां च सारू-
 प्यम् । ततो ऽप्यधमानां सालोक्यमिति । किं च चतुर्विधे
 त्रे यथा यथा योगपीठाद्विप्रकर्मतथा तथा मरणफलाप-
 र्प इत्यप्याह । तदपरे न क्षमन्ते । तमेव विदित्वेत्यादि-
 तिविरोधान्मरणान्मात्रायोगात् । ननु मरणादेव मो-
 क्षोपकनानापुराणयलात्तमेवेति अतिरन्यत्र सावकाशेति
 मयम् । पुराणेन वेदसंकोचायोगात् । काशीमरणस्य

जायालोपनिपदा तारकोपदेशद्वारा ज्ञानजनकत्वबोधना-
 चेति । यथाह काशीमरणस्य चित्तशुद्धाद्युपयोगः । वारा-
 णसीस्थतीर्थानामवगाहनतः पराम् । अन्नःकरणसंशुद्धि-
 मामुपाद्विजिनेन्द्रिय इत्यादिवाक्यैस्तस्याः पूर्वमेव सिद्ध-
 त्वात् । किं तु बोधद्वारा मुक्तायेव । यो ऽपि प्रथमः पक्षः ।
 मूमूर्धोर्मणिकर्णन्तरद्वादकनियसिन इत्यादिपूर्वोक्तवि-
 शेषणवत्त्रैवर्णिकस्यैव साक्षात्कैवल्यमन्यस्य तूक्तसालो-
 क्यादिद्वारेति । सो ऽप्युक्तः । जन्त्वादिसाधारणपदश्र-
 वणात् । तथा हि अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेष्वित्या-
 दिश्रुतौ कीटाः पतङ्गा मशकाश्च वृक्षा जले स्थले वा विच-
 रन्ति मर्त्याः मण्डूकमत्स्याः कृमयो ऽपि कार्यां त्यक्त्वा
 शरीरं शिवमामुवन्ति अविमुक्तरहस्यज्ञा मुच्यन्ते ज्ञानिनो
 नराः । अज्ञानिनो ऽपि मुच्यन्ते क्षेत्रे ऽस्मिंस्ते त्वकल्पमाः ।
 सर्वान् जन्तुन्मोचयेदन्तकाले विश्वेशो ऽत्र श्रोत्रमश्रोपदे-
 शात् । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं यत्किञ्चिज्जन्तुसंज्ञितम् । चतुर्षु
 भूतग्रामेषु कार्यां तन्मुक्तिमाप्स्यतीत्यादि काशीखण्डे ।
 एवमन्येष्वपि श्रुतिसृतिपुराणादिषु जीवसामान्यपरज-
 न्त्वादिपदश्रवणेन कृमिपर्यन्तानां साक्षाद्ग्रहणेन च जन्तु-
 पदस्य त्रैवर्णिकमात्रपरत्वकल्पनस्यानुचितत्वात् । प्रणव-
 श्रवणे द्विजात्यतिरिक्तस्य कथमधिकार इति चेत्सत्यमस-
 दाद्युपदिष्टप्रणवश्रवणे तदितरस्याधिकारः । अपारजन्मा-
 र्जितपुण्यपुञ्जप्रसादितपरमेश्वरोपदिष्टप्रणवश्रवणे तु काशी-
 माहात्म्यसोमपरमेश्वरसाक्षात्काराभ्यां ध्वस्ताशेषकल्म-
 पस्य प्राणिमात्रस्याधिकारः । अत एव ब्रह्मवैवर्त्ते तीर्था-
 न्तरात्कार्या विशेष उक्तः । जिनेन्द्रियाः पापविचर्जिताश्च
 शान्ता महान्तो मधूसूदनाश्रयाः । अन्येषु तीर्थेषु हि मु-
 क्तिभाजो भवन्ति कारयामपि को विशेष इति शिष्यप्रभे

गुरुणोत्तरितम् विशेषं शृणुष्वयामि कारणाः कथयतो मम ।
 कृतानि साधनान्यत्र स्वल्पान्यपि महामते । भवन्ति का-
 शीमाहात्स्यात्सिद्धान्तैव न संशयः । अन्यत्र साधुसुकृतेः
 कृतैर्मुच्येत वा न वा । अत्र साधनवैकल्ये काशी पूर्णं प्रक-
 स्तयेत् । तथा कलिकालस्त्ययं तीक्ष्णः क नयः क परात्म-
 दृक् । कारयेव शरणं तेषां शुद्धिदा मलिनां नृणाम् । कलौ
 दिनपृथतधैर्यधीर्या गच्छन्तु काशीं परमार्थराशिम् । तथा
 ये वा द्विजाभ्याः श्वपचाश्च निन्वा ये शक्यर्त्तित्वपि धर्म-
 रूपाः । ये वा दरिद्राः परिमार्त्तिभाजः समानरूपां गति-
 मामुचन्ति । काशीखण्डे च संसारभयभीता ये ये यद्वाः
 कर्मयन्धनैः । येषां कापि गतिर्नास्ति तेषां चाराणसी
 गतिः । श्रुतिस्मृतिविहीना ये शौचाचारविवर्जिताः । येषा-
 मित्यादि पूर्ववत् तथा सौभाग्यभाग्यभूर्या वै विख्याता
 मणिकर्णिका । ददामि तस्यां सर्वस्वमग्रजायान्त्यजाय
 चेति । अत एव पाप्मे अधिकारसंपादनमुक्तम् । पुमांसं
 स्त्रीणकलुषं शंकरस्तारकं ययः । श्रावयामास विधिवत्सं-
 पाद्याधिकृतिं परामिति । इदं व्याधिकारसंपादनं नीचेष्य-
 नधिकारिष्येव । जातिकर्मभ्यामुत्तमानां स्वत एवाधिका-
 रसत्त्वेन संपादनानर्थवयात् यतस्तत्रैवोक्तम् । गणयति न
 कथं चिच्छंकरः काशिकायां किमुत मम सुभक्तो ब्राह्मणः
 पुल्कसो वा । उपदिशति सदा ज्ञाने यावयमेकात्मनिर्तं
 द्विजकुलनिरपेक्षा भाव्य तत्राधिकारमिति । यस्तु भूमौ
 मृतानामेव मुक्तिरिति । तदपि न । भूमौ जले जन्तरिक्षे
 वा यत्र कापि मृतो द्विजः ब्रह्मात्मैकत्वमामोति काशीश-
 क्तिमुपाहितः । मूर्खप्रमाद्यमपि नास्ति ममास्पदे ज्मि-
 न्स्थानं सुरेश्वरि मृतस्य न यत्र मुक्तिः भूमौ जले मत्पते
 वा जन्तरिक्षे सर्पाग्निदस्युपपिभिर्निहतस्य जन्तोरित्यादिय-

यनात् । अनेन दृष्टं न्युजदोषो ऽप्यत्र नाम्नीन्युक्तम् । न
 चात्र कालकृतो ऽपि विशेषो ऽस्ति । उचारं दक्षिणं वा ऽपि
 अयनं न विचारयेत् । सर्वो ऽप्यस्य शुभः कालो हवि-
 मुक्ते त्रियेन य इति कार्शागण्डान् । तन्मात्सर्वस्यापि
 कार्यां यत्र कापि कथं चिन्मृतस्य मोक्ष इति सिद्धम् ।
 क चिद्धि शिवशिवेन्युपदिशाम्यहमिति छिरावृत्तः शिव-
 शब्दस्तारकतयोक्तः रामतापनायं । मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे
 यस्य कस्यापि वा स्वयम् । उपदेश्यमि मन्मन्त्रं म मुक्तो
 भविता शिवेति । पादौ तु श्रीरामरामेति एतन्तारकमुच्यते
 इति श्रीशब्दपूर्वकछिरावृत्तो रामशब्दस्तारकतयोक्तः ।
 अननं पडत्तरमन्त्रोपलक्षणाच्छ्रीशब्दप्रयोगस्य भक्तयनि-
 शयार्थत्वान्न पाद्मतापनीययोर्भिन्नार्थत्वम् । तथा च प्रण-
 वाधिकारिणां सर्वेषां प्रणवोपदेश एव तदनधिकारिषु
 शैवानां शिवमन्त्रोपदेशः । वैष्णवानां तु राममन्त्रोपदेशः
 शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्तइति श्रुतेः शिवेतिशब्दस्य रमन्ते
 योगिनेो ऽस्मिन्नितिनिर्वचनेन रामशब्दस्यापि चाद्विती-
 यप्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधकत्वान्न ताभ्यां मोक्षफलकतद्बोधा-
 नुपपत्तिशङ्कापीत्यपि के चित् । अस्मिन्मते ऽपि क्षुद्र-
 जन्तूनामधिकारोपपत्तिरीशाधीनैव । तेषां फलोन्मुखेन
 केन चिद्गुणेन कर्मणा क्षुद्रजन्मोपपत्तिः । अनादिभव-
 सञ्चितासंख्यपुण्यैः कार्यां मरणे मुक्तिश्चेति बोध्यम् । यत्तु
 क चित्क्षेत्रभेदाधिकारिभेदाच्च सामीप्यादिफलकीर्त्त-
 नम् । तन्निर्विषयमोक्षभीरूणां तन्माहात्म्यानभिजानां
 सन्तोषार्थं ज्ञेयम् । कार्यां स्वर्गादिकमुद्दिश्य यागाद्य-
 नुष्ठाता ऽपि याटिकान्वेषणे प्रवृत्ताश्चिन्तामणिं लब्धवा-
 निति यासिष्ठोक्ताभाणकन्यायेन मोक्षमेव लभते । अत्र
 चिदाहुः । स्वस्वधर्मनिरतस्यापापस्य सर्वस्याप्यनन्त-

रमेव मोक्षः । तद्विलक्षणस्य तु गतनातो ऽधिकारसंवा-
 दनेन । तदुक्तम् । स्वे स्वे कर्मणि निष्णानानुत्तमाधमम-
 ध्यमान् । अधमानपि मार्गस्याप्त्यामि परमां गतिम् । केवलं
 धर्मसापेक्षः कर्णे जपति तद्वचः । अधर्मिष्ठस्य तत्क्षेत्रे
 गतनान्ते दिशोन्मतिमित्यादीनि । अन्ये तु सर्वत्र तार-
 कोपदेशे वर्तमाननानिर्देशात् । कर्णेजापोक्तोश्च देहे मन्ये
 वोपदेशो ज्ञानं च देहापाये तु कैवल्यमेव । तथा च धर्म-
 मर्यादाभ्यापनार्थं भैरवपातनाक्तो रुद्ररोदनादिवदर्थवादः
 यदि तु सा प्रामाणिकी तदा प्रारब्धवज्ज्यो ज्ञानं तु तदेव
 भवतीति मन्यन्ते । ननु मृतिकाले कफाशयरुद्धकण्डम्या-
 दर्यवानाभिधानेन विदीर्यमाणारोपमर्मणा व्याकुलया-
 हान्तरिन्द्रियस्य प्रणवात्मकशब्दस्य श्रावणमात्रान्कार
 एव दुर्लभः । मन्यपि तस्मिंस्तदर्था दुरवगमः तस्मिन्नपि
 सति तस्य सर्वेषां वेदान्तानां चाद्वितीये तात्पर्यनिर्धार-
 णानुकूलविचारान्मकस्य तादृशतात्पर्यविशिष्टशब्दज्ञाना-
 त्मकस्य वा श्रवणस्य श्रुतस्यार्थस्य युक्तिभिरनुचिन्तनरू-
 पस्य विपरीतभावनानिवृत्तिकलकप्रमेयतत्त्वावधारणानु-
 कूलतकानुसंधानात्मकस्य वा मननस्यासंभयः । अत एवा-
 योरभावे च शब्दप्रमाणादुत्पत्तो ऽपि ब्रह्मसाक्षान्कारः पुन-
 यापराधामं भावनादिप्रतिषेद्धत्याप्तापिद्यानिवर्तनक्षमः ।
 तदनिवृत्तौ च तन्मूलकसंसारानिवृत्तेः कथं मोक्षः तस्मा-
 काशीमरणान्मुक्तिप्रतिपादकवचनज्ञानं तद्द्वारा विष्ये-
 यावयतया तदर्थाद एवेति चेन्मैयम् । घृन्दारकघृन्द-
 न्दतपादारविन्दोमामहायाचिन्त्यशक्त्यपरिमेयमहिम-
 शङ्करकृपया श्रोकृष्णकृपया भीष्मस्य शरतल्पजवेदना-
 त्तियत्कारयां मुमुषोः सकलवेदनानिवृत्त्या विसाप्र-

चनात् । अनेन दृष्ट्युजदोषो ऽप्यत्र नास्तीत्युक्तम् । न
 चात्र कालकृतो ऽपि विशेषो ऽस्ति । उत्तरं दक्षिणं वा ऽपि
 अयनं न विचारयेत् । सर्वो ऽप्यस्य शुभः कालो हवि-
 मुक्ते म्रियेन य इति कार्शाग्वण्डात् । नस्मात्सर्वस्यापि
 कार्यां यत्र कापि कथं चिन्मृतस्य मोक्ष इति सिद्धम् ।
 क्व चिद्धि शिवशिवेत्युपदिशाम्यहमिति छिरावृत्तः शिव-
 शब्दस्तारकतयोक्तः रामतापर्नाये । मुमूर्षोर्दक्षिणे कर्णे
 यस्य कस्यापि वा स्वयम् । उपदेक्ष्यसि सन्मन्त्रं स मुक्तो
 भविता शिवेति । पाद्मे तु श्रीरामरामेति एतत्तारकमुच्यते
 इति श्रीशब्दपूर्वकछिरावृत्तो रामशब्दस्तारकतयोक्तः ।
 अनेन षडक्षरमन्त्रोपलक्षणाच्छ्रीशब्दप्रयोगस्य भक्त्यपति-
 शयार्थत्वान्न पाद्मतापनीययोर्भिन्नार्थत्वम् । तथा च प्रण-
 वाधिकारिणां सर्वेषां प्रणवोपदेश एव तदनधिकारिषु
 शैवानां शिवमन्त्रोपदेशः । वैष्णवानां तु राममन्त्रोपदेशः
 शिवमन्त्रैतं चतुर्थं मन्यन्तइति श्रुतेः शिवेतिशब्दस्य रमन्ते
 योगिनो ऽस्मिन्नितिनिर्वचनेन रामशब्दस्यापि चाद्विती-
 यप्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधकत्वात् ताभ्यां मोक्षफलकतद्बोधा-
 नुपपत्तिशङ्कापीत्यपि केचित् । अस्मिन्मते ऽपि धुद्र-
 जन्तूनामधिकारोपपत्तिरीशाधीनैव । तेषां फलेन्मुक्तेन
 केन चिद्दृष्टेन कर्मणा धुद्रजन्मोपपत्तिः । अनादिभव-
 सञ्चिनासंख्यपुण्यैः कार्यां मरणे मुक्तिश्चेति बोध्यम् । यस्तु
 क्वचित्त्रेभेदादधिकारिभेदाच्च सामीप्यादिकलकीर्त्त-
 नम् । तद्विचिष्यमोक्षमोक्षणां तन्माहात्म्यानभिज्ञानां
 सन्तोषार्थं ज्ञेयम् । कार्यां स्वर्गादिकमुद्दिश्य यागाद्य-
 नुष्ठाता ऽपि यादिकांन्वेषणे प्रवृत्ताश्चिन्तामणिं लब्धवा-
 निति यामिष्टोक्ताभाणकन्यायेन मोक्षमेव लभते । अत्र
 केचिदाहुः । स्वस्यधर्मनिरतस्यापापस्य सर्वस्याप्यनन्त-

सादकरणपाट्यादिसंभवेन श्रवणादिसंभवात् । अत एव
मात्स्ये अन्नकाले मनुष्याणां श्लिष्टमानेषु मर्मसु । वायु-
ना प्रेर्यमाणानां स्मृतिर्नवोपपद्यत इति क्षेत्रान्तरमरण-
प्रकारमुक्त्वा । अविमुक्ते त्यन्तकाले भक्तानामीश्वरः स्व-
यम् । कर्मभिः प्रेर्यमाणानां कर्णजापं प्रयच्छति । ईश्वरप्रे-
रितो याति दुष्प्रापमकृतात्मभिरिति तुशब्देन क्षेत्रान्त-
रापेक्षया विशेषो ऽभिहितः स च मरणकाले स्मृत्युपपत्ति-
रूप एव । गारुडे च । मरणावसरे सकलश्रमनिवृत्तिः
सहेतुकोक्ता अनिलो मृगनाभिरेणुगन्धैरधिकाशिशि प्रणवो-
पदेशकाले । हरते मरणश्रमं नराणां हरवामार्द्धकुचोत्तरी-
यजन्मेति ।

केचित्तु यथा स्वप्ने दृष्टेरेव सृष्टित्वेनेन्द्रियाणां चा-
तीन्द्रियत्वेन तत्सृष्टेरभावे ऽपि श्रवणादिव्यवहारस्तथा
जागरे ऽपि दीर्घस्वप्ने बाह्येन्द्रियाभावे ऽपि मनोमात्रेणैव
श्रवणादिव्यवहार इति स्थिते ऽत्र मरणकाले बाह्येन्द्रिया-
पेक्षामन्तरेण मनसैव श्रवणाद्युपपत्तौ काशीमरणादत्यन्त-
शुद्धस्य श्रीचन्द्रशेखरसाक्षात्काराद्गणेशोपसंतापस्य तदनुग्र-
हाच्च सर्वविक्षेपापगमेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मनिमग्नचित्तस्य अत
एव संजाततत्साक्षात्कारस्य क्षणेनैवासंभावनादेः समूल-
स्यात्यन्तिको बाध उपपद्यतएव । ननु दीर्घकालनैरन्तर्याद-
रैरनुष्ठितश्रवणमनननिदिध्यासनादिकं विना शोधिततत्त्वं-
पदार्थसाक्षात्काराभावात् तादृशतत्पदार्थज्ञानासंभवाच्च न
नमृत्पार्थसाक्षात्कारोत्पत्तिः पदार्थबुद्धेर्वाक्यार्थबुद्धौ हेतु-
सन्तोषति चेन्न । चिरत्वविशेषणवैयर्थ्यात् उत्तमाधिकारिपु-
नुष्ठाता श्रवसंभवात् । न चावृत्तिरसकृदुपदेशादिति सूत्र-
निदिध्यासस्य मध्यमाधमाधिकारिविषयत्वात् । न च
ऽपि गणानां सर्वेषां कथमुत्तमत्वमिति शक्यम् ।

यतः स्याचराणां कृम्यादीनां च तत्प्रायसोपाधिकारं संपाद-
 पितुर्विश्वेशस्य सर्वेषामुत्तमाधिकारित्वसंपादने न कश्चित्
 प्रयत्नः । स्मर्यते हि मार्कण्डेये परमेश्वरानुगृहीतमहर्षिवर-
 प्रभावेन पक्षिणामुत्तमाधिकारित्वलाभेन 'वाल्म्यएवाति-
 शीघ्रमेव तत्त्वसाक्षात्कारलाभः जैमिनिं प्रति पुराणव-
 कृत्यं च । वासिष्ठे च श्रीसरस्वतीकरमकलस्पर्शप्रभावेण
 भुशुण्डप्रमुखानां काकानां तत्त्वसाक्षात्कारः तत्र भुशुण्डस्य
 श्रीवासिष्ठं प्रति यत्कृत्यं च स्मर्यते । एवं च परमेश्वरानु-
 गृहीतानां किं किं न संभाव्यते । न दीयं श्रवणादेः साक्षा-
 त्कारं प्रति व्यभिचारः । भगवतीकृपया वामदेवादित्पूर्व-
 जन्मश्रवणादिकमनुष्ठितमेव । तदुक्तं पाराशरीये । अत्रैव
 मरणं सम्पद्यस्य सिद्धति देहिनः । विज्ञानसाधनं तेन
 सर्वं पूर्वमनुष्ठितमिति । तस्माच्छ्रीशंभुमुखचन्द्रनिःसृतप्र-
 णवामृतस्य श्रुतिपुटेन धानादेवाधियाधिपनिवृत्तिसिद्धेः
 काशीमरणान् मुक्तिरित्यादियाक्यानां नार्थवादनेति
 सिद्धम् ।

एतेन मरणात्साधनचतुष्टयसंपत्तेः प्रायेणानुपलम्भा-
 च्छाद्रहितायोपदेशोपगमे ऽथातो ब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रे ऽथश-
 व्देन साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्योक्तेः तत्संपन्नमेवाधिका-
 रिणं प्रति घेदान्तशाम्भारम्भो न स्यात् तद्वतामपि श्रव-
 णादिपरिहारेण काशीमरणायैव प्रयासापत्तिश्चेति परा-
 स्तम् । बहुजन्मार्जितपुण्यपुञ्जप्रसादितमेश्वरकृपया मरणा-
 यसरणैव साधनसंपत्तिस्वीकारात् । जीवदयस्यायामेष
 सद्यो मोक्षप्रदविज्ञानोपायं श्रवणादिकं हस्मगतं त्यक्त्वे-
 न्द्रविहितकामादिदशविघ्नघट्यां कार्यां मृतिकालिकवि-
 ज्ञानाय प्रवृत्त्यसंभवाय । कैर्मै उपायान्तरमभिधाय यसेदा
 ऽऽमरणाच्छिप्रौ धाराणस्यां समाहित इति यदता महेश्वरे-

सादकरणपाटवादिसंभवेन श्रवणादिसंभवात् । अत एव
मात्स्ये अन्तकाले मनुष्याणां द्विद्यमानेषु मर्मसु । वायु-
ना प्रेर्यमाणानां स्मृतिर्नैवोपपद्यत इति क्षेत्रान्तरमरण-
प्रकारमुच्यते । अविमुक्ते त्वन्तकाले भक्तानामीश्वरः स्व-
यम् । कर्मभिः प्रेर्यमाणानां कर्णजापं प्रयच्छति । ईश्वरप्रे-
रितो याति दुष्प्रापमकृतात्मभिरिति तुशब्देन क्षेत्रान्त-
रापेक्षया विशेषो ऽभिहितः स च मरणकाले स्मृत्युपपत्ति-
रूप एव । गारुडे च । मरणावसरे सकलश्रमनिवृत्तिः
सहेतुकोक्ता अनिलो मृगनाभिरेणुगन्धैरधिकाशि प्रणवो-
पदेशकाले । हरते मरणश्रमं नराणां हरवामार्द्धकुचोत्तरी-
यजन्मेति ।

केचित्तु यथा स्वप्ने दृष्टेरेव सृष्टित्वेनेन्द्रियाणां चा-
तीन्द्रियत्वेन तत्सृष्टेरभावे ऽपि श्रवणादिव्यवहारस्तथा
जागरे ऽपि दीर्घस्वप्ने बाह्येन्द्रियाभावे ऽपि मनोमात्रेणैव
श्रवणादिव्यवहार इति स्थिते ऽत्र मरणकाले बाह्येन्द्रिया-
पेक्षामन्तरेण मनसैव श्रवणाद्युपपत्तौ कार्यामरणादत्यन्त-
शुद्धस्य श्रीचन्द्रशेखरसाक्षात्काराद्यशेषसंतापस्य तदनुप्र-
हाद्य सर्वविक्षेपापगमेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मनिमग्निसिद्धस्य अत
एव संजाततत्साक्षात्कारस्य क्षणेनैवासंभायनादेः समूल-
स्यात्यन्तिकं बाध उपपद्यतएव । ननु दीर्घकालनैरन्तर्याम-
रैरनुष्ठितश्रवणमनननिदिध्यासनादिकं विना शोषितवर्ष-
पदार्थसाक्षात्काराभावात् तादृशमत्पदार्थज्ञानासंभवाद्यन-
नमेव पदार्थसाक्षात्कारोत्पत्तिः पदार्थबुद्धेर्यावयवार्थबुद्धौ हेतु
गन्तोऽपि चेत् । चिरत्यविशेषणवैयर्थ्यात् उत्तमाधिकारिणु
तुष्टाया श्रवणसंभवात् । न चावृत्तिरमकृदुपदेशादिति सूत्र-
निमित्तं बाधस्य मध्यमाधमाधिकारिविषयत्वात् । न च
ऽपि नराणां गर्भेषां कथमुत्तममिति शक्यम् ।

यतः स्यावराणां शृम्पादीनां च तत्रवाच्योपाधिकारं संपाद-
यितुर्चिंश्वेशस्य सर्वेषामुत्तमाधिकारित्वसंपादनं न कश्चित्
प्रयत्नः । मार्यते हि मार्कण्डेये परमेश्वरानुगृहीतमहर्षिधर-
प्रभायेन पक्षिणामुत्तमाधिकारित्वलाभेन 'वाल्पय्यानि-
शीप्रमेव तत्रसाक्षात्कारलाभः जैमिनिं प्रति पुराण-
कृत्यं च । घासिष्ठे च श्रीसरस्वतीकरमकलस्पर्शप्रभायेण
भृशुण्डप्रमुखानां काकानां तत्रसाक्षात्कारः तत्र भृशुण्डस्य
श्रीघसिष्ठं प्रति घकृत्यं च मार्यते । एवं च परमेश्वरानु-
गृहीतानां किं किं न संभाव्यते । न वैद्यं अथवादेः साक्षा-
त्कारं प्रति व्यभिचारः । भगवतीकूपया घामदेवादित्पूर्व-
जन्मश्रवणादिकमनुष्ठितमेव । तदुक्तं पाराशरीये । अग्रेथ
मरणं सम्पत्स्य सिद्धति देहिनः । विज्ञानसाधनं तेन
सर्वं पूर्वमनुष्ठितमिति । तस्मात्शंभुमुखचन्द्रनिःशृण-
णवामृतस्य श्रुतिपुटेन पानादेवाविशाविषनिवृत्तिसिद्धेः
काशीमरणान् मुक्तिरित्यादिवाक्यानां नार्थवादनेति
सिद्धम् ।

एतेन मरणात्साधनचतुष्टयसंपत्तेः प्रायेणानुपलम्भा-
त्सद्रहितायोपदेशोपगमे ऽधातो प्रत्यजिज्ञासेति सूत्रे ऽथश-
ब्देन साधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्वयोक्तेः तत्संपन्नमेवाधिका-
रिणं प्रति येदान्तशास्त्रारम्भो न स्यात् तद्वतामपि अथ-
णादिपरिहारेण काशीमरणायैव प्रयासापत्तिश्चेति परा-
स्नम् । षट्जन्मार्जितपुण्यपुत्रप्रसादितमेश्वरकूपया मरणा-
वसरण्य साधनसंपत्तिस्थीकारात् । जीवदयस्यायामेव
सद्यो मोक्षप्रदविज्ञानोपायं अथवादिकं हस्तगतं त्वस्त्ये-
न्द्रविहितकामादिदशविघ्नवर्त्यां कारणां श्रुतिकालिकवि-
ज्ञानाय प्रवृत्त्यसंभवाय । कौर्मै उपायान्तरमभिधाय घसेद्वा
ऽमरणादिमो घाराणस्यां समाहित इति घदता महेश्वरे-

लैव वाशब्दवलात्काश्या बहिर्विज्ञानसंपादनाशक्तस्यैव
 काशीवासावश्यकत्वाङ्गीकाराच्च । कार्यां शतवर्षजीवि-
 नामप्यन्ते प्रारब्धेन बहिर्मरणदर्शनाच्च शास्त्राधिकारिणां
 सर्वेषां सिद्धसुरासुरयक्षगन्धर्वकिन्नरनरादीनां कर्यां मातु-
 मशक्यत्वाच्च काशीमरणस्य मोक्षं प्रति साक्षाद्धेतुत्वाभा-
 वात्तत्र कस्यापि मुमुक्षोः प्रवृत्तिर्न स्यादित्यपि न च शक्यम् ।
 परंपराहेतावपि प्रवृत्तिसंभवात् । अन्यथा मुमुक्षोः शास्त्रे
 ऽपि प्रवृत्तिर्न स्यात्तथा चानिर्मात्तप्रसङ्गः । न स्याच्च मुमु-
 क्षोर्भोजनजन्यतृप्त्यर्थिनस्तण्डुलकण्ठणादौ स्वर्गकामस्य
 स्वर्गसाधनपागसाधनपुरोडाशानुकूलवीहिक्रयणादौ च
 प्रवृत्तिरिति वैदिकलौकिकसर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः ।
 तस्मात्काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुत्या यद्यत्साधनमन्तरेण
 मुक्त्यनुपपत्तिस्तत्सर्वं संगृहीतं भवतीति युक्तमस्या यूङ्-
 कुमारीयाक्यन्यायोदाहरणत्वम् । तथा सितासिते सरिते
 यत्र संगते तत्रागुतासो दिवमुत्पतन्ति ये वै तन्वं विमृ-
 जन्त्यत्र धीरास्ते वै जनासो अमृतत्वं भजन्तइति श्रुति-
 याक्यं दृष्ट्वा ऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी हरिं
 ध्यात्वा त्यजेद्देहं प्रयागे मुक्तिर्भाग्भवेदित्यादिपुराणवाक्यं
 च यदन्तरेण मोक्षो ऽनुपपन्नस्तत्सर्वमनेन न्यायेन कल्प-
 यति । तत्र तावत्समं व षिदित्वेत्यादिश्रुतिविरोधाद्धरिं
 ध्यायतो मुमुक्षोः प्रयागमरणावसरे तस्यज्ञानं भवतीति
 कल्प्यते । ज्ञानं प्रति श्रवणादेर्व्यभिचारवारणायाद्यवहि-
 मोक्षरन्ध्रनिवेशप्रयुक्तगौरयनिरामाय च जन्मान्तरीयश्र-
 वणादिस्मरणं यामदेवादिषत्कल्प्यते कारणमित्य प्रयागे
 ऽपि श्रुतिकालउपदेशो भवतीत्यश्रवणात् । तथा च प्रया-
 गे ऽपि विना ज्ञानेन मुच्यन्तइत्यादिष्यते तत्रन्मा-
 यिना न मुच्यन्तइत्यर्थपरतया

संघातः । विश्वकाम्यायनेषु द्वैतसामान्यदशैवप्रथमेषुगणदशानामभ्या-
 न्निष्ठादशैवादिभिर्भेदातीति येषाम्पु मङ्गलनामि चन्धवि-
 श्वरभगापेक्षितान्यन्ते । विश्वकाम्यायनेषु च समादयो जीमानु-
 क्तानिभिरप्यन्तीति सर्वं पृथक्पठेयम् । इत्यांस्तु विशेषः
 यन्काम्यायनेषु मङ्गलस्य जन्तुमाश्रय्य संसृजः प्रयागे तु स्वयं
 कालेन वा मङ्गलस्य मृगुत्सारेण संसृजः । अन्तर्गतां तु यन्मा-
 तीकृत्या यो मङ्गलस्यमाश्रयेण मङ्गल भयतीति । स च
 विशेषविशेषः नाम उदाहरणभ्यामादेशेनन्यायापोदाहरणस्यै-
 व न वा ऽपि छतिः । इति पृथक्कुमारीपरन्याया ० । अथमंय
 र्वादिभ्यः पृथक्कुमारीपरन्यायापरयेनादादि, पत्ते १४ । ७६ ।

अत्रापि मङ्गलात्परिष्ठा न्यायप्रथमम् । अन्ते वा मतिः
 सा मतिरिति न्यायः । १४ । ७७ ।

प्राक्प्रथमप्रथमन्यायः । अथवा यैः सतिः यथा मया-
 शास्त्रीयदिधिना मयाश्रित्यासुत्रकथादेश्चन्यायानिन्यादिक-
 मन्तर्गदानीं प्राक्प्रथमभाषे ऽपि भूतपूर्वेषु प्राक्प्रथम्येन
 निर्देशस्तथा शिष्यासाक्ष्यं प्राज्ञानामपि प्राक्प्रथम मानय-
 संज्ञया निर्देश इत्युदाहरणसंगतिः । एवं पिशाचान्तर-
 वेन पिशाचान्यादिति मुक्तान्तापपरमणा पृथ्वायिपुत्रायां
 भूता पिशाचस्योक्तिनिष्ठाधिके तस्मिंस्तदसंभयादनंन
 न्यायेन भूतपूर्वसंभय संगच्छन्ति येषाम् । १५ । ७८ ।

यत्र तु भाविसंज्ञया निर्देशा यथा नास्त्रो यस्तेका-
 र्यामित्यत्र यत्र सूत्रशाटिकात्यापायमारः । सूत्रस्य शा-
 टिकं यापयतीत्यत्र यथा सूत्रायस्यायां भाविन्या शाटि-
 केति संज्ञया निर्देशस्तथा दार्ष्टान्तिके ऽपीति येषाम् ।
 १७ । ८२ ।

अत्राजातपुत्रनामोक्तीर्चानन्यायो ऽप्यवतरति १८ । ८३ ।

प्याशु महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः प्रायो गच्छति
यत्र भाग्यरहितस्तत्रापदां भाजनमिति । ५० । ६५ ।

कोशपानन्या० । कोशपानं दिव्यविशेषस्तस्य न्यायः
तत्प्रकारश्चेत्थं दुर्गादीनुग्रान्देधान्पूजयित्वा तत्स्नानोदकं
चाहृत्य तोय त्वं प्राणिनां प्राण इत्यादिमन्त्रेण प्राङ्घ्रिया-
कस्तत्तोयं संश्राव्य शोष्येन च तत्तोयं पाश्चान्तरे कृत्वा
सत्येन मा ऽभिरक्षेत्यनेनाभिमन्त्रितं प्रसृतिघ्नं पाययेत् ।
एवं कृते चतुर्दशादिनात्प्राग्यस्य राजनिमित्तं दैवं वा घोरं
दुःखं न जायते स शुद्धः अशुद्धो ऽन्यः । तथा च सर्वदि-
व्यसाधारणपूर्वदिनोपयासयनधौरस्य तत्पानकाले सुखं
भवति शास्त्रनिर्दिष्टावधिकाले तु महत् दुःखं पया तथा
हरिहरादिप्येकत्र भक्तिव्याजेनेतरनिन्दां कुर्यन्तो निन्दा-
व्यसनिनो यद्यपि तत्काले स्यात्किं चित्सुखं तथा ऽपि
निन्दाजन्याधपरिपाककाले ऽतियोरं नरकादिदुःखं भव-
तीति न्यायसंगतिः । ५१ । ६६ ।

यदा त्वीशकोपाच्छीघ्रमेव निन्दकस्य दुःखं स्यात्तादा
तण्डुलभक्षणन्यायप्रवृत्तिः इदमपि दिव्यम् । एवमग्रे
ऽपि दिव्यम् । एवमग्रे ऽपि पट्सु न्यायेषु घोष्यम् । तचेत्थं
शुद्धाञ्छालितण्डुलानादित्याग्रे मृत्पात्रे घृत्वा स्नानो-
दकेन संमिश्रान् रात्रौ तत्रैव पासयेत् प्रातः स्नातं प्राङ्-
मुखमुपोषितं भक्षयित्वा पिप्पलपत्रे निष्ठोषयेत् । एवं
कृते यस्य हनुर्लोहितं हर्यते तालु च शीर्यते कम्पते च
गात्रं सो ऽशुद्धः शुद्धो ऽन्य इति । ५२ । ६७ ।

विषभक्षणन्यायो ऽपीह घोष्यः । तद्यथा कृतोप-
यासः प्राङ्घ्रियाकः शंभुं संपूज्य तदग्रे विषं संस्थाप्य त्वं
विष प्रक्षणा गृष्टमित्यादिना ऽभिमन्त्र्य त्रिंशद्गुणेन घृतेन

संगोत्र्य च दक्षिणाभिमुत्तय शीतलदेशे निषिद्राप द्या-
त । एवं कृते आकरमालिकाशतपञ्चकं यो निर्विकारः स
शुद्धः । अनन्तरं निकित्सनीयः । अशुद्धो ऽप्यः । ५३ । ६८ ।

सग्याभिसंभस्य मोक्षो यन्धो ऽग्नस्येति विषयायो
तत्रपरमुद्रणन्याया ऽप्यरति । अयं मोक्षाहरणं भुगो-
प्यादिनः । पुरुषं मोक्ष्योत हस्तायुहीतमानपन्ति अपहा-
यीम्नोपमकार्पीत्परशुममी तपनेति । स यदि तस्य करी
भवति तत्र एवानुगमात्मानं गुरुते । सो ऽगुताभिसंभो
ऽग्नेनाग्मानमत्रर्थाप परशुं तां प्रतिगुह्यति स दृश्ये ऽथ
दृश्ये । अथ यदि तस्याकरी भवति तत्र एव सग्यामा-
ग्यात्रं गुरुते सग्याभिसंभः सत्येनात्मानान्तर्भाप परशुं
तत्रं प्रतिगुह्यति स स दृश्ये ऽथ गुरुयते स यथा तत्र स
दृश्ये लोपदाग्यामिदं सत्यं तस्यास्य स आत्मा तत्रमति
भो यद्वेने इति । ५४ । ६९ ।

महादेशलभ्यां भर्माभमं ग्यापलातामाविरोहण-
सग्या २२ कनिमलजग्यापभापीह तत्रसंभ । तत्र तावद-
दशादशवदत उग्याने सार्धद्विग्यसाभातणभर्मात्पुडावान-
इते प्रद्विषयका परी मरु स्यं प्रजाणा गुरु इग्यादिग्यापीता-
सग्याने मरु-गग्यु स्यं गुरुग्यादिजा मर्त्येण परापरनास-
देते म्जासत्यस्यने । अनन्तरं ताद्विषयकः सोग्यं तुजा-
का-पदपदं अतोपिमे च विवादीपञ्चकं ग्यापलापीवाच-
का-पदपदं । दशगुरुं ग्यापलातामाविरोहण-
विवादी गुरुगुरुं दशगुरुं ग्यापलातामाविरोहण-
कुरुते स गुरुं ग्यापलातामाविरोहण-
सग्या २३ कनिमलजग्यापभापीह तत्रसंभ । तत्र तावद-
दशादशवदत उग्याने सार्धद्विग्यसाभातणभर्मात्पुडावान-
इते प्रद्विषयका परी मरु स्यं प्रजाणा गुरु इग्यादिग्यापीता-
सग्याने मरु-गग्यु स्यं गुरुग्यादिजा मर्त्येण परापरनास-
देते म्जासत्यस्यने । अनन्तरं ताद्विषयकः सोग्यं तुजा-
का-पदपदं अतोपिमे च विवादीपञ्चकं ग्यापलापीवाच-
का-पदपदं । दशगुरुं ग्यापलातामाविरोहण-
विवादी गुरुगुरुं दशगुरुं ग्यापलातामाविरोहण-
कुरुते स गुरुं ग्यापलातामाविरोहण-

सग्या २४ कनिमलजग्यापभापीह तत्रसंभ । तत्र तावद-
दशादशवदत उग्याने सार्धद्विग्यसाभातणभर्मात्पुडावान-
इते प्रद्विषयका परी मरु स्यं प्रजाणा गुरु इग्यादिग्यापीता-
सग्याने मरु-गग्यु स्यं गुरुग्यादिजा मर्त्येण परापरनास-
देते म्जासत्यस्यने । अनन्तरं ताद्विषयकः सोग्यं तुजा-
का-पदपदं अतोपिमे च विवादीपञ्चकं ग्यापलापीवाच-
का-पदपदं । दशगुरुं ग्यापलातामाविरोहण-
विवादी गुरुगुरुं दशगुरुं ग्यापलातामाविरोहण-
कुरुते स गुरुं ग्यापलातामाविरोहण-

अभ्युदय पञ्चगव्येन गन्धमाक्त्यैः समर्चयेत् । मितपुष्पस्तु
धर्मः स्यादधर्मो असितपुष्पभृत् । पर्यधिधातुपालिग्य
पिण्डयोस्तौ निधापयेत् । गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ
कार्यौ समन्ततः । मृद्गाण्डकं अनुपहृतं स्याप्यौ चानुप-
लक्ष्मिभौ । उपलिप्ते शुष्ये देशे देयभ्राह्मणमनिधौ । आया-
ह्येतसौ देयांश्चोक्तपालांश्च पूर्वयत् । धर्मायाहनपूर्वं तु
प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् । ततः यदि पापयिमुक्तो ऽहं धर्म-
स्त्यापातु मे करे इत्यभिशास्तोऽभिमतश्चयेत् । अभियुक्त-
स्तपोभ्यैकं प्रशुद्धीतायिलम्बितः । धर्मे शृङ्खले शुद्धिः
स्यादधर्मे तु स ह्रीयते इत्यादिना पिनामहेनाक्तः । ५६ ।
१०१ ।

एयमतितततीलादेः वीर्यर्णमापकोऽरुणेन शोष्यस्य
करे स्तोटाद्यभाये शुद्धिः अन्यथा त्वशुद्धिः । ५७ । १०२ ।

शोष्यस्य निमज्जनसमये तत्स्थानाभिधिचिह्नं शरमादाय
तत्पतनस्थाने स्थितो नरो यद्यतिधेगेन शोष्यस्यानमागस्य
तच्छिरोतिरिक्तां शुम्बनासिकादिरूपं तद्वयस्यं च पर्ययति
तदा स शुद्ध इतरथा त्वशुद्ध इति । एते ऽप्यपि न्यायाः
परशुग्रहणन्यायविषये प्रयत्नान्ते धटन्यायश्च ब्राह्मणान्ति-
पये तत्पुण्यभक्षणविषये ऽपि च वर्तन्ते इति ब्राह्मणम् ।
५८ । १०३ ।

न्याय्या दुस्तदिनीति न्या० । ५९ । १०४ ।

शिरापरधान्माण्डणनिग्रह इति न्या० । ६० । १०५ ।

काकदधिघातकन्या० यथा काकंभ्यां दधि इत्यन्ता-
मित्यत्र काकपदं दधिघातकलक्षकं तथा प्रकृतं ऽपीत्यर्थः ।
६१ । १०६ ।

गणपतिन्या० । ६२ । १०७ ।

तिलतण्डुलन्या० । ६३ । १०० ।

नीरक्षीरन्या० । ६४ । १०६ ।

वेण्याकाशन्या० । इदं न्यायचतुष्टयं स्वस्थाने व्याख्यातम् । ६५ । ११० ।

येनोपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते स वाक्यार्थ इति न्या० इदं परार्थानुमाने प्रसिद्धम् । यत्स्वयं धूमादग्निनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चाक्षयवाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानं पञ्चाक्षयवाच्यं प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनरूपाः तत्र गिरिरग्निमानिति प्रतिज्ञा धूमादिति हेतुः यो यो धूमवान्सो ऽग्निमान्यथा महानस इत्युदाहरणम् । धूमवांश्चापमित्युपनयः । तस्मादग्निमानिति निगमनमिति । साध्यवत्तया पक्षधचनं प्रतिज्ञा पञ्चम्यन्तलिङ्गप्रतिपादकं हेतुः व्याप्तिप्रतिपादकमुदाहरणं पक्षधर्मताज्ञानार्थमुपनयः हेतुसाध्यवत्तया पक्षप्रतिपादकं धचनं निगमनम् । तथा च गथा अत्र पक्षम्य साध्यवत्तयोपक्रमस्तत्त्वेनैव चोपसंहार इति तदेव वाक्यार्थस्तथा प्रकृते ऽपीति बोध्यम् । ६६ । १११ ।

संभवत्येकवाक्यस्य इति न्या० । ६७ । ११२ ।

एकवाक्यतापन्नानामिति न्या० । ६८ । ११३ ।

अपन्यानं तु गच्छन्मिति न्या० । ६९ । ११४ ।

बध्यतां बध्यतामेवेति । ७० । ११५ ।

विषवृक्षो ऽपीति न्या० । ७१ । ११६ ।

यत्रापि श्रूयतइति । ७२ । ११७ ।

इदं न्यायपट्टकं स्वस्थाने मंदंशन्यासेन स्पष्टतया प्रनीयते स्वभावेन ऽपि स्पष्टार्थं चेति मेद् व्याख्यातम् । ७३ । ११८ ।

तास्मिन्नाज्ञाकृत्तामिति न्या० मुद्रिकगोप्द्रः प्रीतः ।

द्वारात्सुप्नपथः पृष्ट इत्यादौ काष्ठपुरुषादीनामुष्ट्रद्वारादि-
निष्ठत्याइष्ट्रद्वारादिशब्दविषयपर्यं यथा तथा प्रकृते ऽपी-
त्यर्थः । यजमानपञ्चमा इदं भक्षयन्तीत्यप्यस्योदाहरणं
योष्यम् । ७४ । ११६ ।

एकं संधित्तमो ऽपरं प्रच्ययतइति न्या० । यथैकं
कांस्यपाप्राघयपादि संन्यातुमिच्छतो ऽपरं तदत्यन्तान-
लसंयोगादेः प्रच्ययने । ७५ । १२० ।

सुतजनिमृतिन्यायो ऽपीदृशः । यथा कश्चित्कं चिदे-
षमाराध्य ततः पुत्रं लब्ध्वा चान्यपुत्रलाभाय देवान्तर-
माराध्य ततस्तं लब्ध्वा तद्भ्रन्मक्षणाय च पूर्वदेयकोपा-
त्पूर्वमरणं तथा प्रकृते ऽपि जातमित्यर्थः । ७६ । १२१ ।

सार्धजनीनस्तुल्यायव्ययन्यायो ऽपीह योष्यः । ७७ ।

१२२ ।

पतन्तमनुयायतो यको ऽपि गत इति न्या० । पतन्तं
कथं चिञ्जालातिःसृष्ट्याङ्गीय गच्छन्तं पश्चिममनुयायतो
जीवान्तकम्य यको ऽपि पक्षी यथा गतस्तथा प्रकृते ऽपी-
त्यर्थः । ७८ । १२३ ।

श्यालशुनकन्या० । इत्थं हि लौकिकी गाथा कश्चि-
त्कुलुकी स्वमन्त्रये शुनि श्यालनामसंबेकं शृत्या स्वर्गी-
कोपात्पादाय तं गालीर्ददौ सा च तं भ्रातरं मत्स्या जति-
कोपपरीतात्मतया ऽतिदुःखिता बभूवेति । तथा च यथा
स्याभ्रातरि शुनि भ्रातृताभ्रान्तिमत्स्या भार्यायाः कोपनाय
भर्त्रा भ्रानिन्दा क्रियते तथा ऽगन्ताभिरे ऽपि तदादिघटा-
पच्छिद्रे परात्मनि भेदध्रमवतां कोपात्पादाय शाश्वरेण
तदिष्टिघटापच्छिद्रेषानिन्दाप्याजेनान्यविघटापच्छिद्रे-
शस्तुतिः क्रियते । अथ वा कार्यप्रसङ्गि विष्णवादी विष्णवा-

दिनामसंकेतं कृत्वा शास्त्रेण तद्व्यूनताद्युक्त्या शिवादि-
स्तुतिः प्रियतइति भावः । ७६ । १२४ ।

न हि निन्दा निन्दतुं प्रवर्तने अपि तु विवेकं स्तौ-
मिति न्या० कंचलायां निन्दायां प्रयोजनाभावाद् भार-
भावपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्चेति भावार्थो ऽस्य प्रा-
वोक्तः अक्षरार्थस्तु स्पष्टः । ८० । १२५ ।

यत्रोभयोः समो दोष इति न्या० । ८१ । १२६ ।
वपवासाद्वरं भिद्येति न्या० । वरमिति सामान्ये न-
पुंसकम् एवमग्रे ऽपि । ८२ । १२७ ।

शालिसमृद्धौ कोद्ववाशनत्यागन्या० । ८३ । १२८ ।
कूपखानकन्या० । यथा कूपखानके पतितं पद्मादि
कृपाभिः मृतेनाम्भसा प्रक्षाल्यते तथा तत्तद्विग्रहावच्छि-
न्नैशभेदबुद्धिज्ञौ दोषस्तदुपासनाजन्यसुकृतमहिम्नात्पत्रे-
नाद्वैतबोधेन समूलं निवर्त्त्यतइति ज्ञेयम् । ८४ । १२९ ।

निम्नगाप्रवाहन्या० । अयं स्वस्थाने स्पष्टं प्रतीयते ।
८५ । १३० ।

शते पञ्चाशदिति न्या० । ८६ । १३१ ।

षाटशो यत्तस्तादृशो यत्तिरिति न्या० । ८७ । १३२ ।

षाटशं मुखं तादृशी चपेटेति न्यायो ऽपीह योष्यः ।
८८ । १३३ ।

मारणाय शूहीनोद्गच्छेदं स्वीकरोतीति न्या० । ८९ ।
१३४ ।

मरणाद्वरं व्याधिरिति न्यायो ऽपीह ज्ञेयः । ९० ।
१३५ ।

एकाकिनी प्रतिज्ञा हीति न्या० । ९१ । १३६ ।

न हि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरिति न्यायो ऽपीदृशः ।

एतयोरथैक्ये ऽपि स्वरूपभेदमाश्रित्य भेदेन निर्देश इति
 बोध्यम् । ६२ । १३७ ।

शतपत्रपत्रशतभेदन्या० । यथा सूच्या पद्यशतपत्र-
 भेदने कालयौगपद्यप्रतीतिर्ग्रमस्तथेत्यर्थः । ६३ । १३८ ।

घटकुटीप्रभातन्या० यथा घटकुटीस्थेभ्यः करमाहिभ्यो
 भीत्या रात्रौ पलायितानां पथित्यजां यणित्वां दूरे गत्वा
 ऽपि यथा भ्रान्तियशाद् घटकुट्यामेव प्रभातोदय इति लोके
 प्रसिद्धं तथा प्रकृते ऽपि जातमिति तत्रैव स्पष्टम् । ६४ ।
 १३९ ।

घरघाताय कन्यावरणमिति न्या० । अयमेव क चिद्
 हि घरघाताय कन्यामुद्राहयन्तीति लिख्यते । ६५ । १४० ।

नष्टाश्वदग्धरथन्या० । द्वौ हि रथिनौ कं चिद् ग्रामं
 प्रविश्य रथाभ्यामवतीर्याश्वान्श माभ्यां मोचयित्वा श्वट्टा-
 दौ निविष्टौ । ततो दैवेन दंदायमाने ग्रामे तपोरेकः
 पश्चाद्वाग्निःसारपिप्यामीति धिया रथमादौ निःसा-
 रितवान् । अपरस्त्वश्वान् । तावता तस्मिन् स्थले दग्धे
 एकस्याश्वा नष्टा द्वितीयस्य रथो दग्धः नौ च यथा अन्यो-
 न्याकाङ्क्षयैकं रथं कृत्वा स्वेषुदेशं प्रापतुस्तथा श्रियादवि-
 धिवाक्ये प्रधानाङ्गवाक्ये चेतरेतराकाङ्क्षयैकवाक्यतां प्रा-
 प्य प्रकृत्यादि जनपत इति संक्षेपः । ६६ । १४१ ।

घदा तु निराकाङ्क्षे ऽपि वाक्ये आकाङ्क्षामुत्था-
 न्यैकवाक्यता मियते तदा . . . . . । यथा पदो
 ऽस्तीति वाक्यस्य निराकाङ्क्षस्यापि . . . . . ।
 मुत्थाप्य रक्त इत्यनेनैकवाक्यता . . . . . ।
 दर्शपूर्णमासादीनां . . . . . ।
 . . . . . ।
 . . . . . ।

यामनारन्यापीताद्वैविकृतीनां

दिनाममंकेन कृत्वा शास्त्रेण तदगूनमाशुशया शिवादि-
स्तुतिः प्रियतइति भावः । ७६ । १२४ ।

न हि निन्दा निन्दतुं प्रयत्ने अपि तु विषेयं स्तोतु-
मिति न्या० केवलायां निन्दायां प्रयोजनाभावाद् भाषा-
भावपरत्वे चाक्षयभेदप्रसङ्गान्नेति भावार्थो ऽस्य प्रागे-
वोक्तः अचरार्थस्तु स्पष्टः । ८० । १२५ ।

यत्रोभयोः समो दोष इति न्या० । ८१ । १२६ ।

उपवासादरं भिद्येति न्या० । धरमिति सामान्ये न-
पुंसकम् एवमग्रे ऽपि । ८२ । १२७ ।

शालिसमृद्धौ कोद्रवाशनत्यागन्या० । ८३ । १२८ ।

कूपखानकन्या० । यथा कूपखानके पतितं पङ्कादि
कूपाग्निःसृतेनाम्भसा प्रक्षाल्यते तथा तत्राद्विग्रहावच्छि-
द्येशभेदबुद्धिजो दोषस्तदुपासनाजन्यसुकृतमहिम्नोत्पन्ने-
नाद्वैतयोधेन समूलं निवर्त्यतइति ज्ञेयम् । ८४ । १२९ ।

निम्नगाप्रवाहन्या० । अयं स्वस्थाने स्पष्टं प्रतीयते ।
८५ । १३० ।

शते पञ्चाशदिति न्या० । ८६ । १३१ ।

षादशो यक्षस्तादृशो बलिरिति न्या० । ८७ । १३२ ।

षादशं मुखं तादृशी चपेटेति न्यायो ऽपीह बोध्यः ।
८८ । १३३ ।

भारणाय गृहीनोङ्गच्छेदं स्वीकरोतीति न्या० । ८९ ।

१३४ ।

भरणादरं व्याधिरिति न्यायो ऽपीह ज्ञेयः । ९० ।

१३५ ।

एकाकिनी प्रतिज्ञा हीति न्या० । ९१ । १३६ ।

न हि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरिति न्यायो ऽपीदृशः

एतयोरर्थक्ये ऽपि स्वरूपभेदमाश्रित्य भेदेन निर्देश इति
 बोध्यम् । ६२ । १३७ ।

शतपत्रपत्रशतभेदन्या० । यथा सूच्या पद्मशतपत्र-
 भेदने कालयौगपद्यप्रतीतिर्भ्रमस्तथेत्यर्थः । ६३ । १३८ ।

घटकुटीप्रभातन्या० । यथा घटकुटीस्थेभ्यः करमाहिभ्यो
 भोत्या रात्रौ पलायितानां पथित्पजां पणिजां दूरे गत्वा
 ऽपि घटा भ्रान्तिवशाद् घटकुट्यामेव प्रभातोदय इति लोके
 प्रसिद्धं तथा प्रकृते ऽपि जातमिति तत्रैव स्पष्टम् । ६४ ।
 १३९ ।

वरघाताय कन्याचरणमिति न्या० । अयमेव क चित्त
 हि वरघाताय कन्यासुदाहयन्तीति लिख्यते । ६५ । १४० ।

नष्टाश्वदग्धरथन्या० । ष्टौ हि रथिनौ कं चिद् ग्रामं
 प्रविश्य रथाभ्यामवतीर्याभ्यांश्च ताभ्यां मोचयित्वा श्वदा-
 दौ निविष्टौ । ततो दैचेन दंढ्यमाने ग्रामे तयोरैकः
 पश्चाद्भ्राजिःसारपिप्यामीति धिया रथमादौ निःसा-
 रितवान् । अपरस्त्वश्वान् । तावता तस्मिन् स्थले दग्धे
 एकस्याश्वा नष्टा शिनीयस्य रथो दग्धः सौ च यथा ऽन्यो-
 न्याकाङ्क्षयैकं रथं कृत्या स्वेषुदेशं प्रापतुस्तथा श्रियादधि-
 धिवाक्ये प्रधानाङ्गवाक्ये श्वेतरेतराकाङ्क्षयैकयापयतां प्रा-
 प्य प्रवृत्त्यादि जनयत इति संक्षेपः । ६६ । १४१ ।

यदा तु निराकाङ्क्षे ऽपि वाक्ये आकाङ्क्षामुत्था-
 प्यैकयाक्यता क्रियते तदा रक्तपटन्यायप्रवृत्तिः । यथा पटो
 ऽस्तीति वाक्यस्य निराकाङ्क्षन्यापि कीदृश इत्याकाङ्क्षा-
 मुत्थाप्य रक्त इत्यनेनैकयाक्यता क्रियते तथा प्रकृतीनां
 दर्शपूर्णमासादीनां स्वयंकरणस्थाद्गैर्नितृशोपकाराङ्क्षा-
 कायामनारभ्याधीनाद्गैर्विकृतीनां शान्तिदिष्टाद्गैः परिपू-

दिनामसंकेतं कृत्वा शस्त्रेण तद्व्यूनताद्युक्त्या शिवादि-
स्तुतिः क्रियतइति भावः । ७६ । १२४ ।

न हि निन्दा निन्दतुं प्रवर्त्तने अपि तु विधेयं स्तोत्र-
मिति न्या० केवलायां निन्दायां प्रयोजनाभावाद् भावा-
भावपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्चेति भावार्थो ऽस्य प्रागे-
वोक्तः अक्षरार्थस्तु स्पष्टः । ८० । १२५ ।

यत्रोभयोः समो दोष इति न्या० । ८१ । १२६ ।

उपवासाद्वरं भिक्षेतिन्या० । वरमिति सामान्ये न-
पुंसकम् एवमग्रे ऽपि । ८२ । १२७ ।

शालिसमृद्धौ कोद्रवाशनत्यागन्या० । ८३ । १२८ ।

कूपखानकन्या० । यथा कूपखानके पतितं पक्कादि
कूपाग्निःमृतेनाम्भसा प्रक्षाल्यते तथा तत्रादिग्रहायच्छि-
ष्टेशभेदबुद्धिज्ञो दोषस्तद्रूपासनाजन्यसुकृतमहिम्नोत्पन्ने-
नाद्वैतयोधेन समूलं निवर्त्त्यतइति ज्ञेयम् । ८४ । १२९ ।

निम्नगाप्रवाहन्या० । अयं स्वस्थाने स्पष्टं प्रतीयते ।
८५ । १३० ।

शते पञ्चाशदितिन्या० । ८६ । १३१ ।

यादृशो पक्षस्तादृशो यलिरिति न्या० । ८७ । १३२ ।

यादृशं मुखं तादृशी चपेटेति न्यायो ऽपीह बोध्यः ।
८८ । १३३ ।

मारणाय गृहीनोद्बद्धेर्दं स्वीकरोतीति न्या० । ८९ ।

१३४ ।

मरणाद्वरं व्याधिरिति न्यायो ऽपीह ज्ञेयः । ९० ।

१३५ ।

एकाकिनी प्रतिज्ञा हीतिन्या० । ९१ । १३६ ।

न हि प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरिति न्यायो ऽपीदृशः

प्रत्यक्षे किमनुमानमिति न्यायभेदात्कल्पः ।

१०६ । १४१ ।

अक्षिणे ऽपि लागुनहति न्या० १०७ । १४२ ।

रक्षुसपेन्या० यथा रजोऽज्ञातायाः सर्पाद्यात्मना
भानं शलायास्तु स्वल्पेण तथा ह्यक्षयो जनयनुक्षम्य प्रप-
ञ्चयेन पुनश्च निष्प्रपञ्चयेन भानं न मानान्तरविकल्प-
मित्यर्थः । १०८ । १४३ ।

नाहर्माश्वर इति प्रत्यक्षपिरोधपरिहारायापाधिका-
कागभेदन्यायावतारः । यथापाधिकाकागभेदपिपपं मानं
व्यतिरेकेण हीति न्यायेनापाधिगोचरं तथा जीवेशभेदप्र-
त्यक्षादि तदुपाधिभेदविषयमिति न तेन तदैवयपरागमवि-
रोध इति दिक् । १०९ । १४४ ।

इति वृत्तप्रकाशनन्यायान्नर्गतास्त्रैः संगताश्च न्याया
ध्याग्याताः । वैशिष्ट्यं प्रचालनेति पठ्यते तदस्तु नामार्थं तु
नागुरपि विशेषो ऽस्ति प्रचलनेत्यपि कः चित्पाठः । यथा-
न्योन्यविद्वानामपि संभूयैककार्यकारित्यं तत्र प्रदीपन्या-
यावतारः । यथाहि यस्मिन्नेले अग्निविरोधिनी अग्न्युपरि
सैलापाने ऽग्निनाशात् । यस्मिंरपि स्वल्पकालेनाग्निना-
शिका । अथ तस्याः अथ च संभूय प्रकाशलक्षणमेकं
कार्यं कुर्यन्ति । तथा सत्त्वरजस्तर्मांसि परस्परं विद्वद्वा-
न्यपि संभूयैकं देहादिकं प्रीत्यादिकं च कार्यं जनयन्ति ।
तथा हि सत्त्वमेव लघु । तत्र हि कार्योद्गमने हेतुर्थमेव लाघवं
यतो ऽग्नेर्द्ध्वज्वलनं जीवानां बोद्धं गच्छन्ति सत्त्वस्या
इति स्मृतिसिद्धमूर्द्धगमनम् । प्रकाशकं च सत्त्वात्संजायते
ज्ञानमिति स्मृतेः । सुखकारणं च सत्त्वं सुखे सञ्चय-
तीति स्मृतेः । तथा च लघुत्वे सति ज्ञानसुखहेतुत्वं सत्त्व-

र्षानां शरमयादिभिः सहोत्थिताकाङ्क्षाविरहेऽप्युत्पा-
पिताकाङ्क्षयाऽन्वय इति संक्षेपः । ६७ । १४२ ।

सविशेषणे हि वर्त्तमानौ विधिनिषेधौ सति विशेष-
व्ययाद्ये विशेषणमुपसंक्रामत इति न्या० । घटाकारमानय-
न मण्याकाशमित्यानयनविषयो विधिनिषेधौ विशेषे
आकारो वाघाद् घटादिरूपं विशेषणमुपसंक्रामतस्ताथा
प्रकृतेऽपि । न च निषेधस्य कथं वाघः तस्य प्रसक्तिपूर्वक-
तथा तदभावेऽनुपपत्तोः । किं चात्र विधिनिषेधशब्दौ
भावाभावाभावाद्ययोश्चैतौ तथा च घटाकारोऽप्राग्भावात् न
मण्याकारः घटाकार उत्पन्नः शरायाकारो घिनृ इत्यादी
भावाभावा विषयेषु वाघाद्विशेषणमुपसंक्रामतस्ताथा प्रकृते
ऽपि विशेषणे वाघाद्विशेषणे तयोः पर्यायसानमित्यर्थः ।
६८ । १४३ ।

सायकारानित्यकारान्यायः स्वस्थाने स्पष्टः । ६९ । १४४ ।

अहिकृगडलन्या० । १०० । १४५ ।

प्रकाशाश्रयन्या० । इदं न्यायद्वयं स्वस्थाने जगत्प्रा-
प्तम् । १०१ । १४६ ।

गुह्यजिह्विकान्या० । यथा तत्कृतुतामीत्या निम्नपा-
नमहृयाणस्य वाजस्य जिह्वायां गुह्येपनं कृत्या तं निम्नं
पापयन्ति तथा श्रियादथावयानि कर्त्ते कर्मण्यवशंमानं
पुरुषं स्वर्गात्तद्यत्वादिः श्रापयित्वा तस्मिन्मवशं
र्त्नानि संक्षेपः । १०२ । १४७ ।

पशुत्वं तदनिर्गमिति न्या० । १०३ । १४८ ।

वृद्धि इष्टं न्युपपन्नं नामिति न्या० १०४ । १४९ ।

न हि कर्त्तृकृगदर्शनायादशापेक्षेति न्यायः ।

प्रत्यक्षे किमनुमानमिति न्यायश्चैतत्कल्पः ।
१०६ । १५१ ।

भक्षिते ऽपि लशुनइति न्या० १०७ । १५२ ।
रज्जुसर्पन्या० यथा रज्जोर्ज्ञातायाः सर्पाद्यात्मना

भानं ज्ञातायास्तु स्वरूपेण तथा ब्रह्मणो ऽनवबुद्धस्य प्रप-
ञ्चत्येन बुद्धस्य निष्प्रपञ्च्येन भानं न मानान्तरविदु-
मित्यर्थः । १०८ । १५३ ।

नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षविरोधपरिहारायौपाधिका-
काशभेदन्यायावतारः । ययौपाधिकाकाशभेदविषयं मानं
सविशेषेण हीति न्यायेनोपाधिगोचरं तथा जीवेशभेदप्र-
त्यक्षादि तदुपाधिभेदविषयमिति न तेन तदैक्यपरागमवि-
रोध इति दिक् । १०९ । १५४ ।

इति वृत्तप्रकल्पनन्यायान्तर्गतास्तैः संगताश्च न्याया
ध्याख्याताः । कैश्चित् प्रचालनेति पठ्यते तदस्तु नामार्थं तु
नाणुरपि विशेषो ऽस्ति प्रचलनेत्यपि क्व चित्पाठः । यत्रा-
न्यान्यविरुद्धानामपि संभूयैककार्यकारित्वं तत्र प्रदीपन्या-
यावतारः । यथाहि यत्किंनैले अग्निविरोधिनी अग्न्युपरि
नैलपाते ऽग्निनाशात् । यत्किंरपि स्वरूपकालेनाग्निना-
शिका । स च तस्याः अथ च संभूय प्रकाशलक्षणमेकं
कार्यं कुर्यन्ति । तथा सत्त्वरजस्तमांसि परस्परं विरुद्धा-
पि संभूयैकं देहादिकं प्रीत्यादिकं च कार्यं जनयन्ति ।
ना हि सत्त्वमेव लघु । तत्र हि कार्योद्गमने हेतुर्धर्मो लाघवं
त ऽमेरुर्द्धं ज्वलनं जीवानां बोद्धं गच्छन्ति सत्त्वस्या
स्मृतिसिद्धमूर्द्धगमनम् । प्रकाशकं च सत्त्वात्संजायते
मिति स्मृतं । तुल्यकारणं च रासत्वं तुल्ये सत्त्व-
स्मृतं । तथा च लघुत्वे मति ज्ञानसुखहेतुत्वं सत्त्व-

लक्षणम् । रज उपपृम्भकं संश्लेषजनकं सत्त्वतमसो स्वयम-
 कियतया स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यवसीदन्ती रजसोपपृम्भेते ।
 अयसादात्प्रच्याव्य स्वकार्ये प्रयत्नं कार्येते । चलं च रजः
 चलत्वं च सक्रियत्वम् । एवं च प्रवृत्तिहेतुत्वं रजसः ।
 तथा च स्मृतिः । रजसो लोभ एव चेति । लोभस्य च
 प्रवर्त्तकत्वं प्रसिद्धमेव दुःखकारणं च रजः रजः कर्माणि
 भारतेति स्मृतेः । कर्मणो दुःखहेतुत्वं च सर्वानुभवसिद्धं
 कर्तुं कर्मेति न्यायसिद्धम् । तथा च प्रेरकत्वे सति सक्रि-
 यत्वे च सति दुःखहेतुत्वं रजोलक्षणम् । तमस्तु गुरु आय-
 रकं मोहकरं च भवति । तथा च शुक्त्वे सत्पावरकत्वे च
 सति मोहकत्वं तल्लक्षणम् । एतेनैतेषां विरुद्धत्वं प्रतीयते
 विद्यते येषां संभूयैककार्यजनकत्वम् । तत्र रज उभयोः स्व-
 कार्ये प्रवर्त्तकं तद्य परितन्त्रैगुण्यं चालयद्गुणा आशृण्वता
 तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतियन्त्रकेन क्वचिदेव प्रवर्त्तते तत-
 स्ततो व्याशृच्येति तमसो निगामकत्वम् । सत्यं च प्रवृत्ति-
 विषयप्रव्यागयभामकम् । न हि मृद्धदादिशानं विना तद्वि-
 पया प्रवृत्तिः । तस्माच्चपाणामन्योन्यं विरुद्धानामपि संभू-
 यैकप्रवृत्त्यादिकार्यहेतुत्वम् । तथा वेहादिषु मर्षकार्येष्वपि
 ज्ञेयम् । तथा हि शुभदुःखमोहाः परस्परं विरोधिनः स्या-
 न्तुस्याणि शुभार्दानि निमिशानि कल्पयन्ति । तथापि
 एकैव नाप्रा भामनी स्त्री रूपयौवनादिमंपत्ता धर्मं शुभा-
 करोति दुःखाकरोति च मपत्नीः मोहयति च मरान्तरम् ।
 तत्कल्प हेतोः सं प्रति तस्यास्तत्प्रवृत्तममुद्भवात् । एतेन
 भामनीन्यायो व्याख्यातः न वैकल्प त्रिस्तयमयुक्तम् ।
 वद्विन्यायेनोपपत्तेः यथा शोकस्याग्नेर्दाहकत्वं पापकत्वं प्रका-
 शत्वं च तथा मरुदादेरपि किं न स्यादिति । कार्यंजानं च
 कारणे तदेव कर्माद्गुणायनं निःसरति पुनश्च तत्रैव क्षीयते ।

यथा कर्मदेहे सन्त्येषाद्धानि निःसरन्ति विभज्यन्ते इदं
कर्मशरीरमेतान्येनस्याद्धानीति। एवं निधिरामानानि तत्रा-
व्याप्तीभवन्ति । तथा मृषिण्डाद्वेमपिण्डाद्वा घटमुकदा-
दीनि इति प्रदीपन्यायः ११० । १५५ ।

कर्मोद्गन्यायश्च तत्राद्यो निगदव्याख्यातः शिष्टं न्या-
यप्रथं तु स्वस्थाने व्याख्यातम् । १११ । १५६ ॥

घातादिन्यायो ऽपीह बोध्यः । घातपित्तारलेष्माणो
हि अन्योन्यविरोधिना ऽपि देहधारणलक्षणैककार्यकृत
इति प्रसिद्धम् । ११२ । १५७ ॥

भ्यादिन्यायस्तु पदा मूसत्तायामित्यादयो घातवो
मृयन्ते तदैकस्योपाधिभेदेन नानात्वविवक्षायां प्रयत्नन्ते ।
यथैक एव घातुरूपसर्गप्रत्ययरूपोपाधिभेदेन नानात्वं भज-
ति तथाप्य करणं प्रिया कर्त्तव्यादौ प्रत्ययभेदेन पराभवो
नुमय इत्यादौ चोपसर्गभेदेन रूपार्थभेदः प्रतीयते तथै-
त्येव प्रत्योपाधिभेदेन तानेवायभासतइति । यदि तु भ्या-
दान्देन मृथिन्यादयो वियक्षितास्तदा तूक्तविषय एवास्य
प्रवृत्तिः प्रसिद्धं हि परस्परविरुद्धानामपि तेषां संभूषकका-
र्यकारित्वमिति भ्यादिन्यायः । ११३ । १५८ ॥

यत्रोभयोरुपकार्योपकारिभावेनान्योन्यापेक्षया सं-
न्ये सति कार्योदयस्तत्रान्यपद्गन्यायः । यथा हि कश्चि-
त्पुरुषो दृक्ष्यक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिविहीनः पद्गुरन्यं पुरुषं प्रवृ-
त्तिमन्तं दृक्ष्यक्तिरहितमन्यमाश्रित्य प्रयत्नं पति किंचि-
कलमुद्दिश्य । तथा चेतनः पुरुषः स्वयमप्रयत्नमानः प्रवृ-
त्तेशक्तिमदचेतनं प्रधानं प्रयत्नयति तत्र प्रधानं स्वक-
रुपुरुषकर्तृकदर्शनार्थं पुरुषमपेक्षते भोग्यं हि प्रधानं न च
कारं विना भोग्यस्य भोग्यत्वं संभवतीति युक्ता ऽस्य

भोक्त्रापेक्षा । पुरुषस्तु भोक्तार्य प्रधानमपेक्षते । तथा हि भोग्येन हि प्रधानेन संबद्धः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयमात्मन्यभिमन्यमानः भोक्तृं प्रार्थयते स च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिवन्धनः न च सा प्रधानं विनेति भवति पुरुषस्य भोक्तृाय प्रधानापेक्षा । अनादित्वाच्च संबन्धपरंपराया भोगाय संबद्धो ऽपि भोक्तृाय पुनः संयुज्यतइति युक्तम् । यथा चान्धपद्मसंयोगः स्वजन्यगमनादिकं विना नेष्टुफलाप्तये इति स एव तदर्थं गमनादिकमुत्पादयति तथा प्रकृतिपुरुषसंबन्धो ऽपि न भोगाय न भोक्तृाय च पर्याप्त इति स एव तदर्थं करोतीति दिक् । ११४ । १५६ ॥

ननु सांख्यैः प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्युपगमात् पुरुषस्य च प्रवर्त्तकत्वास्वीकारात् तथा च तेषामपसिद्धान्तः स्यात् कथं चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयेत् । पद्मुरपि ह्यन्धं चागादिभिः प्रवर्त्तयति । नैवं पुरुषस्य कश्चित्प्रवर्त्तनव्यापारो ऽस्ति निष्क्रियत्वाच्चिर्गुणत्वाच्चेति शङ्कानिरासाय लोहशुभ्यकन्यायो ऽवतरति । यथा शुभ्यकमणिः स्वयमप्रवर्त्तमानो ऽपि लोहं प्रवर्त्तयति तथा पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयिष्यतीति । अयं न्यायो ब्रह्मयादिमते ऽपि प्रवर्त्तते । इयांस्तु विशेषः यद्ब्रह्मयादिभिरनिर्यचनीयस्याध्यासिकस्य भायाब्रह्मसंबन्धस्याद्गीकाराच्च तन्मते को ऽपि दोषः ब्रह्मणि प्रवर्त्तकत्वस्याप्याधिगत्याद्गीकाराच्च कौटस्थानिरपि । सांख्यमते तु शुभ्यकस्यानित्यसंनिधिरेव व्यापारः प्रधानपुरुषसंनिधेस्तु नित्यत्वेन व्यापारत्यापोः । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायाच्चित्यस्यापि व्यापारत्यापगमे प्रधानप्रवृत्त्यविच्छेद इत्यादयो दोषा यम्लेपयदनिवार्या इति दिक् । ११५ । १६० ॥

तुष्यतीति न्यायोऽं मान्तिः ! ११६ । १३१ ॥

इति सकलकल्याणगुणभूतहारण्यश्रीनानकसदंशस-
न्मौक्तिकश्रीरामदयालुशिष्येण सोमयंशीयपिन्दरायकृलो-
त्संश्रीगुलायरायवर्त्मोत्तमजेनोदासीनायस्येन रघुनाथव-
र्मणा विरचिते लौकिकन्यायसंग्रहे प्रमेयनिरूपणपरः पूर्व-
भागः ।

अथ प्रमाणनिरूपणप्रचुरो भागः प्रारभ्यते । अत्रैव
च प्रसङ्गात्पूर्वोक्तार्थो ऽपि दृढीक्रियते । यदा हि तरति
शोकमात्मचिदित्यादौ प्राचीनतार्किकमतमाधित्यान्वित-
पदार्थस्मरणानुगपदेव विशेष्ये विशेषणं तत्र विशेषणान्त-
रमिति न्यायेन सर्वपदार्थानामन्योन्यं नियाकर्मभावेना-
न्यपरूपः शान्दयोधः स्वीक्रियते तदा स्वलेकपोतन्यायो
ऽथतरति । यथा ऽऽहुः गृद्धा युधानः शिशपः कपोताः स्वले-
कपोतान् भयन्तीति । अत्र गृह्ययुयुयुशिषुभिः कपोतैश्चि-
रतरचिरसमिहितकालोक्तानां पदार्थानां साम्यं बोध्यम् ।
न बोधार्थस्मरणेन पूर्वपदार्थस्मरणेनारात्पर्यं पुगपन्त-
रपदार्थस्मरणमिति शक्यम् । प्रत्येकपदार्थानुभवजन्यसं-
स्कारैरन्त्यस्य तावद्विषयकस्मरणस्योदयसंभवात् । एतेन
विशेष्ये विशेषणमिति न्यायो ऽपि दृष्टव्यः । यदि तु
स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति तेन तेनैवान्वितः स्वार्थः पद-
सममनुभाष्यते । अनन्तरं च महायावयार्थयोध इति मव-
योपाधिकमतमाधित्य विशिष्टस्य वैशिष्ट्यार्थाकारत्वेन बो-
धं च यथास्त्वमिति न्यायेन शान्दयोधो ऽर्थाविवेकते तदा
जगुरप्रवेशन्यायः प्रयत्नते । तत्र हि प्रमेयैव ज्ञानां पुग-
यां प्रवेशो भवति न पुगपत् । अस्तिन्मते पूर्वोक्तं समू-
लम्यनात्मकं स्मरणं विना ऽपि निर्याह इति शक्यं ॥

अत्र विशिष्टवैशिष्ट्यन्यायो ध्यातव्यः । ४ ।

नाज्ञातविशेषणा विशिष्टबुद्धिर्विशेष्यं संक्रामती-
त्यपि न्यायः पूर्वमुदाहरणः विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहे-
तुत्वात् तदन्तरेण तत्सिद्धिः । न हि दण्डज्ञानं विना
दण्डीति ज्ञानं संभवति न चाज्ञातविशेषणं तद्विशेष्यं
विषयीकरोतीति तदर्थः । ५ ।

यत्रोभयकोटिकसंशये एकत्र पहर्षहानिः द्वितीयस्वी-
कारे त्वेकार्थहानिस्तत्र द्वितीयपक्षः स्वीकर्त्तव्य इति विव-
क्षायां त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायः प्रसरति । तद्यथा
कठवाक्यम् । आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं
तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि ह्याना-
हुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्वा-
हुर्मनीषिणः । सो ऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद-
मित्यनियतेन्द्रियादेः पुंसः संसारित्वमन्यस्य च परं पदं
आवधित्वा किं तदित्याकाङ्क्षायां तेभ्य एवेन्द्रियादिभ्यः
परमात्मानं विष्णोः पदं दर्शयति । इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था
अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महा-
न्यरः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषात्
परं किं चित्सा कोष्ठा सा परा गतिरिति । तत्र संशयः ।
किमव्यक्तशब्देन प्रधानमुच्यते उत पूर्ववाक्यसंदर्भे प्रकृतं
शरीरमिति । तत्र द्वितीयपक्षस्वीकारे ऽव्यक्तपदमुह्यवृ-
त्तिमात्रत्यागः प्रसज्यते । अत्र हि विषं मृत्युरिति न्या-
यात्प्रकृतिवाचिशब्देन विकारो लक्ष्यते । न च कथं देहस्य
महतः परत्वम् । अविद्यानिष्ठपरत्वस्यात्रोपचारात् । पूर्व-
कल्पस्वीकारे तु परिशेषाद् न्याय्यत्वेन प्राप्तग्रहस्य शरीरस्य
परित्यागः प्रसज्यते पूर्ववाक्येष्वश्रुतस्य प्रधानस्य परिग्र-

एव शरीरस्य । किंच सांख्यैः प्रकृतिपुरुषविषेकान्मोक्षं
 वदद्भिः प्रकृतिरपि तदर्थं ज्ञेयेति स्वीक्रियते न चात्रा-
 व्यक्तां ज्ञेयत्वेनोच्यते । तथा च ज्ञेयत्वावयवनानुसारेणा-
 व्यक्तपदेन न प्रधानं ग्रहीतुं शक्यम् । तदग्रहं तु तदनुसा-
 रित्वत्यागः । किंच कठबल्लवामग्निजीवपरमात्मनामेव
 पूर्वात्तरवाक्यपर्यालोचनया वक्तव्यत्वेनोपन्यासस्तद्विषय
 एव प्रकृत्य हर्यते न प्रधानस्य येनास्याव्यक्तपदव्यवृत्त-
 स्यात् । तथा चैतदनुसारेणापि नेदमव्यक्तपदव्यवृत्तं तदु-
 पगमे तु तदनुसारित्वत्यागो ऽपि प्रसज्यतइति । ६ ।

विषं मृत्युरिति न्यायो ऽथ प्रासङ्गिकः । १ । ७ ।

लाङ्गलं जीवनमिति । २ । ८ ।

आयुर्धृतमिति । ३ । ९ ।

दधिपपसी प्रत्यक्षो ज्वर इति च न्यायो ऽनेन
 तुल्यः । ४ । १० ।

पस्तु त्यजेदेकमिति न्यायं नानुसरति सः अल्पस्य
 हेनोर्मेहु हातुमिच्छन्विषारमूढः प्रतिभासि मे त्वमिति
 न्यायविषयतां नातिवर्त्तते । ७ । ११ ।

एकस्मिन्साध्ये ऽनेकेषु साधनेषु सत्यप्यादावेक-
 मिन्प्रयुक्तं सति साध्यसिद्धावन्यप्रयोगे ऽर्थाभावात्सत्य-
 यमेव निवर्त्तते । पृथं कस्य चित्प्रयोगे चेच्छैष नियामिकेति
 विषयायामशोकवनिकान्यायः प्रयुज्यते । यथा रायणो
 लङ्कार्यां सीतां नीत्या राक्षसीभ्य अज्ञप्तवान् । अशोक-
 वनिकायां स्थाप्येति । ताश्च तत्र बहुद्वयः सन्ति तत्रैकस्यां
 स्थापिता चेत्तायतैव तदाज्ञायाः परिपालितत्वात्सर्वत्र
 स्थापयितुमशक्यत्वात्तत्र स्थापनं त्वपमेव निवर्त्तते ।

के चित्तु यथा रायणेन सीता नीता वेदशोकवनिका-
 यामेव कुतः स्थापिता नान्यत्रेत्यत्र रायणेच्छैष निया-

पनिपदमिति उपनिपन्मात्रगम्यमिति विगृह्यताम् । अन्य-
था विपुलधान्यराशिमतामपि सर्वेषां विप्राणां कुम्भ्यां
धान्यसंभवेन कुम्भीधान्यावेति विशेषणवैयर्थ्यवर्जीवन-
दुपाध्यादेरप्यौपनिपदबोधविषयत्वसंभवेन विशेषणवैय-
र्थ्यापातात् । एवं चोदनालक्षणे ऽर्थो धर्म इत्यादावपि
बोध्यम् १४ । २३ ॥

यत्र सामान्यवाचकं पदं स्वयुक्तविशेषवाचकपद-
लात्तदर्थान्यविशेषपरतया नीयते तत्र ब्राह्मणपरिव्राजक-
न्यायः यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तां परिव्राजकाश्चेत्यत्र परि-
व्राजकानामपि ब्राह्मणत्वाद्ब्राह्मणपदं परिव्राजकेतरपरम् ।
तथा एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुता-
यन्तरिन्द्रियस्य मनसः समभिव्याहारात्सर्वेन्द्रियाणीति
पदं तदन्यमर्थेन्द्रियपरम् । इदमुदाहरणं मनइन्द्रियत्ववा-
दिमते । मनान्तरे तु तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत-
इत्यादि बोध्यम् १५ । २४ ॥

ब्राह्मणयसिश्चन्यायो ऽपीह बोध्यः । ब्राह्मणा आयाता
यसिद्धो ऽप्यायात इत्यत्रापि सामान्यपदस्य विशेषपदस-
मयधानासादिनरविशेषपरत्वात् १६ । २५ ॥

गोश्लोचदंन्यायो ऽपीदृशः । एतावांस्तु विशेषः य-
द्यत्र विशेषेणापालस्य प्राशस्त्यमभिवेनं तत्र पूर्वन्गागद-
यदगृप्तिः यत्र तस्मान्नि तत्रैतस्य प्रसिद्धाप्रसिद्धिनिपन्म-
भायं गोपदस्य हि स्त्रीव्यक्ता प्रसिद्धिर्न पुंन्यक्ता । अग
एव गामानय श्लोचदं चेति प्रयुज्यते । उदाहरणं तु देया
मनुष्याः पशवो यथांसि मित्राः सपचोरगदैत्यसंघाः ।
प्रेताः पिशाचास्तरयः समस्ता ये शास्त्रमिच्छन्ति मया
प्रदत्तमित्यादि । अत्र हि पिशाचराप्सरोयश्चरद्योगान्यप-
किंनराः । पिशाचो गुणकः मित्रो भूतो ऽपी देययानय

इत्यभिधानात्सिद्धादीनामपि देवत्वेन देवपदस्य सिद्धा-
दीतरदेवपरत्वं विद्यते । न चेन्द्रायपेक्षया तेषां प्राशस्त्य-
मस्ति न च देवपदस्य पिशाचादौ प्रसिद्धरस्तीति सर्वमन-
घयम् । १७ । २६ ।

विशिष्टवाचकानामपि पदानां सति पृथग्विशेषणवा-
चकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरतायां करिवृंहितन्यायः ।
वृंहितं करिगर्जितमिति कोशाद्विशिष्टवाचकस्य वृंहितपद-
स्य तत्र स द्विरद्वयवृंहितशङ्कीत्यादौ विशेषणवाचिद्विरदप-
दसमवधानाद्यथा गर्जितरूपविशेष्यमात्रपरत्वं तथा स्वप्ने
स जीवः सुखदुःखभोक्तोति श्रुतौ सुखदुःखसाक्षात्कारक-
र्तृत्वस्य भोक्तृन्याद्विशिष्टवाचकस्यापि भोक्तृपदस्य सुख-
दुःखशब्दसमाभिव्याहारात्साक्षात्कर्तृरूपविशेष्यमात्रपर-
त्वमिति १८ । २७ ।

एतेन न्यायपट्टकं व्याख्यातं षोडशम् । गजघटान्या०
१६ । २८ ।

नीलेन्दीवरन्या० २० । २९ ।

पर्वताधित्यकान्यायः २१ । ३० ।

पर्वतोपत्यकान्यायः २२ । ३१ ।

घाजिमन्दुरान्यायः । २३ । ३२ ।

मृगवागुरान्यायश्च । करिणां घटना घटा इन्दीवरं नीले
ऽस्मिन् । उपत्यकाद्वेरासघ्ना भूः तस्योर्द्धमधित्यका घाजि-
शाला तु मन्दुरा । वागुरा मृगमन्थनीति कोशाद्विशिष्ट-
वाचकानामपि घटादिपदानां नैवान्यत्र मदान्धसिन्धुर-
घटा नीलेन्दीवरलोचनः अधित्यकायामिव घातुमप्यां लो-
धद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमित्यादौ विशेषणपदसमभिव्या-
हाराद्विशेष्यमात्रपरत्वादिति । २४ । ३३ ।

यत्र विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण वाचस्तत्र येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य वाधको भवतीति न्यायोऽवतरति । प्राप्तङ्निभावे क्तः । येन नाप्राप्तइत्यस्य यत्कर्तृकावश्यप्राप्तावित्यर्थः नद्रूपस्य प्रकृत्यर्थदाढ्येवाधकत्वात् । सामान्यशास्त्राप्राप्तियोग्येऽचारितार्थं हि विशेषशास्त्रस्य वाधकत्वे बीजम् । ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामित्यत्र यथा भोजनकर्तृकावश्यप्राप्तौ परिवेषणविधेरारब्धत्वात्तेन सामान्यशास्त्राप्राप्तियोग्ये शूद्रादावचरितार्थेन विशेषविधिना स्वोद्देश्यमाठरत्वादिविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिब्राह्मणत्वलक्षणसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्य ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति शास्त्रस्य वाधः । तथा न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति हिंसानिषेधकर्तृकावश्यप्राप्तावग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्याद्याग्नीषोमीयादिपश्वालम्भनविधेरारब्धत्वात्तेन सामान्यशास्त्राप्राप्तियोग्ये पुरोडाशादावचरितार्थेन विशेषविधिना स्वोद्देश्याग्नीषोमीयत्वादिविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिभूतत्वलक्षणसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्य न हिंस्यादिति शास्त्रस्य वाधः । एवं वाजपेये सुराग्रहादिष्वपि द्रष्टव्यम् । न सुरां पिबेदित्यादिनिषेधस्य विहिनेतरविषयत्वात् । तथा यर्णिनां हि वधो यत्र तत्र सादयन्तं वदेदित्यत्रापि ज्ञेयम् । न च तत्पावनाय निर्वाप्यश्चक्रः सारस्वतो द्विजैरिति प्रायश्चित्ताविधानात्तस्य निषिद्धत्वं निर्धार्यते इति शक्यं निषिद्धत्यनिर्धारणात्प्रायश्चित्तिवनिश्चये प्रायश्चित्ताविधानाद्य निषिद्धत्यनिर्धारणेऽध्वभृत्यन्यायेनान्योन्याश्रयान्निषिद्धत्वानिर्णये प्रायश्चित्तानिर्णयात् । तद्विधानस्य त्वध्वग्रहंष्टिषिधानधर्मैमित्ताकत्वेनाप्युपपत्तोरनुनजाधनाशा-

धत्वकल्पनायोगात् । विधित एव प्रवृत्त्युपगमेनात्र रागतेः
अप्रवृत्तोरिति दिक् । इति येन नाम्नात्तिन्यायः । २५ । ३४ ।

अत्र प्रासङ्गिकोऽवभृत्त्यन्यायः । यथा कस्याप्यमभो
पस्याहं भृत्यः त्वं भृत्यः कस्य पस्याप्यमभ इत्यत्र यथा न
यस्तुनिर्णयस्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । १ । ३५ ।

यत्रान्योन्याश्रयो न दोषाय यथा देहादृष्टादां तत्र
बीजवृत्तन्यायः । २ । ३६ ।

अएहकृद्दीन्यायश्च प्रवर्त्तते । अयं क्षत्रियापन्यान्या-
श्रयः प्रयाहानादित्यात्र दोषापहः । ३ । ३७ ।

यत्रोद्गाहोद्गाहकभाये न न दोषस्तत्र नानाधिक-
न्यायः । ४ । ३८ ।

आत्माश्रयस्य दोषत्वविवक्षायां न हि सुमिच्छिते
ऽपि षट्पदः स्वस्वकन्धमारोहं पटुतिरिति न्यायः प्रवर्त्तते । ५ । ३९ ।

कर्त्तारं विना करणस्य कार्याद्यमस्यविवक्षायां न
हि सुमीक्षणाऽप्यभिधारा स्वयं हेतुमाहितन्यायान्तरं
न्यायः । इति येन नाम्नात्तिन्यायान्तर्गतत्वेन संगतश्च
न्यायः । ६ । ४० ।

तत्रकौण्डिन्यायन्यायोऽपि सामान्यशास्त्रप्राप्तस्य
विशेषशास्त्रेण बाध एव प्रवर्त्तते । यथा प्राज्ञान्भोगे दधि
दोषतां तत्र कौण्डिन्यायस्यैव कौण्डिन्यायस्यापि प्राज्ञान्-
त्यात्मसामान्यशास्त्रेणास्यापि दधिदानं प्राप्तं तत्र विशेष-
विहितेन तददानेनापोषणं । एवमाहवर्त्तयं जहोतीति
सामान्यशास्त्रप्राप्तस्याहवनीयाधिकरणकारणस्य पदे जहो-
तीति विशेषविहितेन पदहोमेन बाधः । तथा यत्र वा
हमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुत्या बाधितस्य भूतेषु
शास्त्राहवर्त्तयस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आहवः

यत्र विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिसा-
 मान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध-
 स्तत्र येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भव-
 तीति न्यायोऽवतरति । प्राप्तइति भावे क्तः । येन नाप्राप्त-
 इत्यस्य यत्कर्तृकावश्यप्राप्तावित्यर्थः नद्रुह्यस्य प्रकृत्यर्थ-
 दाढ्योऽवच्छिन्नत्वात् । सामान्यशास्त्राप्राप्तियोग्येऽन्वयितार्थे
 हि विशेषशास्त्रस्य बाधकत्वे षीजम् । ब्राह्मणा भोज्यन्तां
 माठरकौण्डिन्यौ परिवेषिष्णामित्यत्र यथा भोजनकर्तृका-
 वश्यप्राप्तौ परिवेषणविधेरारब्धत्वात्तेन सामान्यशास्त्रा-
 प्राप्तिरयोग्ये शूद्रादावचरितार्थेन विशेषविधिना स्वोद्देश्य-
 माठरत्यादिविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिब्राह्मणत्वलक्षणसा-
 मान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्य ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति
 शास्त्रस्य बाधः । तथा न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति हिंसा-
 निषेधकर्तृकावश्यप्राप्त्याप्रीयोमीयं पशुमालभेतेत्याशा-
 प्रीयोमीयादिपश्वालम्बनविधेरारब्धत्वात्तेन सामान्य-
 शास्त्राप्राप्तिरयोग्ये पुरोडाशादावचरितार्थेन विशेषविधिना
 स्वोद्देश्याप्रीयोमीयत्यादिविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिभुक्त्य-
 लक्षणसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्य न हिंस्यादिति शा-
 स्त्रस्य बाधः । एवं बाजपेय्ये गुरामहादित्यपि द्रष्टव्यम् । न
 गुरां पिबेदित्यादिनिषेधस्य विहितेभारविषयगत्यात् । तथा
 यज्ञिनां हि यथा यत्र तत्र साक्ष्यत्वं यदेदिग्यत्रापि
 ज्ञेयम् । न च सत्यायनाय त्रिर्याज्यशक्तः गारस्यतो द्वित्रै-
 रिति प्रायश्चित्तविधानात्तस्य निषिद्धत्वं निर्धारणे इति
 शब्दो निषिद्धत्वंनिर्धारणात्प्रायश्चित्तस्यनिर्धारणे प्रायश्चि-
 त्तविधानात् निषिद्धत्वंनिर्धारणेऽवन्यत्रान्यत्रान्यत्रान्यत्र-
 श्रयादितिदित्यादिनिर्धारणे प्रायश्चित्तानिर्धारणात् । तद्विधानस्य
 त्वशब्दोद्देश्यविधानस्यैवित्यत्रान्यत्रान्यत्रान्यत्रान्यत्रान्यत्रान्यत्र-

धत्वकल्पनायोगात् । विधित एव प्रवृत्त्युपगमेनात्र रागतो
ऽप्रवृत्तेरिति दिक् । इति येन नाप्राप्तिन्यायः । २५ । ३४ ।

अत्र प्रासङ्गिको ऽश्वभृत्यन्यायः । यथा कस्याप्यमश्वो
पस्याहं भृत्यः त्वं भृत्यः कस्य पस्याप्यमश्व इत्यत्र यथा न
पस्तुनिर्णयस्तथा प्रकृते ऽपीत्यर्थः । १ । ३५ ।
यत्रान्योन्याश्रयो न दोषाय यथा देहादृष्टादौ तत्र
पीजवृत्तन्यायः । २ । ३६ ।

अण्डकुक्कुटीन्यायश्च प्रवर्त्तते । अयं ह्युत्पत्त्यान्योन्या-
श्रयः प्रवाहानादित्याप्त दोषावदः । ३ । ३७ ।
यत्रोद्गाहोद्गाहकभावे स न दोषस्तत्र नौनायिक-
न्यायः । ४ । ३८ ।

आत्माश्रयस्य दोषत्वविवक्षायां न हि सुशिक्षितो
ऽपि घटुः स्वस्कन्धमारोढुं पटुरिति न्यायः प्रवर्त्तते । ५ । ३९ ।
कर्त्तारं विना करणस्य कार्याक्षमत्वविवक्षायां तु न
हि सुतीक्ष्णा ऽप्यसिपारा स्वयं छेत्तुमाहितन्यापारैति
न्यायः । इति येन नाप्राप्तिन्यायान्तर्गतास्तेन संगताश्च
न्यायाः । ६ । ४० ।

तत्रकौण्डिन्यन्यायो ऽपि सामान्यशास्त्रप्राप्तस्य
विशेषशास्त्रेण पाद्य एव प्रवर्त्तते । यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि
दीयतां तत्र कौण्डिन्यायेतद्यत्र कौण्डिन्यस्यापि ब्राह्मण-
त्यात्सामान्यशास्त्रेणास्यापि दधिदानं प्राप्तं तत्र विशेष-
विहितेन तत्रदानेनापोद्यते । एवमाह्वनीये जुहोतीति
सामान्यशास्त्रप्राप्तस्याह्वनीयाधिकरणकहोमस्य पदे जुहो-
तीति विशेषविहितेन पदहोमेन पाद्यः । तथा यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुत्या पोषितस्य भूतेषु
साक्षाद्भ्रतृकार्यस्य तस्माद्वा पतस्मादात्मन आकाशः

संभृतः आकाशाद्यापुरित्यादिविशेषश्रुत्या वायः । न
 चैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानश्रुतिविरोधः व्योमादेर्ब्रह्मानन्य-
 तथा तद्वाचापन्नब्रह्मजन्यत्वेन तद्विज्ञानाद्विज्ञानसंभवात् ।
 न चैवमेतयोर्वाक्ययोर्नतन्न्यायोदाहरणत्वम् । आकाशा-
 दिभावानापन्नब्रह्मकार्यत्वस्य सामान्यश्रुत्या बोधितस्य
 बाधाश्यायसंगतेः । न चानयोर्न्याययोः साङ्कर्यं शङ्क्यम् ।
 विरोधात्सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधे पूर्वन्या-
 यस्य फलसाभ्यात्तेन तस्य बाधे तृत्तरस्य प्रवृत्तेः सम-
 कालिकभोजनपरिवेषणयोर्हिंसातत्प्रतिषेधयोश्च विरोधः
 स्पष्टः । दधितक्रयोस्तदोदनसेकरूपस्य तृप्तिरूपस्य वा
 फलस्य साम्यात् बाध्यबाधकता । दधिफलस्य तत्रैव
 जनितत्वाद् दधो निवृत्तिः । अत एव ब्राह्मणेभ्यो दधि
 दीयतां कर्म्यलः कौण्डिन्यायेत्यत्र न बाध्यबाधकभावः ।
 एवं होमयोरपि क्रतृपकारलक्षणस्य फलस्यैक्याद् बाध्य-
 बाधकतेति तत्रकौण्डिन्यन्यायः । २६ । ४१ ।

के चिन्न्याया व्याकरणमात्रगोचरास्तदुदाहरणस्या-
 न्यशास्त्रे ऽनुपलम्भाद् व्याकरणोदाहरणस्य त्वग्रानुपयु-
 क्तत्वात्तत्स्वरूपं धीर्जं च प्रदर्शयते ।

पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्याधन्ते नेत्तरा-
 निति न्यायः । अचर्यं स्वपरस्मिन् बाध्ये प्रथमोपस्थि-
 तानन्तरबाधेन चारितार्थ्ये पश्चादुपस्थितस्य ततः परस्य
 बाधे मानाभावः । आकाङ्क्षानिवृत्तेर्यिप्रतिषेधशास्त्र-
 बाधे मानाभावाद्येत्येनस्य धीजम् । २७ । ४२ ।

मध्ये ऽपवादाः पूर्वान्विधीन्याधन्ते नेत्तरानिति
 न्यायः । पूर्वोपस्थितबाधेन नैराकाङ्क्ष्यमस्य धीजम् ।
 २८ । ४३ ।

पूर्वं एवपचादा अभिनिविशन्ते पश्चाद्भुत्सर्गा इति
न्यायः । लक्ष्णैकचक्षुष्को एवपचादविषयं पर्यालोच्य तद्वि-
षयन्याभाषनिक्षेपे उत्सर्गेण तस्यैव संस्करोति अन्यथा
यिकल्पापत्तेरित्यर्थः । अभिनिविशन्त इत्यस्य बुद्ध्यारूढा
भवन्तीत्यर्थः । २६ । ४४ ।

प्रकल्प्यापचादविषयं तत उत्सर्गा ऽभिनिविशतइति
न्यायः । तत इत्यस्यापचादशस्त्रपर्यालोचनात्प्रागपीत्यर्थः
प्रकल्प्येत्यस्य परित्यज्येत्यर्थः । ततश्च लक्ष्यैकचक्षुष्कस्त-
त्तच्छास्त्रपर्यालोचनं विना ऽप्यपचादविषयं परित्यज्योत्स-
र्गेण संस्करोतीति न्यायार्थः ।

ये त्याहुर्येन नाप्राप्तन्याये प्रदर्शितविधिनिषेधवा-
क्ययोर्न सामान्यविशेषभावः न हि यथा हेममात्राधि-
करणतया प्राप्तस्याह्वनीयस्य विशेषविहितेन पदहोमेन
संकोचस्तथेह हिंसामात्रविषयतया निषेधः प्रवर्त्तते येन
विशेषणसंकोचः स्यादिकं तु रागप्राप्तहिंसायामेव तावता
ऽपि निषेधोपपत्तौ न क्रतुप्रकरणे ऽपि निषेधप्रवृत्तिः प्रमा-
णाभावात् प्रत्युत पदार्थाप्रवृत्तिस्तदर्थः प्रतिषेध इति
न्यायेनानुवदनादिनिषेधस्येवास्यापि कत्वर्थत्वं स्यात्तथा
वानयोर्विधिनिषेधयोर्महणाग्रहणघट्टिकल्पः स्यादित्यन-
र्थपरंपरापत्तिरिति तेषां तदप्यस्योदाहरणं बोध्यम् ।
३० । ४५ ।

उपजनिष्यमाणनिमित्तो ऽप्यपचादः संजातनिमित्त-
मप्युत्सर्गं बाधतइति न्यायः । अस्य तु भवति शास्त्रे
ऽप्युदाहरणम् । तथा हि । ज्योतिष्टोमे यद्विष्यमाना-
व्यस्तोत्रं कर्त्तुं क्रमेण शृष्टो हस्तेन संस्पर्शयोपसर्पतामृ-
त्विजां मध्ये उद्गातुरपच्छंदे यद्युद्गाता ऽपच्छिद्येनादक्षिणं

यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेतेति श्रुतिजन्या तन्निमित्ता प्रायश्चित्तकर्त्तव्यतानुक्तिः पश्चात्प्रतिहर्षपञ्चश्लेदे यदि प्रतिहर्त्ताऽपच्छिद्येत सर्वयेदसं दद्यादिति श्रुतिजन्या प्रायश्चित्तान्तरकर्त्तव्यताधिया बाध्यते । अत्रोपजनिष्यमाणनिमित्तान्तरे क्रतौ पूर्वनिमित्तकप्रायश्चित्तस्याद्गत्वादि प्रागेव बाध्यते अन्यथा ऽस्य निमित्तान्तररहितक्रतुवत्तदननुष्ठाने वैकल्पप्रसङ्गाद्गुत्सर्गापवादत्वं चात्र बाध्यबाधकभावेनोपचारादिति संक्षेपः । ३१ । ४३ ।

पूर्वात्परवलीयस्त्वन्यायः । ३२ । ४७ ।

स्यावरजङ्गमविपन्यायश्चेह बोध्यः । रजतादिज्ञानतद्वाद्यज्ञानयोः सर्पवत्सनाभादिरूपजङ्गमस्यावरविपयोश्चोत्तरेण पूर्वबाधः प्रसिद्धो यथा तथा प्रकृते ऽपि । इयांस्तु विशेषः यत्पूर्वस्मिन्पूर्वोत्तरभावस्य नियतत्वाद्वाध्यबाधकभावो ऽपि नियतः । अतस्तत्र तादृशयोर्जगनः सत्यत्वमिध्यात्वज्ञानयोरुदाहरणत्वं बोध्यम् । द्वितीये त्वनियतपूर्वापरभावप्रयुक्तबाध्यबाधकभावस्यानियतत्वात्तादृशयोरुदाहृतप्रतिहर्षपञ्चश्लेदयोरुदाहरणत्वमिति । ३३ । ४८ ।

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायः । अयमपि व्याकरणमात्रगोचरः । न हन्यादित्यादावव्यवधानेन नञर्थस्य घात्वर्थेनान्वयाद्यजेन्न हन्यादित्यस्योदाहरणमिति चेन्नाव्यवधाने ऽपि घात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थेनान्वयानुपपत्तेः । एवं चाव्यवधाने ऽपि नञर्थो न घात्वर्थेन संबध्यते किं तु प्रत्ययार्थेन तस्य प्राधान्यादिति दिक् । ३४ । ४९ ।

एवमन्ये ऽप्यव्ययिकादयो न्याया व्याकरणमात्रगोचराः सन्ति दिक्षात्रमिह दर्शितम् ।

लौकिकन्यापसंग्रहः ।

कृदभिहितो भावो प्रव्ययत्प्रकाशते इति न्य
प्रमाणप्रमेयेति गोतमीयसूत्रान्तर्गतमधिगम इति प
हरणं, घोष्यम् । तथा च तत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसा
इत्यस्याधिगम्यमानं निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानाद्भवतीत्य
अन्यथा ज्ञानस्य मोक्षं प्रत्यहेतुत्यापत्तेरिति । ३५ ।

तत्कै. णिदन्पन्याये प्रदर्शितायास्तस्माद्वा एत
दात्मन इति श्रुतेर्यथीतरङ्गन्यायोदाहरणव्यमपि घोष
तथा हि । यथीतरङ्गशब्दो हि पर्यायी । भद्रस्तरङ्ग ऊर्मि
स्त्रियां यथीचिरिति कोशान् । एवं च यथा घाव्यादिस्
त्पाद् उदादीचिर्जायते तद्गायापलाघ तस्मात्तारङ्गान्
तद्गायापलाघ तस्मात्तारङ्गान्तरम् । तथा मागोपहित
द्राणः व्यमुत्पद्यते तद्गायापलाघ तस्मादायुरित्यादि
तार्किकास्तु शब्दोत्पत्तायेतमवतारयन्ति भेरीदेशं जात
शब्दो यथीतरङ्गन्यायेन स्वसंनिहितं शब्दान्तरमारभते
न च शब्दः शब्दान्तरमिति कामेण श्रोत्रदेशं जातः शब्दः
श्रोत्रेण गृह्यते इति । ३६ । ५१ ।

तदेकदेशिनस्तु कदम्पमुकुलन्यायमिहायतारयन्ति ।
यथा हि कदम्पमुकुलात्कालविशेषनिमित्तेन तयोस्तु दिधु
युगपद्दिनि केसराण्युत्पद्यन्ते तथा भेर्यादिदृष्ट्येवंगेन
पंशादिदलद्वयविभागं या निमित्तेन भेर्यादिदेशव-
न्दिद्वस्रभाकारं दशसु दिधु दश शब्दा जायन्ते एताव-
न्मात्र एव दृष्टान्तः । अग्रे तु पूर्वोक्तप्रकारेण स्वसंनिहि-
तानन्यशब्दानारभन्तइत्यादि ज्ञेयम् । ३७ । ५२ ।

अन्योन्यनारागनाशकभावविषयायां सुन्दोपसुन्द-
न्यायः । यथा हि सुन्दोपसुन्दसंज्ञौ सरोदरायसुरौ तिलो-
सामार्थं परस्परं वक्ष्यतातकभावेनाभावपि नष्टायिति भा-

रते प्रसिद्धम् । तथा र्थीचीतरङ्गन्यायेनान्यज्ञानां कार्यशब्द-
नाश्यानामन्त्योपान्त्यशब्दौ परस्परेण नारयायन्त्यउपा-
न्त्येनोपान्त्यश्रान्त्येनेति के चित्कारिकाः । तदयुक्तमित्य-
परं उपान्त्येन द्विच्छणायस्यायिनान्त्यस्य द्वितीयक्षणवृत्ति-
ध्वंसप्रतियोगिना तृतीयक्षणउत्पद्यमानान्त्यध्वंसजनना-
योगात् तस्मादुपान्त्यनाश इति । किं तर्ह्येतन्न्यायोदाहर-
णमिति चेत्सत्प्रतिपक्षावित्यवेहि तौ हि परस्पराणुमि-
तिप्रतिबन्धरुत्वेनानुमितिकरणन्वरूपानुमानत्वनिरासकौ
भवतः । इदमेव तयोरिनरेतरनाशकत्वं नामेति । ३२ । ५३ ।

अयं तुल्यबलयोर्विरोधे प्रसरति प्रबलनिर्बलविरोधे
सबलेन निर्बलबाधविचक्षायां तु मात्स्यन्यायावतारः ।
अयं प्रायः इतिहासपुराणादिषु दृश्यते । यथा हि वासिष्ठे
प्रह्लादाख्यानं तत्समाधिं प्रस्तुत्योक्तम् । एतावता ऽथ
कालेन तद्रसातलमण्डलम् । बभूवाराजकं तीक्ष्णं मात्स्य-
न्यायकदर्थितमिति । यथा प्रबला मत्स्या निर्बलांस्ताद्भाश-
यन्ति तथा ऽराजके ऽमुकदेशे प्रबला जना निर्बलाद्भाशयन्ति
स्मेति न्यायार्थः । प्राग्दर्शित आगमेन प्रत्यक्षादिबाधो
ऽप्यस्योदाहरणं बोध्यम् । प्रबलश्रुत्यादिप्रमाणैर्निर्बललि-
ङ्गादिप्रमाणबाधे ऽप्ययं बोध्यः । तथा हि विधिविशेषस्य
सहकारीणि पट् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-
समाख्यारूपाणि । विध्यन्तरस्य च श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्य-
प्रवृत्त्याख्यानि । तेषु पूर्वपूर्वस्य प्रबलत्वेनानेन न्यायेनोत्त-
रोत्तरबाधकत्वमग्रे वक्ष्यामस्तावत्तदुपोद्धातत्वेन विधि-
भेदाः संक्षेपतो निरूप्यन्ते । अत्राप्तं फलवन्तं चार्थं यः
स्वसामर्थ्येन प्रकाशयति स विधिकृतत्वादिभिर्धर्मैर्युक्तः
सद्गुत्पत्तिविधिर्विनिर्णयविधिः प्रयोगविधिरधिकारवि-
धिश्चेति चतुर्विधो भवति । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको

विधिः प्रथमः । यथा ऽग्निहोत्रं जुहोतीति । अद्भ्यसम्बन्धयो-
 धको विधिर्विनियोगविधिः । यथा दध्ना जुहोतीति । स
 हि तृतीयया प्रतिपत्ताद्भवस्य दध्नो होमसंबन्धं विधत्ते
 दध्ना होमं भावयेदिति । दध्नादीनामद्भ्यत्वं नाम परोद्देश-
 प्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वं पारार्थ्यं तच्चानेन विधिना ज्ञाप्यते ।
 प्रयोगप्राशुभावयोधको विधिः प्रयोगविधिः । स चाद्भवा-
 यैकवावयतामापन्नः प्रधानविधिरेव । स हि साद्गं प्रधान-
 मनुष्ठापयन्विलम्बे मानाभावाद्बिलम्बापरपर्यायं प्रयोग-
 प्राशुभावं विधत्ते । न च विलम्बवद्विलम्बे ऽपि माना-
 भावः । विलम्बे ऽद्भ्यप्रधानविध्येकवावयतावगततत्साहि-
 त्यानुपपत्तेः । न हि विलम्बेन कृतयोः पदार्थयोः सह कृत-
 मिति साहित्यं व्यवहरन्ति । स चाविलम्बो नियते क्रमे
 आश्रीयमाणे भवति । अन्यथा किमेतदनन्तरमेतत्कर्त्तव्य-
 मेतदनन्तरं चेति प्रयोगविधौपापत्तेः अतः प्रयोगविधिरेव
 स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थवि-
 शेषणतया विधत्ते । तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्वा-
 पर्यरूपो वेति । फलस्वाभ्ययोधको विधिरधिकारविधिः ।
 फलस्वाभ्यं च कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । स च यजेत स्वर्ग-
 काम इत्येवंरूपः । अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता
 स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं बोध्यते । तत्र स्वाभ्यं
 तस्यैव यो ऽधिकारिविशेषणविशिष्टः । अधिकारिविशेषणं
 च तदेव यन्पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतम् । अत एव राजा
 राजसूयं स्याराज्यकामो यजेत्यनेन स्याराज्यमुद्दिश्य
 राजसूयं विदधता ऽपि न स्याराज्यकाममाश्रय्य तत्फलभो-
 क्तृत्वं बोध्यते किं तु राज्ञः सनस्तत्कामस्य । किं पितृ-
 पुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणं भवति । यथा
 ऽध्ययनविधिनिष्ठा विद्या अग्निताप्येषु च कर्मस्थापान-

सिद्धाग्निमत्ता । एवं सामर्थ्यस्याप्यधिकारिविशेषणत्वम् ।
 आख्यातानामर्थं ब्रूवतां शक्तिः सहकारिणीति न्या-
 यात् । असमर्थं प्रति विध्यप्रवृत्तेश्च । एवमर्थित्वादेरपि
 बोध्यमिति दिक् । तत्सिद्धं फलस्याभ्यपोधको अधिकार-
 विधिरिति । तदेवं निरूपितश्चतुर्विधो विधिः । उत्तरकाण्डे
 ऽप्युपलभ्यते सः । तथा हि । तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं
 निर्विद्येत्यादिरूपतिविधिः । मन्तव्य इत्यर्थिनियोग-
 विधिः । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिना तु सन्प्रत्ययवाच्याया
 इच्छायाः प्रकृत्यर्थभूतस्य ज्ञानस्य शानुष्ठातुमशक्यतया
 सन्प्रत्ययेन विचारं लक्षयित्वा प्रकृत्या च फलीभूतज्ञानं
 लक्षयित्वा ऽद्वितीयब्रह्मज्ञानाय तत्कर्त्तव्यता विधीयते
 ब्रह्ममात्रात्कारकामो येषान्तविचारं कुर्यादिति । अतो
 ऽयमधिकारविधिः साधनचतुष्टयमन्वेषो अधिकारी जि-
 ज्ञासुः माह्वं येषान्तश्रयणं कुर्यादिति प्रयोगविधिः कथप्य
 इति । चतुर्विधो ऽप्ययं विधिः पुनः प्रकारान्तरेण त्रिविधः ।
 स च विधिर्या म्यादपूर्यत्याछादमात्रं धनर्थकम् । उदत्तं
 आपूर्यत्यात् विधिस्तु धारणे अपूर्यत्यात् नियमार्थो पुनः
 श्रुतिरुच्यते ऽपि तु संश्लेषेणैवमादिषु भगवतो जैमिनेः
 शृष्टेषु व्ययहृतः । भट्टपादैश्चान्गोन्गामंकीणोत्तया मल्लो
 विस्तारमुपपादितः । विधिरत्यन्तमप्राप्ती नियमः पाश्चि-
 मति । तत्र शान्यत्र च प्राप्ती परिसंश्लेषेति गौणवदिति ।
 अस्यार्थः यस्य यदर्थत्वं मानान्तरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थेनैव यो
 विधिः सो ऽपूर्वविधिः । तथा गजैव स्वर्गहासः प्रीतिव्यो-
 चनान्यादिः । मात्र पागस्य स्वर्गार्थताया प्रीतिव्यां प्रो-
 क्तस्य च संस्कारकर्मणा विधिं विना कथमपि प्राप्तिरिति
 अतो ऽयमपूर्व एव विधिः । यद्यथातस्याप्राप्तोपर्यवृत्त-
 कतो विधिनियमविधिः । तथा प्रीतिवदन्तीति । अत्र

विशेषभावे ऽपि पुनरात्मप्रवृत्तिदृष्ट्याणां तदनुलनिष्पत्त्या-
 दंशादंशाद्यननप्रामित्तिरिति । किं तु तद्वदेव लौकिकन्यायसंग-
 र्हाद्यादिगोप्यसंग्रहद्वयनादिरपि पक्षे प्रामुखादिगोप्यहन-
 ताप्रामांशसंभवात्तदंशपरिपूरणफलः । उभयत्रैकस्योभयो-
 र्द्वैकस्य युगपत्प्रामाण्यन्यतरनिवृत्तिफलौ विधिः परिसंग्या-
 विधिः । यथा अयमेव ऽभ्यर्गदंभरसनयोर्द्वैतौ युगपदनुमेये
 ग्रामध्वोपिशंयात्प्रामाण्येवामगृह्यन् रसानामिति मन्त्रस्या-
 श्वाभिधानीमादवाहति गर्दभरसानाप्रहणज्यावृत्तिमात्रक-
 लवो विधिः । एषं पश्य पञ्चनखा भक्ष्या इत्यपि परि-
 संख्याविधिः । इदं हि न भक्ष्यपरं तस्य रागतः प्रामान्यात्
 किं स्वपञ्चपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति । न च नियमप-
 रिमंत्तयोः फलतो न विशेषः । यतो नियमस्य विधेयाय-
 यान्निवृत्त्यात्परिहितमप्रामांशपूरणमेव फलं नग्रायदल-
 नादिनिवृत्तिन्यायिर्बोति ।

अथ श्रोतव्य इति केन विधिरिति विचार्यते । तत्र के-
 चिच्छ्रयणं श्रोतव्यार्थमाच्छात्कारहेतुरिति सामान्यनिय-
 मस्य धर्मधरणे व्यभिचारादभिद्वेः प्राप्तश्रयणं प्राप्तसा-
 छात्कारहेतुरिति विशेषनियमस्यापीदानीं केपु चिद्वाम-
 देये सान्धयव्यतिरेकव्यभिचारादभिद्वेः अलौकिके प्राप्त-
 साच्छात्कारं लौकिकोपायाप्राप्तेश्च धनुषापापान्तरेण सह
 विकल्पेन समुपयेन या श्रयणं मानान्तरेण प्राप्तं स्यात्तदा
 नियमः परिसंग्या चेति संभाषना स्यात् तु तथा ऽस्ती-
 न्यपूर्वविधिरंशपरमिति मन्यते ।

अपरे तु विचारमात्रे विचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य लौक-
 मिद्वत्यादपरोक्षार्थविषयमानावच्छेदेनापरोक्षहेतुत्वस्य
 धन्यवृद्धिः शाब्दापरोक्षवादे व्यवस्थापनाद्य फलसाक्षादप-
 रोक्षाद् प्रवेति श्रुतिनिर्न्यापरोक्षप्रथममाणविचारितये-

दान्तरूपश्रवणस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वमर्थप्राप्तमेव परं
 त्वात्मतत्त्वजिज्ञासारेतद्विध्यभावे मनोगोचरे स्वस्मिन्
 श्रुतियोधितसूक्ष्मतमविशेषावधारणाय मनस एव सप्रणि-
 धानव्यापारे ऽद्वैतशास्त्रश्रवणे वा मेवादिना गुनिरपेक्ष-
 वेदान्तविचारे मन्दव्युत्पन्नस्य भाषाप्रबन्धश्रवणे प्रवृत्तिप्र-
 सक्तिरस्तीति साधनत्वभ्रान्तिप्राप्तेर्मनःप्राणिधानादिभि-
 र्गुर्वधीनाद्वितीयात्मपरवेदान्तश्रवणस्य पारिच्छकत्वप्रसक्तौ
 नियमविधिरयमित्याहुः ।

चिकित्साज्ञानार्थं चरकादिग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्येव ब्र-
 ह्मज्ञानार्थं वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तस्यापि मध्ये मध्ये प्रवृ-
 त्यन्तरप्रसक्तौ तद्विवृत्तिफलकः परिसंख्याविधिरयमि-
 त्यन्ये ।

आगमाचार्यवाक्यजं ज्ञानमेव श्रवणं तस्मिंश्च विष-
 यप्रमाणतन्त्रे ऽयोग्ये शिलादा ध्रुग्धारेव श्रूयमाणो विधिः
 कुण्ठीभवतीति नात्र विधित्रयस्याप्यवकाश इतीतरे ।

परे तु विचारे ऽपि विचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य लौकिक-
 मानसिद्धत्वाद्गुरुरूपसदनविधेर्दृष्टार्थवत्त्वाय गुरुपूर्वशक्त्यनि-
 यमसिद्धेरीशानुग्रहलभ्याद्वैतशास्त्रश्रद्धाहीनस्य श्रवणवि-
 धायपि द्वैतात्मश्रवणपरत्वशीलमंभवादिति न कस्यापि विधे-
 रवकाश इत्याहुः । अलं प्रपञ्चेन । तदेवं संक्षेपेण विधि-
 भेदा निरूपिताः । तत्र विनियोगविधेः सहकाराणि पूर्वो-
 क्तानि श्रुत्यादिपटुप्रमाणानि निरूप्यन्ते । तत्र निरपेक्षो
 रयः श्रुतिः सा च त्रिधा विधात्री अभिधात्री विनियोक्षी
 चेति । तत्र विधात्री लिङ्गायात्मिका अभिधात्री घीष्ठा-
 दिश्रुतिः यस्य च शब्दस्य श्रवणादेव संपन्थः प्रतीपते सा
 विनियोक्षी । सा च त्रिविधा विभक्तिरूपा एकाभि-

लौकिकन्यायसंग्रहः

धानरूपा एकपदरूपा चेति । तत्र ग्रीहिभिर्गजेनेति
याश्रुत्या ग्रीहीणां यागाद्गत्यम् । पशुना यजेतेत्यत्रै
पुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकद्गत्वं यजेतेत्या
नाभिहितसंख्याया भावनाद्गत्वं समानाभिधानश्रुतेर
पदश्रुत्या च यागाद्गत्वं परिगणनं च प्रायोऽभिप्रायं
शान्तो दान्त उपरतस्तिन्धुः समाहितः श्रद्धावि
भूत्या ऽऽत्मन्येवात्मानं पर्येदित्यत्र तयाश्रुत्या शमादेर
त्मदर्शनाद्गत्वमिति वृद्धोक्तिः संगच्छते । एवं रेयती
वारयन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्येन्यादायपि बोध्यम् । सा
मर्थ्यं लिङ्गं सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते
इत्युक्तेः तेनाद्गत्वं यथा वहिर्देवसदनं दामीत्यस्य मन्त्रस्य
लयनाद्गत्वम् । स हि लवनं प्रकाशयितुं समर्थः । तत्र
लिङ्गं द्विविधं सामान्यसंबन्धबोधकमानान्तरापेक्षं तदन-
पेक्षं च तत्र घदन्तरेण यत्र संभवत्येव तस्य तदद्गत्वं तद-
नपेक्षम् । यथा ऽर्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाद्गत्वम् । लवनं हि
मन्त्रं यिना ऽप्युपायान्तरेण स्मृत्या कर्त्तुं शक्यते अतो न
मन्त्रो लवनस्यरूपार्थः संभयति किं त्वर्थसाधनभूगलय-
नप्रकाशनार्थः । तत्त्वं च सामर्थ्यमात्रादयगभ्यते लवन-
प्रकाशनमात्रे सामर्थ्यात् । अतो ऽपश्यं प्रकरणादि सामा-
न्यसंबन्धबोधकमुपेक्षं दशपूर्णमासप्रकरणे मन्त्रस्य पाठादे-
षमयगभ्यते अनेन मन्त्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसंबन्धि किं
चित्प्रकारगतइति । अन्यथा प्रकरणपाठपेक्ष्यं प्रसङ्गात् ।
किं तदपूर्वसंबन्धि प्रकाशयमित्याकाङ्क्षायां सामर्थ्यादहि-
लवनमित्ययगभ्यते । समभिष्याहारो वाक्यम् । समभि-
ष्याहारो नाम साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभाषे यस्तुतः
शेषरोपिणोः सहोधारणं यथा यस्य पर्यमयी लुम्ब-

दान्तरूपश्रवणस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वमर्थप्राप्तमेव परं
 त्वात्मतत्त्वजिज्ञासोरेनद्विध्यभावे मनोगोचरे स्वस्मिन्
 श्रुतिबोधितसूक्ष्ममविशेषावधारणाय मनस एव सप्रणि-
 धानव्यापारे ऽष्टैतशास्त्रश्रवणे वा मेवाविनो गुरुनिरपेक्ष
 वेदान्तविचारे मन्दव्युत्पन्नस्य भाषाप्रबन्धश्रवणे प्रवृत्तिप्र-
 सक्तिरस्तीति साधनत्वभ्रान्तिप्राप्तेर्मनःप्राणिधानादिभि-
 र्गुर्वधीनाद्वितीयात्मपरवेदान्तश्रवणस्य पाक्षकत्वप्रसक्तौ
 नियमविधिरयमित्याहुः ।

चिकित्साज्ञानार्थं चरकादिग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्येव ब्र-
 ह्मज्ञानार्थं वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तस्यापि मध्ये मध्ये प्रवृ-
 त्यन्तरप्रसक्तौ तद्विवृत्तिफलकः परिसंख्याविधिरयमि-
 त्यन्ये ।

आगमाचार्यवाक्यजं ज्ञानमेव श्रवणं तस्मिंश्च विष-
 यप्रमाणतन्त्रे ऽयोग्ये शिलादौ धुरधारेव श्रूयमाणो विधिः
 कुण्ठीभवतीति नात्र विधित्रयस्याप्यवकाश इतीतरे ।

परे तु विचारे ऽपि विचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य लौकिक-
 मानसिद्धत्याद्गुरूपसदनविधेर्दृष्टार्थवत्त्वाय गुरुपूर्वकत्वनि-
 यमसिद्धेरीशानुग्रहलभ्याष्टैतशास्त्रश्रद्धाहीनस्य श्रवणवि-
 धायपि ऽष्टैतात्मश्रवणपरत्वगीसंभवादिति न कस्यापि विधे-
 रवकाश इत्याहुः । अलं प्रपञ्चेन । तदेवं संक्षेपेनो विधि-
 भेदा निरूपिताः । तत्र विनियोगविधेः सहकारीणि पूर्वो-
 क्तानि श्रुत्यादिपदप्रमाणानि निरूप्यन्ते । तत्र निरपेक्षो
 रयः श्रुतिः सा च त्रिधा विधात्री अभिधात्री विनियोक्षी
 चेति । तत्र विधात्री लिङाशात्मिका अभिधात्री ग्रीष्वा-
 दिश्रुतिः यस्य च शब्दस्य श्रवणादेव संपन्थः प्रतीयते सा
 विनियोक्षी । सा च त्रिविधा विभक्तिरूपा एकाभि-

यथारंग्यपादात् । प्रथमपठितस्य मन्त्रस्य हि कैमर्ष्याका-
 दृचायां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपनिष्ठते समानदे-
 शत्वात् । यानि तु पैशूनात्प्रदानि प्राकृताद्दानुपादेन
 विहितानि प्राकृताद्दानुपादेन विहिताद्विध्यो-
 स्ताद्दशाद्दप्रधानविध्योर्वा मध्ये न पठितानि तेषां विकृ-
 त्पर्यत्यं अतिविधात् । पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वम-
 नुष्ठानसादेरपात् । औपमध्य्ये ऽहनि अग्नीषोमीयः पशुरनु-
 ष्ठीयते तन्निर्वाण दिने ते धर्माः पश्यन्ते अतस्तेषां कैमर्ष्या-
 काद्दृजायामनुष्ठेयत्येनोपस्थितपञ्चपूर्वमेव भाव्यत्येन संप-
 ष्यते । यत्रो युक्तमनुष्ठानसादेरपात्तदर्थत्वं तेषामिति
 संक्षेपः । समाख्या धार्मिकः शब्दः । सा द्विविधा वैदिकी
 लौकिकी च । तत्र होतृधर्मसम्बन्धाद्दत्त्वं होतृधर्मस इति
 वैदिक्या समाख्या शर्ष्यांस्तत्पर्यदाद्दत्त्वं लौकिक्या
 ऽऽर्ष्यार्थमिति समाख्येति । तदेवं निरूपितानां श्रुत्या-
 दीनामुपरोक्षारं प्रति पर्यपर्यस्य प्राप्त्यत्तम् । तदुक्तम् ।
 धूमिलिङ्गाद्यव्ययप्रकरणस्यानसमाख्यानां समवाये परदौ-
 षत्त्वमर्षधिसंज्ञात् । समवाये समानविषयत्वेन द्वयोर्वि-
 रोधे परस्य दौषत्वं पुनः अर्षधिसंज्ञात् परस्य पूर्वव्य-
 यमानेन प्रवृत्तोरिति पर्यः । अयं भाषः एकत्र विनियुक्तस्य
 निराकाङ्क्षत्वादन्यत्र विनियोगो विरुद्ध एव परं तु
 विनियोजकप्रमाणयोः समबलान्ये ऽन्यतरविनियोगात्पा-
 गायोगादगत्या ऽऽकाङ्क्षोत्पादनेन विनियोगः स्वीक्रि-
 एते । यथा स्वादिरो यूषो भवति स्वादिरं धीर्यकामस्य
 यूपं कुर्यादिति पाषाण्यां कनौ विनियुक्तस्य स्वादिर-
 त्वस्य फले विनियोगः । यत्र तु प्रमाणयोरतुल्यत्वं तत्र
 न स्वीक्रियते प्रबलैरेव कुर्यादिति विनियोगात्पात् । यथा कदा
 चन स्तरीरिति नेन्द्र समसीत्यस्या प्राप ऐन्द्रया गार्हपत्य-

तीति । अत्र न द्वितीयादिविभक्तिः श्रूयते किं तु पर्णना-
जुहोः समभिव्याहारमात्रम् । तस्मादेवं च पर्णताया जुह-
इत्यं प्रतीयते न चानर्थक्यम् जुहशब्देनापूर्वलक्षणात् ।
नदयं वाक्यार्थः । पर्णतया ऽथत्वाविधिरणद्वारा पदपूर्व-
माधनं नञ्भावयेदिति । एवं च पर्णतया यदि जुहः क्रियते
नदैव तन्माध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यतइति न पर्ण-
ताया वैगर्ह्यम् । उभयाक्ताइत्ता प्रकरणम् । यथा प्रयाजा-
दिषु समिधो यजनीत्यत्र हीपृथिशेषस्यानिर्देशात्समिधागेन
भाषणेन किमित्यस्त्युपकारार्थाक्ताइत्ता दर्शपूर्णमासप्राये
ऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भाषयेत्कथमित्यप्युपकारार्था-
क्ताइत्या अत्र उभयाक्ताइत्तायां प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमा-
साद्भ्रष्टं सिध्यति । महाप्रकरणाद्यान्तरप्रकरणभेदादिति
द्विविधम् । यत्र कलभाषनायाः प्रकरणं महाप्रकरणं
तत्र प्रयाजादेर्घाहकं तत्पुनः प्रकृत्यायेव । यत्र समघ्राहो-
पदेशः सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्णमासादि तत्रैवोभया-
क्ताइत्तारूपं प्रकरणं संभवति आक्ताइत्ताऽनुपरमाणं वि-
श्रुतेः तु न प्रकरणम् । यत्र समघ्राहोपदेशो नास्ति सा
विश्रुतिः । कलभाषनाया अन्तरात्तं यद्ब्र भाषनायाः प्रक-
रणं तद्व्यान्तरप्रकरणम् । तथात्रिकमणार्दीनां प्रयाजादिषु
विक्रियतेतत्रम् । उभयविधं प्रकरणं क्रियाया एव विनि-
श्रुतेः न उभयगुणयोस्त्विति स्थितम् । देशमासाभ्यां स्था-
नम् । तत्र द्विविधं पादमादेशमनुपासमादेशं चेति ।
पादमादेशमपि द्विविधम् । यथासंभवात्तः सतिविधा-
द्वयेन सन्नेन्द्राग्रमेहादग्न्यपाथं निर्वपेत्त्वाभं वादग्न-
दत्तं निर्वपेदित्येवं प्रसविदिवाग्निषु इन्द्रादीं योयता
दिव इत्येतादीनां पादमाऽनुपासयामयादीं यथासंभवं तत्र
सन्नेन्द्राग्रमेहादग्न्यपाथं निर्वपेत्त्वाभं वादग्न- ३३

तथा हि पौरोडाशिकसमाख्याके काण्डे आग्नेयपुरोडा-
शादिकर्मणां क्रमेण मन्त्रा आह्नातास्तत्र दधिपयोस्त्वसा-
न्नाप्यसन्निधौ शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणइति मन्त्र आह्नात-
स्तत्र समाख्यापलेनास्य मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रं शुन्धनशे-
पत्वं प्राप्तं सन्निधिना पाधित्वा साक्षाप्यपात्रशुन्धनशेप-
त्वंमापाद्यते । पुरोडाशसंपन्धिकारणं पौरोडाशिकमिति
समाख्यायाः काण्डान्तर्गतसूत्रस्य पुरोडाशसंपन्धसामा-
न्यबोधकत्वे ऽपि शेषशेषिभावस्वरूपविनियोगबोधकत्वे
सन्निध्याद्यपेक्षतया दुर्यलत्वात् । एवं च विरोधे मति
श्रुतिर्वाधिकैश्च समाख्या पाध्यैय । मध्यानां तु पूर्ववा-
ध्यत्वं परवाधकत्वं चेति श्रुतिलिङ्गसूत्रार्थः । तदेवं निरू-
पितानि विनियोगविधिमाहकारीणि प्रमाणानि निरू-
प्यन्ते तद्वाध्यपाधकभावधोपपाद्यते । तत्र क्रमपरं वचनं
श्रुतिः । तत्र द्विविधं केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं
चेति । तत्र घेदं कृत्या घेदिं करोतीति केवलक्रमपरम् ।
घेदिकरणादेर्षयनान्तरेण विहितत्वात् । घपृक्त्वाः प्रथ-
ममक्ष इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम् । एकप्रसरतामङ्गम-
येन भक्षानुपादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् । तेषां
श्रुतिरितरप्रमाणापेक्षायाम् पलवती । तेषां वचनरूपन-
द्वारा क्रमप्रमाणत्वात् । अत एवाश्विनस्य पाठक्रमात्सुमी-
पस्थाने ग्रहणप्रवृत्तौ अश्विनो दशमो गृह्यतइति वचना-
दशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम् ? । यत्र प्रयोजनवशेन निर्णयः
स आर्थक्रमः । यथा ऽग्निहोत्रहोमपंचांगपापयोः । अत्र हि
पचाग्या होमार्थत्वात्तत्पाकः प्रयोजनपश्चात्पूर्वमनुष्ठीयते ।
स चार्थं पाठक्रमाद्बलवान् । यथापाठे हनुष्ठाने ह्नाप्रयो-
जनपाधः अदृष्टार्थत्वं च स्यात् । न हि होमानन्तरं त्रिप-
माण्य किं विदुःप्रयोजनमस्ति ? । पदार्थबोधकपाश्वानां

मुपतिष्ठतइति तृतीयाश्रुत्या अन्यनिरपेक्षया गार्हपत्यो-
 पस्थानशेषत्वबोधिकयेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गप्राप्तमि-
 न्द्रशेषत्वं बाध्यते । लिङ्गं हि न साक्षाच्छेषत्वं बोधयति ।
 किं त्विन्द्रप्रकाशनमात्रं करोति । तेन च लिङ्गेनानेन
 मन्त्रेणैन्द्र उपस्थापयितव्य इति श्रुतिः कल्प्या तथा शेष-
 त्वबोध इति श्रुतिव्यवधानेन शेषत्वबोधकं लिङ्गं भवति
 स्वार्थबोधकश्रुत्या बाध्यम् । तथा लिङ्गेन वाक्यं बाध्यं
 यथा स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्प-
 यामि तस्मिन्सीदामृते प्रतिनिष्ठ व्रीहीणां मेघ सुमनस्य-
 मान इति मन्त्रभागयोः प्रत्येकं सदनकरणे पुरोडाशा-
 सादने च तत्प्रकाशनसामर्थ्यलिङ्गेन श्रुतिद्वारा विनि-
 योगे सति प्रतीतमेकवाक्यत्वं बाध्यते । तस्य कृत्स्ने ऽपि
 मन्त्रे सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यं पुरोडाशासादनप्रकाशन-
 सामर्थ्यं च लिङ्गं कल्पयित्वा श्रुतिकल्पनयोभयप्र-
 कृत्स्नविनियोगयोधने छात्र्यां लिङ्गश्रुतिभ्यां व्यवधाने-
 न श्रुत्येकव्यवहितसुसलिङ्गाद् दूर्बलत्वात् । तथा वाक्येन
 प्रकरणं बाध्यम् यथा सान्द्रप्रकरणाद्भातद्वादशोपसदां
 द्वादशाहीनस्येति वाक्येनाहीनाइत्यबोधकेन प्रकरणप्राप्त-
 सान्द्राइत्यबाधादुत्कर्षः प्रधानस्याङ्गाकाङ्क्षारूपं प्रकरणं
 तस्याद्गुप्रधानवाक्यैकवाक्यनाम्नासामर्थ्यश्रुतिभिः कल्प्यमा-
 नाभिः स्वार्थविनियोगप्रतिभौ व्यवधानेनाङ्गसामर्थ्यश्रु-
 त्योर्दोषः कल्पकवाक्यात् दूर्बलत्वात् । तथा प्रकरणेन
 सन्निधिर्वाच्यः । यथा राजगुणप्रकरणेन तदन्वर्गताभिषे-
 चनीयात्प्रगोमयागपिशेषसन्निधिपाठप्राप्तं गुणःशंकीया-
 स्थानादेरभिषेचनीयशेषत्वं बाधित्वा कृत्स्नराजगुणशेष-
 त्वमापादितम् । सन्निधेः प्रकरणादिकल्पकत्वेन सान्द्रप्रकर-
 णाद् दूर्बलत्वात् । तथा सन्निधिना समाख्या बाध्यते ।

तथा हि पौरोडाशिकसमाख्याके काण्डे आम्रेपपुरोडा-
शादिकर्मणां क्रमेण मन्त्रा आम्नातास्तत्र दधिपयोरूपसा-
क्षात्पसप्रिधौ शुन्धच्च दैन्याय कर्मणइति मन्त्र आम्नात-
स्तत्र समाख्यामलेनास्य मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रं शुन्धनशे-
पत्वं प्राप्तं सत्प्रिधिना साधित्वा साक्षात्पपात्रशुन्धनशेप-
त्वंमापाद्यते । पुरोडाशसंपन्धिकारणं पौरोडाशिकमिति
समाख्यायाः काण्डान्तर्गतसूत्रस्य पुरोडाशसंपन्धसामा-
न्ययोपकृत्वे ऽपि शेषशेषिभायरूपचिनियोगयोधकृत्वे
सप्रिध्याद्यपेक्षनया दुर्यलत्यात् । एवं च विरोधे सति
श्रुतिर्वाधिकैव समाख्या साध्यैव । मत्पानां तु पूर्वसा-
ध्यत्वं परसाधकत्वं चेति श्रुतिलिङ्गसूत्रार्थः । तदेवं निरू-
पितानि चिनियोगविधिसाहकारीणि प्रमाणानि निरू-
प्यन्ते तद्वाप्यसाधकभावधोपपाद्यते । तत्र क्रमपरं वचनं
श्रुतिः । तद्य द्विविधं केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं
चेति । तत्र घेदं कृत्वा घेदिं करोतीति केवलक्रमपरम् ।
येदिकरणादेर्यचनान्तरेण विहितत्वात् । यपृक्तः प्रथ-
ममक्ष इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम् । एकप्रसरतामद्भ-
येन भक्षानुयादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् । मेषं
श्रुतिरितरप्रमाणपेक्षायां पलवती । तेषां वचनरूपन-
द्वारा क्रमप्रमाणत्वात् । अत एवाश्विनस्य पाठकमालुमी-
यस्थाने ग्रहणप्रसक्तौ अश्विनो दशमो शृणतइति वचना-
दशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम् १ । यत्र प्रयोजनवशेन निर्णयः
स आर्थक्रमः । यथा ऽग्निहोत्रहोमसंवाग्पाकयोः । अत्र हि
यवाग्धा होमार्थत्वात्सात्पाकः प्रयोजनपशात्पूर्वमनुष्ठीयते ।
स चार्थं पाठकमाद्वलयान् । यथापाठे क्षनुष्ठाने ह्यप्रयो-
जनबाधः अदृष्टार्थत्वं च स्यात् । न हि होमानन्तरं क्रिय-
माणस्य किं विदुष्टप्रयोजनमस्ति २ । पदार्थबोधकत्वावधानां

पदार्थकमाद्यः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः ६ । तदेवमेतेषु वाध्य-
 वाधकभायस्य संप्रतिपादनान्मात्स्पन्यायोदाहरणत्वस्मा-
 मज्ञस्यम् । यथा च तिमिंगिलागिलो ऽप्यस्ति तद्गिलो
 ऽप्यस्ति राघव इत्युक्तेस्तिमिंगिलवाधकस्य राघवस्य सुतरां
 तद्वाध्यतिमिंगिलादिवाधकत्वं तथा लिङ्गादिवाधकस्य
 भ्रुत्यादेः सुतरां तद्वाध्यवायवादिवाधकत्वमिति सर्वम-
 नयस्यम् । ननु भ्रुत्यादिभिर्न हि वाध्यमित्येवं लिङ्गादि
 वाध्यते किं तु सति विरोधे मत्स्यैस्तु दुर्बलमात्रं वाध्यते
 तथा च कथमुदाहरणसंगतिरिति चेत् तद्वाध्यवाधकभा-
 यस्यापि विरोधपुरःसरत्वात् । न हि तैः पुत्रपौत्रादयो
 ऽपि वाध्यन्ते किं तु प्रत्युत लाल्यन्तइति येष्ये सौभरे-
 राख्याने प्रसिद्धमिति सर्वं सुख्यमिति मात्स्पन्यायः ३६ ।
 ५४ ।

यत्र निर्यलेनापि प्रपलसहायेन प्रपलो वाध्यते तत्र
 अत्यन्तपलघन्नेो ऽपि पौरजानपदा जनाः । दुर्बलैरपि
 वाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाध्रितैरिति न्यायो ऽयतरति ।
 स्पष्टार्थो ऽयम् । उदाहरणं तुश्रुत्यपेक्षाया दुर्बलाया अपि
 स्मृतेरापन्नरूपप्रपलपदार्थाध्रितत्वेन प्रापक्यम् अतः श्रौ-
 तप्रमत्यागेन घेदकरणानन्तरं ध्रुते आचमनमेव कार्यमिति
 दिक् । ४० । ५५ ।

यत्रान्यत्रातिप्रसक्तादवयवार्थालोचनसव्यपेक्षाय
 योगात्समुदायशक्तेः प्रापत्यं विवक्ष्यते तत्र रूढियोगम-
 पहरतीति न्यायः । यथा गौरित्यादावन्यत्रातिप्रसक्तप्र-
 कृतिप्रत्यायार्थलोचनसव्यपेक्षगमनकर्तृत्वादिरूपयोगार्थ-
 त्यागेन रूक्षा सास्नादिमती ष्यक्तिर्गृह्यते तथा वर्षासु रथ-
 कारो ऽग्नीनादधीतेत्यत्र रथकारशब्देन प्रात्ययैरयोत्पद्यो

घर्णविशेष उच्यते न तु रथं करोतीति व्युत्पत्त्या द्विजातय इति संक्षेपः । ४१ । ५७ ।

श्रुतयौगिकार्थलाभे सत्पनन्वितरूढार्थस्त्यान्य इति न्यायो विशेषतया ऽस्य बाधकः । दृश्यते हि मण्डपं भोजयेत्यत्र मण्डं पियतीति यौगिकार्थलाभेनानन्वितगृहरूपरूढार्थत्यागः । ४२ । ५८ ।

एवं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति न्यायः सामान्यविषयः । औपगवो वापक इत्यादौ हि प्रत्ययार्थस्यापत्यकर्त्रादिरूपस्य प्राधान्यं यातीत्यादिक्रियान्वयात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । ४३ । ५९ ।

भावप्रधानमाख्यातमिति न्यायः । ४४ । ६० ।

इच्छेप्यमाणसमभिव्यहारइप्यमाणस्यैव प्राधान्यं न त्विच्छाया इति न्यायश्च तद्बाधकः । अश्वेन जिगमिपति असिना जिघांसतीत्यादौ यथेप्यमाणस्य गमनहननादेः प्राधान्यात्तत्रैवाश्वस्यादेः करणत्वेनान्वयस्तथा तमेतं वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसा ऽनाशकेनेत्यत्रेप्यमाणस्य वेदनस्य प्राधान्यात्तत्रैव वेदानुबचनादेर्विनियोग इति दिक् । ४५ । ६१ ।

एतेन कामनागोचरत्वेन शब्दे बोधएव शब्दसाधनतान्वय इषि न्यायो ऽपि व्याख्यातः । ४६ । ६२ ।

नन्विच्छागोचरत्वस्य मोक्षसाधारणत्वात्तत्रैव यज्ञादिविनियोगः कुतो न स्यादिति शङ्कानिरासाय शब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यतइति न्यायः । ४७ । ६३ ।

न हि शब्दमशब्देनान्वेतीति न्यायश्च प्रयतते स्पष्टाबुधौ । ४८ । ६४ ।

यत्रैकपदस्यार्थस्य सारामारभूतमंशद्वयमस्ति त्या-
ज्यासारापिनाभूताभीष्टमारजिपृच्छया च तदपिनाभूतम-
सारमन्यादौ गृह्यते त्यज्यते च गृहीते सारे तत्र स न्यक-
एदकन्यायः । यथा मत्स्यमांसार्थी तत्संप्रदान्कण्टकादी-
नपि तापद्गृह्णाति त्यजति च तस्मिन् गृहीते । तथा तस्य-
पदलक्ष्यार्थजिपृच्छया तद्वृषार्थी अपि गृह्यते त्यज्यते च
भागत्यागलक्षणया सति लक्ष्यार्थग्रहे । उपपादिना उप-
मर्षः प्राक् । ४६ । ६५ ।

घान्यपहालन्यायो ऽपीदृशः । ५० । ६६ ।

अर्थं त्यजति पण्डित इति न्यायो ऽपि भागात्याग-
लक्षणास्यलक्षणं प्रसरति । ५१ । ६७ ।

तस्यपदलक्ष्यार्थभेदे अन्यतरपदैषधर्ममिति शङ्को-
च्छेदाय पदमन्यधिकाभायाग्मारकात्प्र विशिष्यमइति
न्यायो ऽप्यतरति । तथा च लक्ष्यार्थबोधे प्रमात्पर्यवादेक-
तया पदान्तरसाफल्यमिति बोध्यम् । ५२ । ६८ ।

गुण उपाधरेष स्यागनिपमः । नेतिनेतीत्यादिनिषे-
धान्यथाऽनुपपत्त्या सर्वतो यलंयती तन्यथाऽनुपपत्ति-
रिति न्यायेन तस्मिन्निषेधात्प्राक्प्रकारणात् । सर्वं ज्ञानं
धर्मिण्यभान्तं प्रकारे तु विपर्यय इति न्यायाच्च । ५३ । ६९ ।

सर्वत इति प्रासङ्गिकः । १ । ७० ।

आत्मतादात्म्यापदस्यानात्मने मंतीत्यादिनिषेध-
वापिर्बाधे कथं तत्तादात्म्यापदस्यात्मने न बाधः स्या-
दिति शङ्कापारत्तस्याय तातोऽन्यायावतारः । यथा कश्चि-
दुत्पन्निरजगरेण संवृत्तमुष्टं रक्षन्वापीरजगत् जगनेति लौ-
किकी ताथा तथा निषेधवाक्यानि बाधावधिन्वेनात्मानं
रक्षन्त्यनात्मानं बाधन्तइति । ५४ । ७१ ।

स्वमते परेषोद्गाढ्यमानानां दूषणानां तन्मते पातने
 उष्ट्रलघुङ्गन्यायायतारः । यथोष्ट्रेणोद्गमानेनैव लघुङ्गेन तत्प्र-
 हारः क्रियते तथा तार्किकोत्थापितदूषणैस्तन्मतमेव वेदा-
 न्तिभिर्निराक्रियते । तथा हि । अद्यैतयादे यद्भोगसां-
 र्पादिरूपदूषणं तैरुच्यते तदौपनिषदैर्विभ्यनेकात्मयादिनां
 तेषामेव मते पात्यते तथा यदैकेनात्मना मनः संयुज्यते
 तदात्मान्तरैरपि तत्संयोगस्यावरयकत्वेन तद्विशेषात्सु-
 न्नादेरप्यपिशेषः स्यात् । अदृशाभिमंघ्यादेरपि सर्वसा-
 धारणमनःसंयोगासमयापिकारणकत्वेन व्ययस्थापकत्वा-
 भावात्सांकर्यं दूषपरिहरमिति संक्षेपः । ५५ । ७२ ।

एकताञ्जिरुमतनिरासाप प्रयुक्त्या गुक्त्या ततराह-
 शमतान्तरनिराकरणं यदा विवक्ष्यते तदा पुष्टलघुङ्गना-
 यप्रवृत्तिः यथा यद्गुणां मध्यएकस्य गुणः प्रहारार्थं प्रक्षिप्तः
 पुष्टलघुङ्गनां प्रहृत्यान्गानपि प्रहरति । तथा ब्रह्मकारण-
 यादिभिः सांख्याभिमतप्रधानकारणवादनिरासाप प्रयु-
 क्ता ईक्षतेनाशब्दम् रथनाऽनुपपत्तेश्च नानुमानमित्यादि-
 समन्वयाविरोधाध्यायगतशूत्रभ्या गुक्त्यागर्तं निरन्त-
 योगाभिमतप्रधानकारणवादमपि सांख्यातिरागुर्गन्तीति
 दिक् । ५६ । ७३ ।

जायाअर्थं अगम्य गुणादेरतिध्वुनकारकत्वमिति
 न्यायः । ५७ । ७४ ।

गृहार्थंमातेपितृभ्य दीपभ्य रथयोगकारकत्वमिति
 न्यायश्चेद् प्रथमैरे । ५८ । ७५ ।

पूर्वं तुल्यप्रजनन्यायोऽपि बोध्यः । तथा हि तुला-
 याः पश्चिमप्रागन्त्यापन्नशक्तिवृक्षाणागानेनासमने वृक्षे
 सन्नि पूर्वप्रागन्त्य समने यत्प्रान्ताप्रान्तरेणैव भावति तथैव-

स्मिन्परमार्थद्वैतवादिनि जिते ऽन्ये विनैयोद्यमं जिता
भवन्तीति । ५६ । ७६ ।

एकस्मिन्प्रधाने प्रतिधादिनि जिते ऽन्ये सुखेन जेतुं
शक्यन्तइतीदृग्विषये प्रधानमहानिर्घर्षणन्यायः मद्या पादु-
मुद्दविशारदास्तेषु प्रधानस्य निर्घर्षणं भूमौ प्रतिष्ठापनं
तत्पृष्ठभागस्य तथा संयोजनमिति यावत् जयकामेन प्रथमं
क्रियते तस्मिन्निर्घृहीते हि तदपेक्षया दुर्मलानामन्येषां जयः
सुकर इति न्यायार्थः । ६० । ७७ ।

याभिर्युक्तिभरतिप्रयत्नशुष्कतर्ककर्तव्यत्वेन प्रसिद्धो
ऽपि द्वैतसत्पत्यवादी वैशेषिकादिर्जय्यस्ताभिरितरे धुम्रा-
श्वार्याकादयस्तु दूरतो निरस्ता भयतीन्ति विषद्याया-
मापादयाते चलति द्विपेन्द्रे शकीयतो वारिधिरेव काष्ठेति
न्यायप्रवृत्तिः । चलतीति सप्तम्यन्तं पदं देहलीदीपन्याये-
नोभयत्र संबध्यते । शकीयान् गर्दभः । शकीयन्तस्तु
पालेषा रासभा गर्दभाः खरा इत्यभिधानात् । स्पृष्टम-
न्यत् । ६१ । ७८ ।

देहलीति प्रासङ्गिको ऽत्र । यथा देहल्यां घृतो दीपो
पाद्यमाभ्यन्तहं च देशं प्रकाशयति तथा मध्ये निहितं पद-
धुमाभ्यां साकाञ्चपदाभ्यां संबध्यतइत्यर्थः । १ । ७९ ।

काकाच्चिन्यायो ऽपीह बोध्यः । काकस्वैकमेव शत्रु-
रिन्द्रियं गोलकादये ऽपि क्रमेण यथा संबध्यते तथा प्रवृत्ते
ऽपीत्यर्थः । २ । ८० ।

आपादयातन्यायविषये वैशुतिकन्यायो ऽपि वर्तते ।
इयांस्तु विरोधो यत्पूर्वो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्निन्दायां
पर्यवस्यति अयं तु स्तुतिनिन्दाभयसाधारणः । तत्र नि-
न्दायां पूर्वमेवोदाहरणं बोध्यम् । स्तुतो तु मां हि पार्थ-

त्यादि भगवद्गीतायाः सार्द्धरलोक उदाहरणम् । अपि
चेत्सुदुराचार इत्यादावपिशब्देन घोषितो ऽयं न्यायः
सर्वैर्ग्रहैर्गृहीतान्वै सर्वपापसमन्वितान् । स मोक्षयति
सुप्रीतः शरण्यः शरणागतानित्यादावर्थलभ्यः । यदि स-
दाशिवः सर्वपापयुतानपि शरणागतान्मोक्षयति तदा
ऽल्पपापान्वितान्साधून्या शरणागतान्मोक्षयतीति किमु
वक्तव्यमिति । ६२ । ८१ ।

मां हि पार्थेत्यादिकैमुतिकन्यायोदाहरणेषु पुण्ययो-
नयोः ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चेशव्यपाश्रयाः मन्नः सुतरां मोक्षं
पान्तीत्याद्यर्थसिद्धं दण्डापूर्विकान्यायेन दण्डाकर्षणेन त-
दवलम्बिनामपूपानामाकर्षणं यथा ऽर्थमिद्धं तद्वदित्यर्थं
इति केचित् । अन्ये त्वपूपवन्तं दण्डमानयेति स्वाम्यनुशा-
सनाद्गतो भृत्यो मूपकैः किं चिद्भक्षितं दण्डं दृष्ट्वा दण्डस्तु
भक्षितो मूपकैरित्युवाचेति लौकिकी गाथा तथा च यथा
तद्वाक्यादेवापूपभक्षणं सुखेन प्रतीयते तथा प्रकृतेपी-
ऽत्याहुः । ६३ । ८२ ।

पुष्टलशुद्धन्यायादारभ्यैतत्पर्यन्तानां न्यायानां साम्ये
ऽपि यत्किञ्चिद्विशेषमादायाणुरपि विशेषो ऽध्यवसाय-
कर इति न्यायेन भेदसिद्धिर्भिन्नोदाहरणत्वसिद्धिश्च केषां
चिदिति बोध्यम् । ६४ । ८३ ।

यत्राप्यासं विना साक्षात्सिध्यन्तमर्थमुपेक्षयायासेन
परस्परया स एवार्थः साध्यते तत्र दण्डसर्पमारणन्याया-
वतरणम् । कश्चित्सर्पं दृष्ट्वा तन्मारणाय दण्डमिच्छंस्तमल-
भमानश्च कुठारं गृहीत्वा तच्छेदाय प्रवर्तते । तस्य यथा
ऽऽयासो वृथा कुठारेणैव सर्पस्य शक्यवधत्वात् । तथा
यथा युक्त्या रज्जुसर्पादिसंसर्गस्यानिर्यचनीयत्वं प्रसाध्य

तद्दृष्टान्तेन सर्पाद्यनिर्ययनीयत्वं साध्यते तथैव सर्पाद्य-
निर्ययनीयत्वस्य तु साध्यत्वात्संसर्गानिर्ययनीयत्वसाध-
नापारसो वृधेत्यादि । ६५ । २४ ।

यद्यवन्धनन्यायो ऽपीह प्रयत्नान्ते । यत् जित्पृष्ठुः कश्चि-
त्सूर्यरश्मिसंततो तच्छिरसि नयनीतं निधाय पिलीनेन तेन
तद्विश्रयोः पूर्णपारन्धीयुतं जित्पृच्छति तस्य यथा नयनीत-
प्रक्षेपापारसो वृथा सं विना ऽपि तद्वैय प्रहीतुं शक्यत्या-
शया प्रकृते ऽपीत्यर्थः । ६६ । २५ ।

अन्वये रयदापियाहोदादायेव कुतो न स इति न्या-
यः । ६७ । २६ ।

भाजुमार्गेण सिप्यतो ऽर्थस्य यत्केण साधनायोग इति
न्यायः । ६८ । २७ ।

शिरोधेषुनेन नासिकास्पर्शन्यायश्चापीदृशः । अत्र
भुजपेत्यादिः । स्पष्टमन्यत् । अपमेव कैश्चिद् द्वयिदमा-
णायामन्यायो ऽभिधीयते । ६९ । २८ ।

यत्र न्यायात्सर्वत्यागे ग्रहणे वा प्रसक्ते निर्युक्तिक-
मेकांशोपादानमंशान्तरत्यागश्च क्रियते तत्रार्ज्ज्वरतीन्या-
यप्रयोगः । जरत्यां वृक्षायाः श्लिष्याः पतिस्तदर्थं मुखमात्रं
शुद्धाति अवयवान्तरं त्यजतीति यथा युक्तिसन्ध्यं तथा
यथासायधनत्वेनागमप्रामाण्यमुपगच्छन्ति तेषां बुद्धयध-
सामपि प्रामाण्यप्रसङ्गः । घेदस्यापि वा ऽग्रामाण्यापत्तिः
यदि घेदधनत्वसाम्ये ऽपि घेदस्य ग्रामाण्यप्रामाण्यं च
बुद्धयधनस्याद्गीक्रियते तदेदमपि युक्तिसन्ध्यम् । ७० । २९ ।

तदसंभवविषयापामर्दवैशसन्ध्यायः । यथा कुक्कुटी-
मांसभोजनशामस्तारसंततिकामश्च कश्चिद्यधनस्तद्भीवादिर्कं
च्छिन्त्वा मुदक्ते उदरं च संतानार्थं स्थापयति तद् यथा न
संभवति तथा प्रकृते ऽपीत्यर्थः । ७१ । ३० ।

एकत्र विरुद्धानेकधर्मसमावेशसंभवविवक्षायां तु सुभगाभिधुक्न्यायः । यथा सुभगत्यं भिक्षुकत्वं च पुंस्त्वं च तथाविधपदद्वयसामानाधिकरण्यात्प्रतीयमानमपि विरुद्धत्वादेकस्मिन्पुगपन्न संभवति तथैकस्मिन्नीशरूपासवचने प्रामाण्याप्रामाण्यलक्षणं विरुद्धं धर्मद्वयं न संभवतीति केचित् । अन्ये तु यथा सुभगाभिधुक् प्रथमघातकमयात्कंचिच्छरणं प्रपन्नौ स च शरणागतत्यागदोषश्रवणात् सर्वप्रयत्नेनोभयो रक्षणे प्रथमारिकृतस्वघातभयेन त्यागे वा प्राप्ते ऽपि सुभगां रक्षति भिक्षुकं त्यजतीति यत्तत्र तस्येच्छैव नियामिका न तु किं चिद्विनिगमकमस्ति तथा प्रकृते ऽपीश्वचनत्वादुभयोः प्रामाण्ये पौरुषेयत्वान्मूलप्रामाणसापेक्षतया धर्मादौ तदभावादप्रामाण्ये वा प्राप्ते ऽप्युक्तविभागे तार्किकेच्छैव नियामिकेत्यर्थमाहुः । ७२ । ६१ ।

एवं स्मृत्यादि दृष्ट्वा ऽऽगममूलकतया प्रामाण्यं न तु क्षापियचनत्वादिना बृहस्पतिप्रणीतनास्तिकशाखायामपि प्रामाण्यापत्तेरित्यादि स्वयमूहम् । एकत्र निर्णीतः शाखार्थो ऽन्यत्रापि तथेति न्यायात् । ७३ । ६२ ।

यत्र स्वमतविरुद्धेषु बहुषु मतेष्वेकेन प्रथमघादिमतेन मतान्तरं निरस्य तत्स्ययं निरस्यते तैर्दृषितं च स्वमतं सद्युक्तिभिः सम्यक् स्याप्यते तत्र कण्टकन्यायप्रवृत्तिः । कण्टकाः प्रसिद्धाः शत्रवश्च तत्र प्रथमपक्षे पादप्रविष्टं पण्टकं तथा दृढेन कण्टकान्तरेण निष्कास्यानेनापि कालायतरधीढा मा भयत्यति समप्यग्न्यादौ प्रक्षिपन्ति प्रथमं ममानन्देन तदुद्धारायानुप्रविष्टेन च कृमं प्रणादिकं यथा ऽऽपासो धूपशर्म नयन्ति । द्वितीयकल्पे च तथा ये शत्रवः यथा युत्तयं कृतवन्तस्तदपेक्षया प्रथममभिप्रान्तरं साम-

दानरूपोपायेन यशीकृत्य तद्द्वारा तान्पराजित्य भेददण्ड-
रूपोपायेन तमपि पराजयन्ते तैः कृतं स्वप्रजोत्सादना-
द्युपद्रवं च स्वस्वस्थाने स्थापनादिना दूरीकुर्वन्ति नीति-
निपुणा नृपाः । तथौपनिषदा अल्पात्पात्माख्यात्य-
सत्ख्यातिषादानन्यथाख्यातिषादेन निरस्य तमपि नि-
राकुर्वन्ति अनिर्वचनीयख्यातौ तैस्तर्कितं च दृषण्ण-
मुद्धरन्तीति न्यायोदाहरणसङ्गतिः । तत्प्रकारस्तु ग्रन्थयि-
स्तरभयाग्नेह तन्यते । ७४ । ६३ ।

याप्यं प्रवाध्य स्वयमेव यथकनिवृत्तौ विवक्षितायां
तु जलकतकरेणुन्यायः । यथा हि सपङ्कजले निक्षिप्ताः
कतकस्यौपधियिशेषस्य रेणवो रजांसि तस्माज्जलात्पङ्कं वि-
स्लाप्य स्वयमेव विलीयन्ते तथा तत्त्वज्ञानं सविज्ञानज्ञानं
निवर्ष्य स्वयमेव नियर्त्तते । ७५ । ६४ ।

दग्धेन्धनवङ्गिन्याये ऽपीह बोध्यः । दग्धानीन्धनानि
येन सो ऽग्निर्पथा स्वयमेव ग्राम्यति तथेति पूर्ववत् । ७६ ।
६५ ।

नन्यज्ञानपाथके ज्ञाने यिनष्टे पुनरज्ञानोदयेन पन्ध-
प्रसङ्ग इति शङ्कायां देवदत्ताहन्तृहतन्यायापत्तारः । यथा
देवदत्ताहन्तरि हते ऽपि न देवदत्तस्य जीयनं तथा प्रकृते
ऽपि । ७७ । ६६ ।

इदं च तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनोपगम्योक्तं यस्तुत-
स्त्वज्ञानस्थानादित्यासाद्दुपयञ्छेयं नोचिता । ७८ । ६७ ।

ननु पत्तिवृत्तिमद्यस्तु तद्दुत्पत्तिमदपीति न्यायादि-
नाशिनेो ऽज्ञानस्थोत्पत्तिरपि संभाष्यतइति चेत्तर्हि सर्व
कार्यं सरकारणकमिति न्यायाद्भाष्यकार्यस्य तत्पूर्वकार्यनिय-
मात्तस्य किं स्थित्कारणं चाप्यम् । तद्य किमज्ञानं द्रव्य वा

आद्ये किमिदमेवाज्ञानं किमन्यद्वा आद्ये आत्माश्रयः द्वि-
 तीये ऽनवस्थाइत्युभयतः पाशा रज्जुरिति न्यायापातः । आ-
 द्यद्वितीये शुद्धं ब्रह्म तत्कारणं विशिष्टं वा नाद्यः मुक्तस्यापि
 पुनर्यन्यापत्तेः । द्वितीये ऽप्यज्ञानं विशेषणमन्यद्वा आद्ये
 अज्ञाने ऽप्यज्ञानकारणत्यापत्तिः विशिष्टवृत्तेर्धर्मस्य विशेष-
 णवृत्तित्वनिगम इति न्यायात् । अन्यथा व्यापकव्यावृत्त्या
 व्याप्यव्यावृत्तिरिति न्यायेन कारणत्वधर्मस्य विशिष्टवृ-
 त्तित्वाभावापत्तेः । न द्वितीयः । अन्यस्य सर्वस्याज्ञान-
 कार्यत्वेन ततः प्रागसत्त्वात् । व्याभिचारी चापं यति-
 वृत्तिमदिति न्यायोक्तो नियमः प्रागभावाइति दिक् ।
 ७ । ६८ ।

अथ प्रामाणिकाः यतिवृत्तिमदिति न्या० । १ । १६ ।

उभयतः पाशारज्जुरितिन्या० यथा मृगादिष्वन्यना-
 गावयत्र कृत्वापाशायां रज्जौ प्रविष्टं मृगादि कुतश्चिदपि
 मार्गाद्गन्तुं न शक्नोति तथा प्रकृते ऽपि । २ । १०० ।

विशिष्टवृत्तेरिति न्या० । दृग्गते हि कृष्णहली गायी-
 ग्गादौ विशिष्टवृत्तेर्धर्मस्य गत्यादेः कृष्णहलादिरूपविशेष-
 णवृत्तित्वम् । कृष्णहली भुङ्क्ते इत्यादौ तु कृष्णहलादेरुप-
 लब्धगत्यादिविशेषणस्यैव भोजनान्ययः । न च पदार्थः पदा-
 र्थेनान्येति न पदार्थैरुद्देशेनेति न्यायात्तदनुपपत्तिः । तद-
 पवादमूलेन व्यक्तित्वात्वेन तदुपपत्तेः । स्त्रीरूपेण हि
 जानिर्विगम्यते शब्दगतिमुपगच्छति इति तादृशैर्वा-
 र्थनिर्गम्यादौ पदार्थैरुद्देश्यार्थे व्यक्तेरनित्यत्वात्तदनुपपत्तिः ।
 पुंसोदाहरणत्वेनेत्यादौ मीमांसकैरपि । तथा च पदोप-
 लब्धं पदार्थैरुद्देश्यार्थं निराकृत्य स्वर्गं मनुष्याच्छ्रमः स्व-
 कृत्वात्तदाकित्वात्पदविपर्ययतां मानिषकीन्ते तथा निष्ठा-

मदते षट्थे भिक्षां प्रत्याचक्षाणां स्वस्तुपां भर्त्सयित्वा
श्वभ्रः पुनस्तमाहूय समागने तस्मिन्नास्ति भिक्षा निर्ग-
च्छेति तथैव प्रत्याचष्टे । तथैते ऽपीत्यर्थः । ३ । १०१ ।

अत्राप्यनुप्रसक्तं न्यायघ्नं व्याख्यातम् । ४ । १०२ ।
५ । १०३ । ६ । १०४ ।

व्यापकेतिस्पष्टः । ७ । १०५ ।

प्रकृतमनुसरामः । इदं सयिलासाज्ञानं ज्ञानेन बाधितं
सद्गजभुक्तकपित्थन्यायेन न ज्ञायते कुत्र गतमिति गज-
भुक्तं हि कपित्थफलं तद्गुदरादभग्नमेव निःसरति तत्र
भग्नं सन्मज्जादिशून्यं प्रक्षालितमिवाभातीति प्रसिद्धम् ।
तथा च यथा निरिद्धद्रादतिकठिनात्सम्पादितसान्द्रं तन्म-
ज्जादि कथं निःसृतमिति न तर्कगोचरतामेति तथा तत्र-
योधबाधितं तद्कुत्र गतमिति न तर्कितुं शक्यमित्यर्थः ।
८ । १०६ ।

सति तत्र्यज्ञाने सयिलासाज्ञानं बाध्यमिति किं
बाध्यं तत्र्यज्ञानात्प्रागप्ययाङ्मनसगम्ये निर्विकल्पे शुद्धा-
द्वितीये सच्चिदानन्दधने परे ब्रह्मणीदं दृश्यं सायययमगुह-
मसञ्जद्गुःस्वात्मकं कथमासीदित्यपि नारिकेलफलभ्युन्या-
येन न तर्कगोचरत्वं याति । यथा ऽतिदृढायययसंयोगवति
नारिकेलफले जलं कथमागतमिति न तर्कगोचरतामेति तथा
पूर्वोक्ते ब्रह्मणि तद्विपरीतद्वैतं कथमासीदित्यपि न तर्कितुं
पार्यतइति न्यायसंगतिः । ९ । १० ।

किं चेदमप्यन्यद्भूतमन्यद्भान्तमिति न्यायान्मुमुक्ष-
त्साहपर्यर्जनार्थमेव किं चिदुच्यते नैः । यस्तुतस्तु तदनुभूतं
यस्तु न शब्दशक्यम् । कथं तर्हि तद्वोधः लक्षणयेत्येहि
वपपादितमिदं प्राक् । न्यायस्तु निगदध्याख्यातः । १० ।
१०८ ।

आयं किमिदमवाज्ञान किमन्यथा आयं आत्माश्र
नीयं तत्रस्थान्तर्युत्तमयन पात्रा स्वर्गिनिःशयायान
यद्विनायं जहद्व्रकान्तर्यामि शिष्टं वा नायं मुक्त
पुनर्वन्वापनः । द्वितीय उपज्ञान विज्ञानप्रत्यक्षा
अज्ञाने उपज्ञानकारणप्रत्यक्षि विज्ञितुमुक्त तन्मय वि
णवृत्तिप्रतियोगे नित्यं न्यायान् । प्रत्यक्षा न्यायप्रत्यापु
व्याप्यव्याप्यवृत्तिगिति न्यायन साक्षात्प्रत्यक्षं विज्ञितु
निन्वामावापनो । न द्विर्वयः । अन्यस्य सर्वस्याज्ञान
कार्यत्वेन ततः प्रागमन्वान् । तथा भवति चायं पत्रि
वृत्तिमदिति न्यायान्ता नियम प्रागभावरति दिक्
१।६८ ।

अथ प्रामाणिकाः यद्विज्ञानमदिति न्यायः १।६९ ।
उभयतः प्रागभावरतिनिन्वा ० तथा मुक्तादिवन्वना-
योभयत्र कृतपाशाया ० वा प्रविष्टं मुक्तादि कृतश्रितपि
मार्गादन्तु न शक्नोति तथा प्रकृतं त्रि ० १।७० ।

विज्ञानप्रतये नित्यं न्यायः । अन्यने तत्र कृतं तेषां शि-
न्यादी विज्ञानप्रतये तन्मय स्वर्गिनिःशयायान् पत्रि त्रि-
णवृत्तिप्रतियोगे । इत्यनेन कृतं तेषां तत्र न्यायप्रतये
लक्षणप्रतये तन्मय स्वर्गिनिःशयायान् पत्रि त्रि-
येन नित्यं न्यायः । इत्यनेन कृतं तेषां तत्र न्यायप्रतये
पवादप्रतये तन्मय स्वर्गिनिःशयायान् पत्रि त्रि-
जानिर्विज्ञानप्रतये तन्मय स्वर्गिनिःशयायान् पत्रि त्रि-
रतिप्रतये तन्मय स्वर्गिनिःशयायान् पत्रि त्रि-
पुरोडाशप्रतये तन्मय स्वर्गिनिःशयायान् पत्रि त्रि-
गतं तथा तन्मय स्वर्गिनिःशयायान् पत्रि त्रि-
अनिर्गन्तुं शक्यं तन्मय स्वर्गिनिःशयायान् पत्रि त्रि-

स्वर्माणि विद्याद्वनान्यायेनाकर्माण्येथेति न हेतान्तरमा-
रन्धुं चमन्ते । यथा विद्याद्वना स्त्रीय इत्यमाना अपि न
शुभ्यनालिद्वनादि फलं जनयितुं शक्नोति तथा प्रकृते स्वी-
त्यर्थः । ६६ । १२६ ।

अथ विद्यामृतन्यायः । ८७ । १२७ ।

विद्यालानन्यायश्च योष्यः । ६८ । १२८ ।

नन्यादायन्ते च यदास्मि यदामानं अपि तत्रायेति
न्यायाद्ये मुच्यमंय हेतं मन्यन्ते तेषां प्रत्ययेन मयि-
कृत्यपिनायाधो न क्वात् तस्य प्रत्याशक्यनिग्ययोधम-
हिता मदीय थाभिमन्यात् । अदग्पदहनन्यायेनायाधिन-
स्यैव थाभसंभवात् । न हि यन्दिदंयं दहति । किं च दग्मं
तथा ऽऽत्मनः स्वतःसिद्धं हेतादशने निग्यमुक्तस्यासंसा-
रिणः शास्त्रसाध्यप्रयोगजनशून्यतया शास्त्रस्यापरकृत्रिण्या-
येनानर्थव्यप्रसङ्ग इति चेत् । निग्यमुक्तस्यैवासंसारिणो
ऽयन्तासतसंसारनिवर्तकतया शास्त्रप्रामाण्योपपत्तेः ।
निरपयोधमहिता थाधितं अपि हेतं थापयजदोषस्य धर्म-
जयन्यायेन थाभकयोपपत्तेः । यथा ऽऽहुः । निरपयोधव-
रिपीदितं जगदिधर्मं मुदति थापयजा मतिः । थासुदंभनि-
दत्तं धर्मजयो ददति बीरसकुलं यथा पुनरिति । ६९ । १२९ ।

अथ प्रासादिकाः । आदायन्ते चेति न्यायः । १ । १३० ।

अदग्पदहनन्यायो ऽथ विवृतः ६ । १३१ ।

उपरतृष्टुन्यायस्तु निगदस्याख्यातः । १ । १३२ ।

शयोक्तसंनन्यायः । ४ । १३३ ।

अन्धदर्पणन्यायः । ५ । १३४ ।

श्वपुच्छोत्तामनन्यायः । ६ । १३५ ।

अरस्यरादमन्यायः । ७ । १३६ ।

ऽहिनित्त्वयिनीन्यायात् कदा ऽप्यात्मनो परगति ।
 सर्पः स्वत्वचं पुरा ऽऽत्मनोपगनामपि त्यागान्तरात्
 समीपे वर्त्तमानामपि न कदा चिदात्मत्वेन जानाति
 त्यर्थः । ६१ । ११६ ।

प्रपञ्चं च दग्धरशनान्यायेन निःसारता संति ।
 यथा दग्धा रज्जुः पूर्ववच्चिगुणत्वादिरूपेण प्रतीयते
 निःसारा बुध्यते बुधैस्तथेत्यर्थः । ६२ । ११७ ।

दग्धपटन्यायो ऽप्येतादृशः । ६३ । ११८ ।

कथं चिदपि नानात्वानुभवे कथमङ्गैतपोष इत्यादि
 ज्ञायां चित्रपटन्यायावतारः । यथा पटं गितानां विना
 न पटातिरेकेण सत्ता ऽस्ति तथा न ब्रह्मातिरेकेण
 ऽस्ति । तथा च चित्रनानात्वज्ञानेन पटैक्यानुभवात्कि
 षन्धवत्तत्त्वविदो न प्रपञ्चनानात्वधिया ब्रह्माङ्गीरति
 षन्धः । ६४ । ११९ ।

ये कारणं विना कार्यायन्यनामंभवं मग्नमाना
 कपटवासन्यायेन संस्काराण्यज्ञानात्तेषां चोपेयं
 लयशक्त्यवशेषं योपगच्छन्ति तेषां मते तेन पुनः सं
 शब्दोत्पत्तदंष्टोरग्न्यायेन चारणोया । यथात्प्रा
 पकृतिर्नामो नापकारचममन्याः प्राणि ज्ञेयम् । ६५ । १२० ।

अप्यकंति प्रामादिकः । यथा दूरीभूतेष्वपि कश्चि
 दृष्यन्कतुल्येषु पटत्रयमभ्यमानो मन्थो विनाभ्यमान
 म्यानायोगात्तदाश्रयं द्रव्यं कल्पयति तथा ऽप्या
 १ । १२१ ।

अप्यमात्मानिभूतलन्यायो ऽर्थादृशः । १ । १२२ ।

ननु विदितानि विद्यादि कर्म दृग्बलवत्तद्वत्
 तत्कालेन युग्मेति चेन्न । तथा विदितानामपि दृग्बलवत्तद्वत्

त्कर्माणि चित्राद्गनान्यायेनाकर्माण्येवेति न हेहान्तरमा-
रब्धुं क्षमन्ते । यथा चित्राद्गना र्त्राय हरयमाना ऽपि न
शुम्पनालिद्गनादि फलं जनयितुं शक्नोति तथा प्रकृते ऽपी-
त्यर्थः । ६४ । १२६ ।

अत्र चित्रामृतन्यायः । २७ । १२७ ।

चित्रालानन्यायश्च घोरः । ६२ । १२८ ।

नन्यादायन्ते च यथास्ति वर्त्तमाने ऽपि तस्येति
न्यायाद्ये तुच्छमेव ज्ञैतं मन्यन्ते तेषां ब्रह्मसाधनेन सवि-
कृत्यविद्यासाधो न स्यात् तस्य ब्रह्मस्वरूपनित्ययोपम-
हिम्ना सदैव साधितत्वात् । अदग्धदहनन्यायेनासाधित-
स्यैव साधसंभवात् । न हि बन्दिर्दग्धं दहति । किं च दग्धं
तथा ऽऽत्मनः स्वतःसिद्धं ज्ञेयादर्शने नित्यमुक्तस्यासंसा-
रिणः शास्त्रसाध्यप्रयोजनगन्तव्या शास्त्रम्योपरवृष्टिन्या-
येनानर्थक्यप्रसङ्ग इति चेन्न । नित्यमुक्तस्यैवासंसारिणो
ऽत्यन्तासत्संसारनिवर्त्तकतया शास्त्रप्रामाण्यापत्तेः ।
नित्ययोपमहिम्ना साधिते ऽपि ज्ञेते साध्यजयोधस्य धन-
जपन्यायेन साधकम्योपपत्तेः । यथा ऽऽहुः । नित्ययोपव-
रिपीडितं जगद्भिन्नं तुदति साध्यजा मतिः । साखुदेवनि-
हृतं धनंजयो हन्ति कौरवकुलं यथा पुनरिति । ६६ । १२२ ।

अथ प्रासङ्गिकाः । आदायन्ते चेति न्या० । १ । १३० ।

अदग्धदहनन्यायो ऽत्र विवृतः २ । १३१ ।

ऊपरवृष्टिन्यायस्तु निगदन्यायव्यातः । ३ । १३२ ।

शयोद्धर्त्तनन्यायः । ४ । १३३ ।

अन्वदर्पणन्यायः । ५ । १३४ ।

श्वपुच्छोत्सामनन्यायः । ६ । १३५ ।

अरत्परोदनन्यायः । ७ । १३६ ।

मूर्धसेवनन्यायश्चापीदृशः । सर्वे ऽप्येते वैयर्थ्यवो-
धकाः स्पष्टाश्च । ८ । १३७ ।

समुद्रवृष्टिन्प्राथम्यमपि के चिद्वृदाहन्ति । ९ । १३८ ।

ननु जीवत्वस्याज्ञानतन्त्रतया तद्वाघं याधात्तद्विशि-
ष्टस्य जीवस्य बाधः स्यात् । तथा चाद्वैततत्त्वारोहणं जीव-
स्य तालसर्पन्यायात्स्वनाशाय स्यात् अवरारोहणसमयऊ-
र्ध्वमुखैस्तालग्रन्थिभिः सर्पैर्दरविदारणात्तालारोहणं स-
र्पस्य स्वनाशायेति प्रसिद्धम् । एवं च प्रेक्षावतां तत्त्वाव-
योधहेतुश्रवणादिप्रवृत्तिर्न स्यादिति चेन्न रोगिन्यायेन
प्रवृत्त्युपपत्तेः । यथा रोगनाशाद्विशेषणाभावे विशिष्टा-
भाव इति न्यायेन रोगविशिष्टस्य नाशे ऽपि शुद्धस्य तत्स्व-
रूपस्यानाशाद्वागिणस्तदाशकं भेषजादौ प्रवृत्तिस्तथेत्यर्थः ।
१० । १३९ ।

प्रासङ्गिको ऽथ तालसर्पन्यायो व्याख्यातः । १ ।
१४० ।

विशेषणाभाव इति तु स्पष्टः । २ । १४१ ।

नन्वज्ञानकार्यान्तः करणवृत्त्यान्मकं ज्ञानं कथं स्व-
कारणान्मृताज्ञाननाशाय स्यादुपजीव्यविरोधादिति चेद-
श्वतरीगर्भन्यायादित्येवेति । महयागां गर्दभादुत्पत्ता ऽश्व-
तरी तस्या गर्भौ यथा तदाशाग भवति तथा भयतु ज्ञान-
मपि स्वहेत्यज्ञाननाशायेत्यनवयवम् । १०१ । १४२ ।

वृश्चिकीगर्भन्यायो ऽपीदृक् । १०२ । १४३ ।

कदलीफलन्यायो ऽपि यः । १०३ । १४४ ।

कार्यकारणभेदपक्षे ऽपि मानुषपतिः किमज्ञानस्य
दुष्कारमिति न्यायात् । १०४ । १४५ ।

अग्निन्मोघं शुभादिमाघनमंपक्षमौषाधिकारः । शा-
ब्दे दान्त इत्यादिशास्त्रोपदेशो हि व्याप्रीर्धारन्यायेन

तत्रैव सत्पात्रे प्रतिष्ठां लभते यथा तत्सुवर्णपात्रपय
तिष्ठति फलाय च भवति तपेत्यर्थः । १०५ । १४६ ।

शमादिमानस्यमेधाधी न श्रवणाद्यधिकारी तत्रापि
कृत्न उपदेशो मधिरकर्णजपन्यायेन पूर्वोक्तान्धदर्पणादि-
न्यायैश्च व्यर्थतामेति । तदुक्तं यासिष्ठे । यस्य नास्ति स्वयं
प्रज्ञा शान्त्रं तस्य करोति किम् । लोचनाभ्यां विहीनस्य
दर्पणः किं करिष्यतीति । १०६ । १४७ ।

शिष्यवैरान्यादिपरीक्षा थादावेव कर्त्तव्या न हि पि-
थाहानन्तरं धरपरीक्षा क्रियतइति न्यायात् । १०७ ।
१४८ ।

पश्चात्कृतायास्तु परीक्षायाः कृते कार्ये किं मुहूर्त्त-
प्रभेनेति न्यायेन व्यर्थता । १०८ । १४९ ।

किं च यः शूर्पन्यायेन सतां गुणानेव गृह्णाति स
एव शिष्यत्वेन स्वोकार्यः । शूर्पो हि बुसादि त्यक्त्वा शुद्ध-
मन्नमवशेषयतीति प्रसिद्धम् । १०९ । १५० ।

ध्रमरन्यायो ऽप्येतादृशः । सो ऽपि कण्टकादीन्परि-
त्यज्य पुष्पादीनां गन्धगुणमात्रमादत्ते । ११० । १५१ ।

यस्तु बालिनीन्यायेनासारमात्रमाही स नाद-
र्त्तव्यः । १११ । १५२ ।

अत्र मच्चिकान्यायः । ११२ । १५३ ।

जलौकान्यायश्च पोष्यः । मच्चिका सर्ष देहं परि-
त्यज्य ब्रह्ममेवायलम्पते । जलौका ऽपि स्त्रीस्तनाग्रे लम्पा
क्षीरं त्यक्त्वा रुधिरं पिपतीति प्रसिद्धम् । ११३ । १५४ ।

चिरं परीक्ष्यश्च शिष्यः । यतः केषु चिद्व्ययसापा-
त्मकबुद्धिषु विशेषेण हरयमानान्यपि साधनानि रासमर-
दितन्यायेन क्रमेण क्षीयन्ते । यथा गर्दभशब्द आदावत्यु-

वैरूपलभ्यते पश्चान्मन्दता प्राप्नुवन् वसेण क्षीयते तथे-
त्यर्थः । १११ । ११४ ।

अत्र पूर्वोक्तद्वयान्यायः । ११४ । १२३ ।
स्वनर्मत्रान्यायश्च बोध्यः । न आगादौ वृद्धिं प्राप्य

पश्चान्प्रसंगे क्षीयते । ११३ । ११५ ।
धारेषु तु मत्तनवादी स्वल्पान्यपि साधनानि

कुक्कुटवनिन्यायेन वसेण वदन्ते । ११५ । ११६ ।
इह पराङ्मन्त्राणान्यायः । ११६ । ११७ ।

साधुसंत्रान्यायश्च बोध्यः । ११७ । १२० ।
अवश्यं परीक्ष्यश्च शिष्यः पुरा न हि पवित्रं स्याद्गो-

क्षीरं श्वेतौ पुनर्निनि न्यायेनालन्वाद्ये मनुपदेना ज्य-
पवित्रतां याति । १२० । १२१ ।

अपि च विद्वेयं हि स्तयेते वस्त्रिनिन्यायेन विद्यो-
पायानतिप्रशस्तवत्कनकधनन मन्वाय तेषु अस्त्रानिश्चयमु-

न्यायः शिष्यं प्रवचयन् । तदयत्नं हि लोके कृत्वा गा क्षी-
णानु भवानिति विद्वेयस्य वदुर्लभिन्यायसंबादस्य तत्क-

रणप्रवृत्तिहेतुत्वम् । १२१ । १२२ ।
किञ्च कृतकत्वस्य भाववशात् कस्य च भागतिरि-

क्तकलेत्याभावात्तथा तदयत्नं स्यात्तत्र कर्तव्यम् ।
पुरेन्द्रादिप्रसंगेनाप्यविद्यया पश्चात्तत्त्वज्ञानान्यायिनाञ्चो-

नुसर्तव्यः । तेनैवैवमाना यः इत्यस्य तत्त्वज्ञानमात्मनो
साहचर्यमसंगम्य च ज्ञानसाक्षिभ्यः । १२२ तु प्रत्युक्त

संश्रानुसारण स्वयमप्यात्मनः । १२२ । १२३ ।
इह राज्ञा नृगनाववाहप्रतुलन-ग-परायणः पि प्रव-

त्ते । विवाहप्रतुला भृत्या राज्ञा ज्यनृग-गवदति प्रमि-
। १२३ । १२४ ।

कांस्यभोजिन्यायो ऽप्येतादृशः । तस्यायमर्थः ।
 मया नित्यं गुरुच्छिद्रं भोक्तव्यं कांस्यपात्रे च भोक्तव्य-
 मिति नियमवतो चिनेयस्य नियमाभङ्गाय गुरुर्नित्यं कां-
 स्यपात्रे भुङ्क्तइति । यथाप्ययमशास्त्रीयस्तथा ऽप्येतद्व्य-
 हारस्य लौकिकत्वात्सुन्दोपसुन्दन्यायवर्लौकिकेषु परिग-
 णामपि तदानीं तानजनप्रसिद्धतदनुवाद इति बोध्यम् ।
 १२४ । १६५ ।

एवं वैशेष्यास्तु तदाद इति न्यायो ऽपि महामामादि-
 रूपलौकिकव्यवहारमूलकत्वाद्लौकिकेषु गणनीयः । १२५ ।
 १६६ ।

एवं शिष्येणापि यथाशास्त्रं परीक्ष्यैव परमशीलसं-
 पन्नो ज्ञशंसः श्रोत्रियो ऽद्वैतनिष्ठो गुरुराश्रयणीयः । यदि
 चापरीक्ष्यैवातिश्रद्धालुनया विप्रलम्भकमेव कं चिदाचा-
 र्यत्वेनाश्रयेत मुमुक्षुः । स पाशस्य मुमुक्षोरहंकारादिरूप-
 मचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत् । स च शिष्यः श्रद्धा-
 नत्वेनान्धगोलाद्गलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत् ।
 तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत् तथा सति पुरुषार्थ-
 विहन्येतानर्थं च प्राप्नुयात् । न्यायार्थस्त्वेवम् । कश्चित्किल
 बुध्वात्मा महारण्यमार्गं पतितमन्यं स्वबन्धुं पुरे जिगमिषु-
 मुयाच किमत्र त्वया दुःखितेन स्वयतइति । स चान्यः
 कर्णामृतं यथनमाकर्ण्य तमाप्तं मत्वा यभापे अतो मन्नाग-
 धेयं यदत्रभवान्मां दीनं स्वाभीष्टपुरे प्राप्तमसमर्थं ब्रूयइति
 स च विप्रलिप्सुर्दुष्टं गोपुवानमानीय तदीयं लाद्गलमन्यं
 प्राहयामास उपदिदेश च एष गोपुवा त्वां स्वपुरं नेष्यति
 तैस्स लाद्गलमिति । स चान्यस्तद्वचनश्रद्धया

तद्व्यवस्थानाम्नां पुंसोः पर्यायान्वयः परं प्राप्रवानिति ।
१०६ । १६७ ।

यो भूलिङ्गन्यायेन परंपदेशनात्प्रकृतः स्वयं च
यथेषु चरणशालः सोऽपि दासि-भक्त्यान्वक्तव्यः भूलि-
ङ्गात्प्यः पत्ता मा मात्तुं इति पत्तं पुनरुच्यते इति सं-
ष्टान्तलप्रं मांसलव जित्तं इति प्रसिद्धम् । १०७ । १६८ ।

यदि च स प्रवारको न भवति किं तु सूर्वमृदा
ऽपि न स आश्रयार्थः । तदाश्रयः अपि नास्तीति सिद्धिः ।
अपि त्वनर्थशक्तिरेव भवति । अत्रान्येवाश्रयलक्षणस्य विनि-
पानः पदे पदवृत्ति न्यायान् १०८ । १६९ ।

किमादायेव गुणरगीत्वेन चिरमत्रवामाग्निना वञ्च-
कत्वेन सूर्वत्वेन वा ज्ञानशून्यत्वात् । सर्वं प्रज्ञाननादि
पङ्क्तस्य दूरात्पर्यन्तं वर्तमिति न्यायान्परगीच्या पूर्वमेव
न्यागम्योऽधिनत्वात् । १०९ । १७० ।

अत्र चः कर्त्तव्यमप्यवृत्तिरिति न्यायात्प्यवतरति ।
३० । १७१ ।

ननु इहमाचार्येण चतुर्दशसंज्ञान स्वामिव मेधा-
ना वेदानां विवासात् तन्वज्ज्ञानं स पदनायामपि शङ्का-
रामाय स्वकृतः । ननु तं न पद्ये स्वकृतं स्वकृत्-
वेदनं कुर्यात् । इति तं न मुच्यते ननु न्यायान्प्रसंगेन
अत्रावधारणं जायते । ११० । १७२ ।

यो वेद प्रोक्तान्यन्य मन्त्रानां । १११ । १७३ ।
ननु स्व-श्रवणं च । ११२ । १७४ ।
कल्पयन् इत्यप्यन्यथा । ११३ । १७५ ।
द्विधा न्यायः एकः सपत्तं । ११४ । १७६ ।
कप्रकारणं सप्यकारणं । ११५ । १७७ ।

रणादसाधुत्यागसाध्याश्रयणयोः संबन्धेन भिक्षुभिया
स्याल्पनधिग्रहणन्यायेनासाधुकृतप्रतारणभिया ब्रह्मचि-
वारत्यागायोगात् । १३२ । १७३ ।

इह मृगभिया सस्यानाश्रयणन्यायः १३३ । १७४ ।
यूकाभिया कन्यात्यागन्यायश्च प्रवर्त्तते । १३४ । १७५ ।

ननु गुर्वधीनविचारजन्यज्ञानेन पूर्वोक्तप्रकारेण का-
र्षकारणोपाधिवाधे ऽप्येकदेशविकृतमनन्यवदितिन्यायेन
जीवत्वानपायासाभीष्टब्रह्मत्वसिद्धिरिति चेत् । स्फटिक-
लौहित्यन्यायेन तन्निवृत्त्युपपत्त्या ब्रह्मभावसिद्धेः । न ह्युपा-
धिजीययोः पुच्छश्चादिवदययवाययविभावो ऽस्ति येन
च्छिन्नपुच्छादिश्वादेः श्वभावाद्यनिवृत्तिश्च निवृत्तौपाधेरपि
जीवस्य जीवत्यानिवृत्तिः स्यात् । किं तु स्फटिके जपाङ्कु-
मुमादिसन्निधिकृतलौहित्यस्य यथा तन्निवृत्तौ निवृत्तिः ।
यथा वा घटाद्ययच्छेदककृतस्याकाशे परिच्छिन्नत्वस्य घटा-
द्यभावे ऽभायः । यथा वा जलाशुपाधिकृतस्य स्वदेहे ऽधो-
मुखत्वादेस्तदपगमे ऽपगमस्तथा ऽस्तम्युपाधितश्चस्य जीव-
त्वस्य तदुपाधाद् वाधः १३५ । १७६ ।
अत्रैकदेशेति न्यायः प्रसङ्गाद्भाष्यात् । १३६ । १७७ ।
आकाशपरिच्छिन्नत्वन्यायः । २ । १७८ ॥
देहाधोमुखत्वन्यायश्च प्रकृतन्यायविषये ऽर्थतः पठि-
तौ । ३ । १७९ ।

कौन्तेपराधेयन्यायस्याप्यत्र संचारः । यथा कर्णः
कौन्तेय एव सन्कौन्तेयत्वाज्ञानाद्राधेयमात्मानं मेने पश्चा-
दाप्तोपदेशेन कौन्तेयमात्मानं मन्यते सा तथा ब्रह्मैव स्वरू-
पाज्ञानाज्जीवमात्मानं मन्यते गुरुपदिष्टमहाबावपजयोपा-
धेयत्वमिति मन्यत इति । १३६ । १८० ।

राजपत्रव्यायन्त्यायमित्यमन्यायावर्णात् यावती ।
राजपत्र कश्चिन्नया निःश्वमातुसपन्त्या इ चित्रित्तो

व्याथवश प्राप्स्यन् उत्रान ताजिनश्च या मयात्मनं
जानीत न । पश्चात्पथ । निडात्पत्रन्व विञ्चयना म-

त्रिणासुपत्ताडात्तमात्मनं मन्वा पत्रमयामन प्रति-
दा प्राप मिन्वाता । न इव चिद गार्मत्ता-श प्राशं

सर्पः सह चरन्मुवा पि मध्य विवि मयइत न उक्षण-
न्वालम्बकणत्वसशुद्धवाशुन्वात्किन्त च विन्प पश्य-

ज्ञानमानसपि मेरवि यमव मन इवापि च पुनुते ।
पश्चाद्व्यमिश्रेणदेन सुगगतमात्मनमप्यदिने गार्थे

लोकप्रसिद्धे । १२७ । १८१ । १३८ । १८२ ॥
ननु पत्र जीवन्मुक्तिः प्रीतिपादिना इदानीमपि बो-

धेनाशोधयाधे ब्रह्मवाहमिति मन्यतउच्युक्तया सूचिता न
तु सापगतुं युक्ता निःप्रयाजनस्यात् । प्रयाजनमनुद्दिश्य

न मन्दा अपि प्रवर्त्तनइति न्यायेन तदुपगमायागात् विदे-
हमुक्तेरेव सविलासाजान्वायेन सर्वस्यकात्कल्पितइव-

माश्रानाकेनब्रह्मादिब्रह्मानन्दात्मना चब्रह्मानलक्षणयाः
रमपुरुषार्थस्यात् । अतः पिपाह इत्या क इदमन् न्या-

त्तद् ब्रह्मानन्दकेशभविषयानन्दावस्थानन्दात्तुभवहेतु-
ताया इदप्रदीपन्यायेन स्यापावितन्मन्व इत्यमात्र-कृ-

हेतुभूतायाश्चाज्ञातुतिर्यथैव । ब्रह्मणि चणाम गय-
न्त्यर्थ तदुपगम इति चेत् । स्वाज्ञानकल्पेण तापणापि

ममखलाभन्यायेन तल्लानसम्भवादीनि चरन्व न्या-
नामिडाया घट्टिमिडातुनायाश्च प्रयाजनाभावापरा-

निरस्तुमशक्यस्यात् । चस्तुति मानान्यपन्नन्त न प्रया-
नीति न्यायात् बहुनामनुग्रहे न्याय इति न्यायावे-

त् । अस्मिन्प्रन्थसन्दर्भे न्यायपटक लिखित तदनन्त

भाषात्परम्परया च तत्रत्यघटप्रदीपन्यायसङ्गता अन्येऽपि
न्याया लिख्यन्ते । प्रयोजनमनुद्दिश्येति न्या० १ । १८२ ।

पिण्डमिति न्या० । २ । १८३ ।

घटप्रदीपन्या० । यथा घटनिष्ठो दीपो घटस्योदर-
मात्रं भासयति तथा आपीत्यर्थः । ३ । १८४ ।

चक्षुरादिकारा वह्निर्निर्गत्यैव जीयोपाधिभूता धीर्वा-
द्यविषयान्वयाप्नोति तद्योगाच्च चिदाभासो ऽपि निःसृत
इव प्रतीपनइति विवक्षायां यदुच्छिद्रघटप्रदीपन्यायो ऽव-
तरति । अयं भगवत्पादैः संचेषेण भाष्यतात्पर्यप्रकाशके
श्रीदक्षिणामूर्त्तिस्तोत्रे सोदाहरणमुक्तः । नानाच्छिद्रघ-
टोदरस्थिनमहादीपप्रभामास्वरं ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादि-
करणद्वारा वह्निः स्पन्दते । जानामीति तमेव भान्तमनु-
भात्येवत्समस्तं जगत्समै श्रीगुरुमूर्त्तये नम इदं श्रीदक्षि-
णामूर्त्तयइति । ४ । १८५ ।

चक्षुरादिकारा वह्निर्निःसृतस्यान्तःकरणस्य मूपासि-
क्तनाम्नन्यायेन विषयाकारता भवति । तदुक्तं भगवत्पादैः
मूपासिक्तं यथा ताम्रं तस्मिन् जायते तथा । रूपादीन्व्या-
भुवचितं तस्मिन् दृश्यते भ्रुवमिति । ५ । १८६ ।

* ननु ताम्रादेस्तेजः संयोगाद् द्रवस्य शीतलफठिनमू-
पाभिधातेन शैत्यापत्तौ मूपाकारतापरायण्यमूर्त्तिस्या-
न्तःकरणस्य ताम्रादिविलक्षणतया विषयव्याप्तावपि कथं
तदाकारतापत्तिरिति शङ्कानिरासाय व्यञ्जकव्यङ्ग्यन्या-
यो ऽवतरति । यथा व्यञ्जक आतपादिव्यङ्ग्यस्य घटादेरा-
कारतामेति तथेत्यर्थः । ६ । १८७ ।
दाहकदाहान्यायो ऽपीदृशः । दृश्यते हि विगतज्या
लस्य दाहकस्याग्नेर्दाहकाष्ठायाकारता । एते न्याया आ

त्मन्यपि प्रवर्त्तन्ते । भवति हि तस्यापि तत्तदुपाधिसंस-
र्गात्तदाकारतया भानं रूपं रूपं प्रतिरूपो यमूवेत्यादि-
श्रुतेः । ७ । १०० ।

कर्मण स्वच्छया बुद्धेर्विविधरूपग्राहकत्वविवक्षायां
शैलुपीन्यायः । शैलुपी नदी सा यथा क्रमेण विविधरूपा-
णि धत्ते तथेत्यर्थः । ८ । १०१ ।

एकं विषयमभोपृतया गृह्णाति ततो ऽभोपृतरविष-
यान्तरलाभे पुर्वं त्यक्त्वा तं तथात्वेनादत्ते एवमपि ऽपीति
धियः स्वभावः एरुम्भान्विषये बुद्धेः क्रमेण सर्वेन्द्रियवि-
षयमभ्यन्धे च नराद्गनान्यायो ऽवतार्यते । रद्गभूमावागतां
नराभार्या यो यो नरः पृच्छति कस्य भार्या ऽस्ति सुधोषी-
ति सा तं तं प्रति नवैवेति चदतीति प्रसिद्धम् । ९ । १०० ।

अन्धासाधारणधर्मस्यान्यत्रारोपविवक्षायां जलो-
त्पन्नन्यायः । १० । १०१ । वायुरीत्यौष्ण्यन्यायः । ११ । १०२ ।

भूमेत्यौष्ण्यन्यायश्चावतार्यते । जले स्वाभाविक
तेजसः । जलते नु तेजः संयोगात्तदभाष्यामो ऽत्र
भूयो वायोश्चानुष्णार्शान्त्यं स्वभायः । जलाग्न्यादिसंप-
र्काद्गुणव्याप्तितदभाष्यायः । एयं प्रकृते ऽपि षोष्णम् ।
१२ । १०३ ।

नादादिनायामनुपरम्परधर्मोष्णसासनादाग्न्याध्याम-
नार्थवत्त्वात् प्रवचनम् । नादादहति त्रिकोणां ऽमिरित्या-
ननुभवान् । १३ । १०४ ।

आहनुं यत्नोपानयन्नु नादाग्न्याध्यामप्य शेषः
अथत हि ना + कश्चिदहनुमात्रमाहरोह वा य तत्र यदु-
ज्ज्वलममुदाय दृष्ट्वा क्व विद्यते चिन्मयो न स्यादिति धिया
स्वयाद १०५ यद्वा न-हा पाप । वेधनं व्यापहारार्थं तस्या-

दासां मोक्षयित्वा स्वपादे वपन्थ । नाधि पारं गतायाम-
 यरोहणसमये ऽदिभुक् स्वपादे रज्जुमट्ट्या कैपरीपादे च तां
 ट्ट्या ऽहमयमयमात्मिनि स्वहृदि निमित्त्यारं कैपरी त्वम-
 ष्मत्तं च त्वमिति तेन चित्पादं कृतयानिति । अहिर्नामो-
 मन्थे ऽपीटया सहयो न्यायाः सन्ति ग्रन्थयिस्तरभ्यात्सा-
 व्याध नहं लित्क्यन्ते । प्रागपि यत्रैकपिपये बहुन्यायप्रद-
 शनं तत्रैवमेव बोध्यम् । १४ । १६५ ।

अभिःश्चाप्यामे ऽज्ञानं कारणं तस्यज्ञाने यातदीप-
 न्यायेन तद्विदुसावस्नेहीपन्यायेन तदप्यामे ऽपि निय-
 क्षते । न च ज्ञानेनैयोभयनिवृत्तिः कुना न स्यात् । ज्ञान-
 मज्ञानस्यैव नियत्संक्रमिति न्यायपिरोधत् । द्विविधा हि
 निवृत्तिः विरोधिना सामग्रीनिवृत्त्या च यथा यातादिना
 दीपनाद्यः यथा च तैलवर्त्यादिनिवृत्त्या दीपनिवृत्तिः ।
 तथाया निवृत्तिरज्ञानस्यद्वितीया कार्यवर्गस्येति बोध्यम् ।
 अत्र न्यायप्रयं व्याख्यातम् । १५ । १६७ । १७ । १६८ ।

जाग्रदादौ बुद्धौ सत्यां दुःखादयो हरयन्ते सुषुप्त्यादौ
 तन्निवृत्तौ नोपलभ्यन्त इति तद्धर्म एव नात्मपरमाः सुषुप्ता-
 यष्युपलब्धिप्रसङ्गादित्यत्र तदागमे हि हरयत इति न्यायो
 ऽयत्नरति । हरयते हि तैलादनुहृतस्पर्शतेजोऽवयवागमे
 संनापोपलब्धिरिति तद्धर्म एव न तैलादिधर्म इति ।
 १८ । १६६ ।

अज्ञाननिवृत्तौ चाप्रतिपदभावात्कारो हेतुः अज्ञा-
 नोपलब्धौ च यध्ययानकन्यायेन तदभावो ऽवबुध्यते । यथा
 हि भुजङ्गादिभूयितां वनभूमिं ट्ट्या भुजङ्गमुगादेरभावो
 ऽवगम्यते । १९ । १७० ।

त्मन्यपि प्रयत्नान्ने । भवति हि तस्यापि तत्तदुपाभिसंस-
र्गात्तदाकारतया भानं रूपं रूपं प्रतिरूपो यमूयेत्यादि-
भूतेः । ७ । १=८ ।

क्रमेण स्वच्छया बुद्धेर्विविधरूपमाहकृत्यविवक्षायां
शैलूनीन्यायः । शैलूनी नदी सा यथा क्रमेण विविधरूपा-
णि परो तथेत्पर्यः । ८ । १=९ ।

एकं विषयमभ्युपगया गृह्णाति ततो ऽभ्युपगविवि-
षयान्तरत्वात्ने पूर्वं स्वस्वात् तं तथारथेनादत्तो एवमप्ये ऽपीति
विषयः स्वभावः एकस्मिन्विषये बुद्धेः क्रमेण सर्वेन्द्रियवि-
षयमभ्यन्धे य मदाह्नान्यायो ऽयत्नार्थे । रहगुमावागर्ता
मदभार्थां यो यो नदः पूरुद्धति कस्य भार्या ऽमि सुभ्रोणी-
ति मा तं तं प्रति तथैवेति यदसीति प्रसिद्धम् । ९ । १०० ।

अन्यासाधारणभवेत्यान्यत्रारोपविवक्षायां जसौ-
ष्यन्यायः । १० । १=११ । वासुदेवोऽप्यन्यायः । ११ । १०१ ।

भूमीतीत्यन्यायभाष्यनार्थे । जले स्वाभाविक
शैत्यम् । उष्णत्वं तु तेजः संयोगात्तदभाष्यागो ऽह
मुषो वायो धानुन्यागीत्यर्थं स्वभावः । जलाद्यादिर्गण-
कादुष्णत्वादित्यभाष्यः । एवं प्रकृतं ऽपि बोध्यम् ।
१२ । १२३ ।

आश्रयिण्यायस्य परस्परभेदात्तदभाष्यात्तदात्तभाष्यात्त-
दादिविषयायां प्रकृतम् । आश्रयं दृष्ट्वा त्रिराश्रयो ऽप्रतिष्ठा-
यन्मुखात् । १३ । १२४ ।

अर्धमर्धं न्यायस्य तादात्म्यात्तदात्तत्वं ज्ञेयः
अन्ये हि तावत् अर्धमर्धमप्राप्तमाह तावत् न तत्र यदु-
त्तममर्धमर्धं दृष्ट्वा केन किञ्चिन् विनिर्गता न तादृशिन विषय
स्वभावे इत्युक्तं नन्दात् । अर्धमभाष्यनार्थं न्या-

दास्तां मोक्षयित्वा स्वपादे ययन्ध । नावि पारं गतायाम-
 बरोहणसमये ऽहिमुक् स्वपादे रघुमहृष्ट्या कैयर्त्तपादे च तां
 हृष्ट्या ऽहमयमगमहमिति स्वहृदि निश्चित्यारं कैयर्त्त त्वम-
 हहं च त्यमिति तेन विद्यार्द कृतघानिति । अहिर्नामो-
 न्मादकर औपधि विशेषः । पोस्तीति पाश्चात्त्यभाषणा । एय-
 मन्ये ऽपीदृशा यद्वयो न्यायाः सन्ति ग्रन्थयिस्तत्रभयात्मा-
 न्याय नेह लिख्यन्ते । प्रागपि यत्रैकविषये यदुन्यायप्रद-
 शनं तत्रैवमेव बोध्यम् । १४ । १६५ ।

अस्मिंश्चाध्यासे ऽज्ञानं कारणं तस्यज्ञाने घातदीप-
 न्यायेन तद्विघ्नत्वावस्नेहदीपन्यायेन तदध्यासे ऽपि निघ-
 र्त्तते । न च ज्ञानेनैवोभयनिवृत्तिः कुतो न स्यात् । ज्ञान-
 मज्ञानस्यैव निघर्त्तकमिति न्यायविरोधत् । द्विषिषा हि
 निवृत्तिः विरोधिना सामघीनिवृत्त्या च पथा घातादिना
 दीपनायः यथा च तैलवर्त्यादिनिवृत्त्या दीपनिवृत्तिः ।
 तत्राद्या निवृत्तिरज्ञानस्य द्विषीषा कार्ययगस्येति बोध्यम् ।
 अत्र न्यायत्रयं व्याख्यातम् । १५ १६७ । १७ । १६८ ।

जाग्रदादौ बुद्धौ सत्यां दुःख्यादयो दृश्यन्ते सुषुप्त्पादौ
 तद्विद्युनौ नोपलभ्यन्त इति तद्धर्मो एव नात्मधर्मः सुषुप्ता-
 यप्युपलब्धिप्रसङ्गादित्यत्र तदागमे हि दृश्यत इति न्यायो
 ऽयं तरति । दृश्यते हि तैलादनुद्धृतस्पर्शतेजोऽवपवागमे
 संतापोपलब्धिरिति तद्धर्म एव न तैलादिधर्म इति ।
 १८ । १६६ ।

अज्ञाननिवृत्तौ वाप्रतिषेधमाघातकारो हेतुः अज्ञा-
 नोपलब्धौ च व्यप्यपातकन्यायेन तदभावे ऽवबुध्यते । यथा
 हि भुजङ्गादिगुपितां वनशूमिं दृष्ट्वा भुजङ्गमुगादेरभावे
 ऽवगम्यते । १९ । १०० ।

लौकिकन्यायसंग्रहः ।

स्वादकथानकन्यायस्तु तत्र प्रवर्तने यत्र कथं चि
स्पर्शा हेतोरप्युपचारंण सान्नाहृतुन्वमुच्यते । यदि
गादिस्वादका नग नम्यन्तर्हि घातका इति स्वादका
घातका इति न्यायार्थः । कुमारीन्यायोदाहरणसम्य
बोधयम् । २० । २०२ ।

एतदज्ञानानेकत्ववादिना कल्पनामैश्वर्यज्ञा यान्ता
ग्रहणभागे ऽपि न कल्पया निप्रमाणकः । प्रमाणवन्त्य
दृशानि कल्पयानि सुबह्वन्यथापि न्यायंन धार्यत । २१ ।
२०२ ।

सःमतास्त्वनिवन्त्यमभवेन परस्परविगोरे हि
न प्रकारान्तर्गम्यनिर्गति न्यायसिद्धय मन्वम्याम-
न्वस्य वा अनुपपत्तेर्गताः सान्नाहृतेनाज्ञानहास्य वाधा-
नुपपत्त्या वाज्ञानम्यानिर्वेचनायन्वं यत्ताभ्याभागेन । यथा
स्य सिद्धव्यस्य गते ज्ञापयन्व- १००नागता निरण्णश्च
स्तिद्विधैः नन्वता ज्ञान्या ग- १ ग- २ । पुन जनक-
च्यमाना पि यदा ज्ञानेन म- १ यदा ममन न म्याभागेति
तदा पा कामादेन पद म- १ न्याय नाशर वा च
यलादि न्यतिन तथा य- १ । यथा यम । अत्र न्यायद्वय-
मुदाहरणम् । २३ । २०२ ।

यदा ज्ञाने प्रमाणस्य घाते सत्यक च वद म इति
न्यायन न पस्याना म न दयापरा-मप्रभा यत्त तस्या-
ज्ञानमन्वर्तन इति २३ । २०२ ।

विचारान्तराने वापथा इति वक्तव्ये । अथान ताप-
चायदप्रमाणाय- १ । ज्ञानेन नानमनावापधमा ज्ञापयन्
कलं नानमनावापधमाति न्यायान् २४ । २०२ ।
विचारविषय व न न नाज्ञानस्य नापि निमित्तस्य

के तु मंदिन्यस्य संदिग्धं सप्रयोजनं च विचारमर्हतीति
न्यायात् । २६ । २०७ ।

ये तु प्राणाययोगे तु विचारं विद्यापान्यत्र रतिं कुर्य-
न्नि ते विन्तामणिं परित्यज्य काशमणिग्रहणन्यायं नाति-
परान्ते । २७ । २०८ ।

एतन्माद्विचाराद्दुष्टेन न नियन्तते वेदपरममर्थनि-
पृच्छित्तुं प्राणाययोगं प्राप्नोत्येवेति पियक्षायां द्विदिभन्या-
यप्रवृत्तिः । अत्र संप्रदायविद आख्यायिकायाश्चने कस्य
विद्विदिभात्यस्य पशिलोएदानी तीरस्यानुदधिकत्सेकेना-
पजहार । न च पक्षी एनं शोषयामीति प्रवृत्तो भार्यादि-
भिर्बहुधा धार्यमाणो ऽपि नोपरराम । प्रत्युत तानपि सह-
कारिणा पत्रे । तांश्च पतनोत्पतनाभ्यां बहुधा क्लिप्तः
मर्यादयलोक्य कृपालुनारदस्तत्समीपे गरुडं प्रेषयामास
तमस्तत्पक्ष्यामेन शुष्यन्समुद्रो भीतोएहान्यानीय पक्षिणे
दयाविति । तथा च यथा दृढाध्ययसायस्य पक्षिणे गरुड-
साहाय्यादपहलाभस्तथा दृढबुद्धेर्जिज्ञासोरतिदुर्लभस्यापि
तत्त्वज्ञानस्येशानुग्रहात्सुखेन लाभो भवति । २८ । २०९ ।
यः सारामारविवेकधिया समूलं द्वैतमसारं मत्वा
त्यक्त्वा च सारं वस्तु गृह्णाति तस्य न ततो ऽर्धान्तरे
ऽभीष्टत्वमतिर्भवतीति विवक्षायां पतिंवरान्यायावतारः ।
यथा स्वयंघरा कन्या ऽन्यांस्त्यक्त्वा सर्वोत्तमत्वेनाभिमतं
यमभीष्टमत्वेनादत्ते न ततो ऽन्यत्राभीष्टत्वमतिं कुरुते
तथा प्रकृते ऽपीत्यलम् । २९ । २१० ।
स्वप्ने मञ्जलाभन्या० । उपासकस्य स्वप्ने दृष्टात्स्वेष्ट
देवान् मञ्जलाभस्तत्रपादिष्टसिद्धिश्च भवतीति तादृशेषु
प्रसिद्धम् । तथा पुण्यपुञ्जसहकृतस्वाविद्याकल्पितेन गुरुणा
ब्रह्मविद्यालाभो भविष्यतीत्यर्थः । ३० । २११ ।

वस्तुनीति न्या० । १३२ । २१३ ।

यहूनामनुग्रहो न्याय्य इति न्या० । अत्र न्या
इदं न्यायद्वयं प्राधान्येन विवक्षितम् । अनुग्रहः सा
न्याय्यः न्यायादनपेतो ऽर्थात्तदुपेतः कार्यसाधक
यावत् । यथा ऽऽहुः । यहूनामप्यसाराणां भेदानं कार्य
साधकम् । तृणैः संपाच्यते रज्जुस्तथा नागो ऽपि पश्यत
इति १६६ । २१४ ।

के चित्त्वेतद्व्यापान्तरत्येनोदाहरन्ति । असाराणा-
मपि यहूनामित्यन्वयः । १४० । २५ ।

पूर्वोक्तस्य तत्त्वज्ञानस्य जीयन्मुक्तिमुखातिशयावि-
र्भावकत्वे धैराग्यदि सहकारि भवति । ज्ञानं च विषय-
मिध्यात्वयोधनेन धैराग्यादिपोषकं भवतीति तयोर्न्या-
यसाहाय्यं यन्व्याघ्रन्यायाद्भ्रदनकन्यायाद्य पोष्यम् ।
यथा यन्व्याघ्रयोद्भ्रदनक्रयोश्च परस्परवियुक्तयोः शर-
र्धावराभ्यां प्रघर्षणीयता भवति युक्तयोस्तु परस्परसाहा-
य्यमाशरतोद्भ्रषणीयता भवति तथा प्रकृते ऽपि पोष्यम् ।
किं च यतो यस्यासागमस्य चित्तगह्वरादिकं सकर्तृकं कार्य-
त्वादिग्यायनुमानस्य चेत्तरेतरसाहाय्यमप्यनयोर्न्याययो-
रुदाहरणम् । तथा हि । सत्यप्यागमभ्रयणे जगतः कर्ता
कश्चिदस्ति न येति संदिहानं प्रति यत्र यत्र यदादिषु
कार्येष्वस्ति तत्र सर्वत्र सकर्तृकत्वं दृष्टमिति कार्यत्वं
भूयोऽप्युक्तमसद्व्यवस्थेन कर्तारस्तित्येतादिमुक्तशामापाद-
यति । भावन्मात्रेण संभावितमतिर्योष्यः अस्या सुप्तेन
बोधमित्युं शक्यः । एवं न केवलानुमानेर्नापि परागमा
ग्यावदवगन्तुं शक्यः । अनेन हि जगत्प्रयोगातिशयादिमा-
नेकात्तत्त्वं कृत्यादिर्षं विद्यं सर्ववियोगं च यदि विद्ये-

लौकिकन्यायसंग्रहः ।

कदा चतु मंसारिवैलक्ष्ण्यं तत्र मिथ्येन तु तदस्ति
 कार्यस्य हेतुस्तत्र सामर्थ्याभावात् । स हि कर्तारमं-
 यने तदेकस्य कृत्यादिनित्यत्यादौ चोदासीन एव । किं च
 यथा किंपित्कार्यमसंप्रदानकं किं चिन्नेति किं चित्कार्यं
 गोपदानकं किं चित्नेति तथा किं चित्समर्थकं किं चित्ने-
 म्यानु । एवं च लोके कृतकाल्येन यदादिप्यवहारो कृतकाल्ये-
 नाह्वादिप्यवहारधोपपद्यते । तस्मात्तत्र कंचलानुमाननग-
 निर्विः । अनुमानापेक्षा च श्रुतेरसंभावनादित्युक्त्यापराय
 निवृत्तये न तु प्रमित्युत्पत्तौ तत्फलं या संलान्नातां याय
 यथाप्रसादात् । तदुक्तं सर्वज्ञमुनिभिः । न्यायन्यायप्र-
 पत्ते करणं विचारो नाप्यद्गमस्य परमात्मनि प्रमिता ।
 सांपेक्षता ऽप्यतति येदगिरकथास्ये इकात्मन प्रमिति
 जन्मनि तत्र युक्तमिति । १४ । २१६ १८ । १० ।

त्वपहृषान्यायो ऽर्था प्रयत्नः । स निवृत्त वदत
 त्वपहृषे तद्विषयो न्यायः । ते तथा मिथ्यादिषु १४ न १४
 गता विपुक्तौ तु न शक्तौ योदुं परस्परमनवतिरिक्तानु-
 त्तम हेतुं तथा श्रुतिविपुक्तौ अप्रतिपक्षसाक्षात् १४ न १४
 शमादित्यं च जीवन्मुक्तिरूपं मिलितं निवृत्तं न
 विपुक्ताश्च तदर्थमितरं तस्मात्तदनुत्पत्तौ पुनः १४ न १४
 मशुतंधेयम् । १४३ । २१८ ।

मनु निर्दोषमानजल्प तत्रयथासाक्षात्परस्य प्रवृत्तया
 धमाप्राप्त्यभयप्राप्त्यनिवृत्तमात्रमर्थं मेव तद्विचारोपायम्
 मानाशापेक्षा भवेदिति चेदमुं न्यायेन शैवज्ञानात्तत्र केच
 चेति । इत्थं हि लौकिकी भाषा । अस्तु १० न १४ चित्त
 वाचिसमदाशया दूरदेशं तत्रत्यादनुभवार्थं एतः । एत
 त्वा ऽपि तद्विशेषादाव्यापमार्थं ननु किं मिलितं
 तस्मिन्निवृत्तमुक्ताः वाचिसा इत्युक्तं ननु १४ न १४

प्रधानकर्मेव सेव्यं किं तु तदङ्गजातसर्पार्यादि दोष्यम् ।
१ । २२१ ।

श्रमादेश्वापरज्ञानस्य ध्यान्यान्वसापेक्षान्ये किमपि न
मिष्येदित्याशङ्क्यायां यन्निष्कृमन्यायः । यथोत्पत्तिप्रतीनि-
रूपकारभेदाद्यङ्गिभूमयोरितरंगगपेक्षुर्न न विकल्पने तथा
स्वल्पलानदादपेक्ष्यकारभेदाप्राप्रापि विरोधः । २।२२२।

नान्येतायगा धन्येन मननादिना पुरुषापरशापगमे
प्रतिबन्धरहितेन तस्यसाक्षात्कारेण ज्ञानं चाप्यने इत्युक्तं
अयनि साध्यसाधकभावस्य विरोधपूर्वकं नृप अने ज्ञाना-
ज्ञानयोर्विरोधः क इति निरूप्यते येन साध्यसाधकता
स्यात् । स किं गोमहियादिन्यायेन द्विमितिकः । तथा
तथादेर्महियादेस्य केन विप्रिमिशोनाग्याग्यं शीघ्री अयनि
केन विद्य विरोधः । किं या अहितकृतन्यायेन शाब्दिक
इति चेच्छु । शीघ्रमेव ज्ञानमिति पक्षे इतिमृत्तादिन्या-
येनागन्तुकः । तथा अहितपरममः स्वभावपरगृह्यादेसा-
वता अपि सुर्वकान्तमग्या अदागदाहता अयनि । तथा
अज्ञानप्रकाशकमिति शीघ्रमग्या अकारगृह्यादे नदाधकं
भवतीति दोष्यम् । अग्या अकारान्तःकारणविज्ञान-
मिति पक्षे तु ततःप्रकाशन्यायेनापमर्षोपमर्षभासक-
पय इति । १४९ । १५० ।

ततःप्रकाशन्यायो अपि शुभो दोष्यः । १४७ ।
१५४ ।

गोमहियादिन्यायो अत्र प्रसङ्गव्याप्यताः । १ ।
१५४ ।

अहितकृतन्यायस्य रूपः । ५ । १५५ ।

निहितन्यायो अपीहता । ३ । १५७ ।

प्रत्यक्षादिविरोधेनानुमानस्य बाधितत्वे गोमयपा-
यस्यन्यायप्रवृत्तिः । यथा गोमयं पायसं गोविकारत्वात्सं-
मतवदित्यस्य प्रत्यक्षबाधितत्वं न पयश्चादावनैकान्तिक-
त्वेन चाप्रमात्वं तथा अन्येष्वप्येतादृशेषु बोध्यम् । १४८ ।
२२८ ।

प्रत्यक्षविरोधेन तदितरसर्वथाध्यत्वे विद्यद्भिने उप-
जीव्योपजीवकयोरोपजीव्यप्राचल्यमिति न्यायः अयमन्य-
त्रापि सत्युपजीव्योपजीवकभावे प्रवर्त्तते । १४९ । २२९ ।

उपदेशानुपदेशत्वे विपरीतं बलावलमिति न्यायो
ऽस्य बाधकः । दृश्यते हि चन्द्रादावतिचिपुलप्रमाणोपदेशेन
प्रादेशप्रमाणग्राहिणः प्रत्यक्षस्य बाधः । दृश्यते च व्योम्नि
शब्दैकविशेषगुणत्वोपदेशसहकृतेन नीलाद्यभावानुमाना-
दिनोपजीव्यस्यापि नीलादिरूपप्रतियोगिप्रत्यक्षस्य बाधः ।
१५० । २३० ।

दामव्यालकटन्यायो न तत्र स्यात्कदा च न । भीम-
भासहृदन्पायात्त्वं पास्यति विशेषकतामित्यादिना वासि-
ष्ठहृदं न्यायद्वयं सप्रपञ्चमुपन्यस्तम् । तत्राद्यस्योचनरां दशा-
मापन्नस्याप्यज्ञस्यातिनीचदशाप्राप्तिरवरयं कालेन भवतीति
तत्त्वमेवाधो ऽवरयं संपाद्य इति विवक्षायां प्रवृत्तिः । दाम-
ध्यलकटाख्याख्याऽसुरः शम्भरेण स्वमायया निर्मितास्ते
षु तलप्रहारादिना मेवादिचूर्णीकरणे शक्ता अप्यज्ञानप्रभा-
वात्कालेन मरुतादियानिं प्रापुरिति प्रसिद्धं तत्र । १५१ ।
२३१ ।

तस्ययिन्न कदा ऽपि स्वपदात्पततीति विवक्षायां
द्वितीयस्यावतारः । ते ऽप्यसुरास्तेनैव तथा निर्मिताभिरं
जीबन्मुक्तिमुच्यमनुभूय निषाणपदं प्राप्ता इति संक्षेपः ।

प्रपञ्चस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । सुन्दोपसुन्ददामाद्याख्यानवद-
न्यान्यप्याख्यानानि प्रायो न्यायतयोदाहर्तुं शक्यन्ते । एवं
सर्वे लौकिका दृष्टान्ता लौकिकयो गाथाश्च सर्वान्याय-
स्येनोदाहर्तुं शक्यन्ते इत्यलमतिप्रपञ्चन । १५२ । २३२ ।

व्याख्यातं न्यायवृन्दं निजमतिमनतिक्रम्य यायन्मयाऽऽनं
पारं प्राप्तं तु शक्तो न हि भयति शुकः कः पुनर्मादयो ना ॥
सर्वः सर्वं न वेत्ति प्रथितमिदमतो नास्ति मे श्रापराधः
शिष्टा ज्ञेयाः स्वयं वै सुविमलमतिभिः मन्यगाराधितार्यैः १।

अत्र प्रथमपादे यायत्तिलं तावद्याख्यानमिति न्याय-
विषयस्य चोच्यम् । १५३ । २३३ ।

यायत् स्नाता तावत्पुण्यमिति न्यायोऽपीह चो-
च्यः । १५४ । २३४ ।

द्वितीयेऽनवपुद्गार्ये प्रयतिर्विलक्षितगोधाविभज-
नन्यायेनाद्यस्येति च्यनितम् । १५५ । २३५ ।

पत्राधिकार्यालाभेऽन्यार्थेऽवृत्तिर्न दोषायेति वि-
षया तत्रालाभे भक्तकाशिन्या दृष्टा तिर्यग्भुक्तामितेति
न्यायः भक्तकाशिनी श्रोत्रिशेषः । १५६ । २३६ ।

तृतीये न हि सर्वः सर्वं जानातीति न्यायोऽर्थतः
पठितः । १५७ । २३७ ।

न हि सर्वप्रानीशसन्निति न्यायः । १५८ । २३८ ।
सर्वसाध्यादिपुत्रिर्नापचादायेति न्यायश्चात्र च्य-
नितः १५९ । २३९ ।

पूर्वार्धन्यायाः १६ । ७ । मिलिताः । ४० ।

वेदाध्यासाय ४०५ संख्याकलौकिकन्यायसंग्रहः ।
शिषयोः प्रीतयेऽयं न्यायिभ्रोर्षालस्य गीर्षिब । २ ॥
गद्गाभोमिलितस्य र्थीधिपयसः सत्येव्यतां र्थीदय मे

प्रत्यक्षादिविरोधेनानुमानस्य वाधितत्वे गोमयपा-
यसन्ध्यायप्रवृत्तिः । यथा गोमयं पायसं गोधिकारन्यात्सं-
मतयदित्यस्य प्रत्यक्षवाधितत्वं न पयश्चादावनैकान्तिक-
त्वेन चाप्रमात्वं तथा अन्येष्वप्येतादृशेषु षोडशम् । १४८ ।
२२८ ।

प्रत्यक्षविरोधेन तदितरमवयाध्यत्वे विवक्षिते उप-
जीव्योपजीवकयोरुपजीव्यप्रायत्यमिति न्यायः अयमन्य-
थापि सत्युपजीव्योपजीवकभावे प्रवर्त्तते । १४९ । २२९ ।

उपदेशानुपदेशत्वे विपरीतं यलायलमिति न्यायो
ऽस्य बाधकः । दृश्यते हि चन्द्रादावतिविपुलप्रमाणोपदेशेन
प्रादेशप्रमाणग्राहिणः प्रत्यक्षस्य बाधः । दृश्यते च व्योम्नि
शब्दैकविशेषगुणत्वोपदेशसहकृतेन नीलाद्यभावानुमाना-
दिनोपजीव्यस्यापि नीलादिरूपप्रतियोगिप्रत्यक्षस्य बाधः ।
१५० । २३० ।

दामव्यालकटन्यायो न तत्र स्यात्कदा च न । भीम-
भासदृढन्यायान्वयं यास्यति विशेषकतामित्यादिना वासि-
ष्ठहृदं न्यायद्वयं रामपञ्चमुपन्यस्तम् । तत्राद्यस्योचनरां दशा-
मापन्नस्याप्यज्ञस्यातिर्नाचदशाप्राप्तिरवश्यं कालेन भवतीति
तत्रवयोधो ऽवश्यं संपाद्य इति विवक्षायां प्रवृत्तिः । दाम-
व्यलकटाख्यात्त्वो ऽसुरः शम्बरेण स्वमायया निर्मित्वास्ते
षु तलप्रहारादिना मेधादिचूर्णीकरणे शक्ता अप्यज्ञानप्रभा-
वात्कालेन मशकादियानिं प्रापुरिति प्रसिद्धं तत्र । १५१ ।
२३१ ।

तस्यविस्र कदा ऽपि स्वपदात्पततीति विवक्षायां
द्वितीयस्यायतारः । ते ऽप्यसुरास्तेनैव तथा निर्मिताधिरं
जीयन्मुक्तिः सुखमनुभूय निषाणपदं प्राप्ता इति संक्षेपः ।

वेतो यानि मुदं ध्रुवं मम वचो मिश्रं वचोभिः सताम् ।
श्रुत्यादेर्वचनैश्च लब्धमिलनं याता सतां सेव्यतां

साफल्यं भविता ततो मम कृतेः स्वाभीष्टसंप्रापणात् । ३ ।
यो ब्रह्मा यश्च विष्णुर्वसुतनुरपि यो यश्च गौर्यादिमूर्ति-
यश्चात्मा सूर्यजन्तोः श्रुतिशिखरगिरां यश्च तात्पर्यभूमिः ।
यस्यायोधात्समुत्थो ब्रजति च धिलयं यस्य योघात्प्रपञ्च-
स्तं शुद्धं संप्रपद्ये शिवममरमजं शंभुमीशानमीड्यम् । ४ ॥

इति श्रीसाधुवृन्दवन्दितपादारविन्दवैराग्यादिर-
हाकरचिद्वरश्रीमद्रामदयालुशिष्येण सोमवंशीयचिन्दरा-
यकूलोत्तंसभावात्परायणश्रीसेवादेव्याधितपादारविन्द-
श्रीगुलायरायवर्मात्मजेनोदासीनावस्थेन रघुनाथवर्मणा
चिरचिन्तो लौकिकन्यायसंग्रहः समाप्तः ॥

